

FRYSKE AKADEMY
Doelestrjitte 8
8911 DX Ljouwert
Tel. 058-131414

DE VRIJE FRIES

JAARBOEK UITGEGEVEN DOOR HET
FRIES GENOOTSCHAP VAN
GESCHIED-, OUDHEID- EN
TAALKUNDE
EN DE FRYSKE AKADEMY

REDACTIE: J. J. KALMA (voorz.), DR. G. BAKKER,
DRS. C. BOSCHMA, W. DOLK (secre.),

H. KINGMANS, JHR. DRS. M. J. VAN LENNEP,
K. SIKKEMA, DR. R. STEENSMA, DR. K. DE VRIES

REDACTIEADRES:

TURFMARKT 24 (FRIES MUSEUM) LEEUWARDEN

VIJFENVIJFTIGSTE DEEL - 1975

B.V. DE HANDELSDRUKKERIJ VAN 1874, LEEUWARDEN

Nr. 480

Inhoudsopgave

J. J. KALMA, Bedrog, bedriegers en bedrogenen	5
K. A. CITROEN, Vervalsingen en namaak van zilver in Friesland	14
Drs. R. E. O. EKKART, Enkele voorbeelden van graveursbedrog	25
Drs. J. VISSER, Falske, ûnbitroubere en ûnwisse genealogyen yn Fryslân	32
FREARK DAM, In sonnet as fûke	43
Drs. JUUP BOSMANS, Hindeloper meubelschilderkunst: geen imitatie maar produkt van invloeden!	49
S. J. VAN DER MOLEN, Quasi-”Hylper” in musea	65
Drs. HERMA M. VAN DEN BERG, Oude luister, schone schijn of een keuze tot overleving?	72
G. ELZINGA, Rondom de ”Vikingschat van Winsum”	82

PANORAMA VAN FRIESLAND IN 1974

A. J. Wijnsma, Bestuurlijke ontwikkelingen	123
K. Sikkema, Rekréaesje en milieu	126
H. Kingmans, Beeldende kunst	129
Freark Dam, Tael- en letterkunde	131
G. Elzinga, Archeologie	133
Dr. Regn. Steensma, Monumentenzorg (kerkelijke gebouwen)	135
J. F. Stallinga, Monumentenzorg (burgerlijke gebouwen)	137
Dr. G. Bakker, Geschiedenis	138
J. J. Kalma, Kerkgeschiedenis	139
S. J. van der Molen, Volkskunde	141

JAARVERSLAGEN

FRIES GENOOTSCHAP, 146e verslag, over het jaar 1974	145
Staat van ontvangsten en uitgaven 1974	147
STICHTING HET FRIES MUSEUM, Verslag over 1974	148
Fries Museum	149
Kerkmuseum Janum	158
Museum Fogelsangh State	159
Fries Munt- en Penningkabinet	159
Educatieve Dienst	159
Archeologische Afdeling	161
Lijst van aanwinsten	168
Bijzondere aanwinsten Munt- en Penningkabinet	173

Dit jaarboek bevat een aantal, op verzoek van de redactie geschreven variaties op het thema "nabootsing" en het artikel "Rondom de Vikingschat van Winsum"; deze laatste, zeer omvangrijke bijdrage kon worden opgenomen dank zij subsidies van het Biologisch-Archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen en van de Stichting Het Fries Museum te Leeuwarden.

OMSLAGFOTO: slangekoparmband, falsum (zie pag. 120)

VERANTWOORDING DER FOTO'S

Sj. Andringa, Leeuwarden	pag. 7
F. J. Obbema, Sneek	14
K. A. Citroen, Amsterdam	16, 19 (5), 22, 23
Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem	17, 19 (4), 20, 21, 68
Academisch Historisch Museum der R.U. Leiden	26 - 31
Provinciale Bibliotheek, Leeuwarden	34
Frysk Letterkundich Museum, Leeuwarden	45
Fries Museum, Leeuwarden	50 - 62, 156, 157, 162, 164, 166, 173
Paul Vogt, Tietjerk	69
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist	74 - 79
Centrale Fotodienst der R.U. Groningen	113, 114, 115 (2-4), 116 (1-3, 5), 117 (1-4), 118, 120 (2-4), 121 (3, 4), 122 (1, 2, 4)
Instituut voor Prae- en Protohistorie der Universiteit van Amsterdam	115 (1), 116 (4), 117 (5), 119, 120 (1), 121 (1, 2), 122 (3)
Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage	151 - 155

Bedrog, bedriegers en bedrogenen

J. J. KALMA

Natuurlijk maakt dit themanummer van De Vrije Vries, dat gewijd is aan bedrog in gradaties, n.l. aan verschillende nabootsingen en vervalsingen, geen aanspraak op volledigheid. Een artikel over het knoeien met de Friese munt werd, na hetgeen daarover reeds gepubliceerd is, overbodig geacht¹ en een ander over het Oera Linda Bok, dat vele lezers wellicht hadden verwacht, achtte de redactie bij de huidige stand van zaken onmogelijk. Tenslotte zijn we, wat het O.L.B. betreft, nog niet veel verder dan De Nederlandsche Spectator, die in het Oudejaarsavond ABC van 1871 liet drukken: "H is het handschrift van Adela's boek; 't Kuiken, dat is er, maar zoek is de kloek". Zonder kennis van de auteur — het aantal "candidaten" groeit nog steeds —, zonder de werkelijke bewijsstukken, dat hij de auteur is, zonder te weten, wat zijn motieven zijn geweest, blijft alles luchtfietsen. Ook dit inleidend opstel zal niet het laatste woord bevatten over alles wat samenhangt met vervalsing, namaak en letterdiefstal², met de integriteit van de beeldende kunst³, met het speelse van de parodie⁴ of het preciese onderscheid tussen pastiche, replek en copie⁵, enz. De grenzen zijn vloeiend. Ongetwijfeld geldt ook op dit terrein, dat veel doorvorsen afmatting is voor het lichaam (Pred. 12 : 12), al mag er tot stimulans van hem of haar, die zich in dit onderwerp wil verdiepen, wel worden bijgevoegd, dat reeds Confucius wist, dat de zekerste manier om bedrogen te worden is zichzelf voor slimmer te houden dan anderen . . .

De uitspraak is bekend, maar kan hier niet gemist worden: Mundus vult decipi, ergo decipiatur, de wereld wil bedrogen worden, derhalve worde zij bedrogen. Het gevaar bestaat, dat bij het schrijven over vervalsingen, enz. de man, die het spel speelt, de bedrieger dus, veel aandacht krijgt. Dit geschiedt deels terecht, maar er moet toch ook aan de bedrogene worden gedacht. De psychologie van de grote of kleine knoeier is interessant en een onderdeel van een groter werk over de misdadiger, maar zoals tegenwoordig de laatste niet los wordt gezien van de maatschappij, waarin hij opgroeide, zo mag bij de studie van de vervalsingen het publiek, dat deze wenst en koopt, niet worden vergeten. Bovendien is er onderscheid tussen de vervalers, zijn er gradaties. Er zijn direct al goed- en kwaadwillenden.

Wie enkele der volgende bijdragen leest zal misschien eerst denken dat de knoeier zijn werk verricht, omdat hij daar stoffelijk of geestelijk belang bij heeft. Toch is die conclusie niet helemaal rechtvaardig. Het aantal gesjochten jongens, gefrustreerde wraakzuchtigen, miskende genieën is onder de vervalers, vermommers, mystificatoren groot. Soms lees je echter in de krant, dat de vervaardiger van het valse bankbiljet een vaardigheid heeft getoond, waarvoor de vaklui diep respect hebben. De vraag, waarom deze

man zijn bestemming misliep, is van maatschappelijk belang. Er is — men vergelijke de geschiedenis van James Macpherson, de man van de quasi-oude Ossian-gedichten ⁶ — het bedrog, dat de bedrieger zelf ten goede komt, maar dat tegelijk haast een daad van edele mensenliefde is. De geleerde dr. Hugh Blair wilde immers graag Schotse oudheden leren kennen? Welnu, hij kreeg ze, zoals ook de man, die een grote en vooral ook mooie stamboom wenst, geholpen kan worden. Het hangt van de intentie van de maker af, of iets vervalsing genoemd kan worden. In sommige gevallen is het moeilijk de juiste aanduiding te kiezen: vervalsing, nabootsing, enkel maar bevrijdende humor of ook pure dienst aan de naaste. Men zou de parodie hier buiten kunnen sluiten, maar de geschiedenis van Cornelis Paradijs of Mien Proost leert ons, dat sommigen werkelijk in hun bestaan hebben geloofd. Letterkundig bedrog, plagiaat is minder erg dan muntvervalsing, maar wie de geschiedenis van het plagiaat van de Leidse hoogleraar Colenbrander nagaat, dat door zijn collega's onthuld werd, twijfelt toch ook weer ⁷.

De zilversmeden wilden wel anders, maar zij moesten ook leven. Er zijn destijds over de Vermeer-nabootser Han van Meegeren (1889—1947) vele publicaties verschenen. Men kan met J. Godley (1951) over een "Master-forger" spreken, maar er is ook alle reden om het publiek van de schilder te belichten. Het feit, dat een antieke stoeltjesklok op een auctie 6 à 8000 gulden opbrengt, terwijl een even goede moderne soortgenoot slechts f 2000 kost, zegt ook iets over de bezitters en kopers van het antiek en van mensen, met wie o.a. de dieven en helers te maken hebben. De snob ⁸ is ook een bedrieger. Spreekt het niet vanzelf, dat hij bedrogen wordt?

Men kan alle nadruk leggen op het misdadige van de "verborgen verleiders", als men maar ziet, dat deze heel lang werkzaam mogen zijn, ook doordat ze de staatskas behoorlijk spekken en al evenzeer, doordat wij, het publiek, door welke oorzaak dan ook, de schijn voor het wezen nemen. Soms is aarzeling gerechtvaardigd: Wie was er eerder, de bedrieger of zijn slachtoffer? De gelegenheid maakt immers den dief. De knoeier — men denke aan al de "Kitsch", die als muurtooi dient — is in bepaalde belichting de huisvriend. De psychologie van het slachtoffer van de vervalser is dus minstens zo belangrijk als die van de vervalser zelf. Beide beïnvloeden elkaar.

Het is met die bekende uitspraak van de wereld, die bedrogen wil worden en daarom bedrogen wordt, ook een eigenaardig geval. Zij wordt n.l. aan twee 16de-eeuwers toegeschreven, twee, die eigenlijk elkaars antipoden waren. Meestal wordt als bron de pauselijke legaat G. P. Caraffa genoemd, een man, die het later tot het pontificaat zou brengen en als Paulus IV niet in alle opzichten een sieraad van de R.K. kerk is geweest ⁹. Er schuilt in onze uitspraak een stuk cynisme, misanthropie, ja wat niet al. Niemand zal het loochenen. De misdadige bedrieger is ook strafbaar voor het gerecht, als er althans geen mazen zijn, waar hij tussendoor kan glippen.

Maar men wachte zich ook hier voor het ongenueanceerde denken. Er kan in die uitspraak ook iets zitten van: de wereld wil dat nu eenmaal — ridder-

"Wy Friezen knibbelje allinne foar God!" (Gemme van Burmania bij inhuldiging Philips II).
Wandschildering vergaderzaal Provinciale Staten van Friesland.

orden b.v. — laat het haar dan. Lichte spot kan er zijn. Men denke slechts aan bepaalde romans in damesbladen of, om dichter bij huis te blijven, aan alle fraaie verhalen over de vrije Friezen. P. van der Meulen heeft destijds zelfs tweemaal¹⁰ duidelijk gemaakt, wat overigens de praktijk al had bewezen, dat men het sprookje van de "Stânfries" Gemme van Burmania, die enkel voor God wilde knielen, wel kon vergeten. De Friezen knielen voor vele andere zaken, zelfs in de Statenzaal. Zo staat het ook wel vast, dat de mooie spreuk van de steen bij Warns "Leaver dea as slaef" in deze vorm een product is van de romantiek¹¹.

Maar hoevelen weten het en zeggen het toch telkens weer, niet alleen, omdat er bij henzelf "the will to believe" is, maar vooral omdat de hoorders en lezers dit nu eenmaal willen. Historische vervalsing — waaraan vooral kleine volken, die zich minderwaardig achten, schuldig staan — gaat vaak onbewust in de richting van de wens: moge het zo geweest zijn, en is sterk

op het publiek gericht. Ze is in de populaire geschiedschrijving lang schering en inslag geweest en is dit, getuige o.a. de succesboeken van J. de Rek, nog steeds. De betrokken vertellers weten evenals hun uitgevers, hoe een koe een haas vangt. Dat is ook het geheim van hun slagen.

Wij moeten echter nog een stap verder gaan. Als tweede bron van onze uitspraak wordt genoemd Sebastian Franck (1599–1642), de man, die een "franc tireur van de Reformatie" is genoemd¹². Hij verzette zich fel tegen de veruitwendiging van het geloof en wilde dus noch van Rome weten noch van wat Luther en Calvijn er voor in de plaats stelden. Franck waagde het met het "inwendig woord" en de "Gottgelassenheit". Als wij zeggen – en dan liefst in het latijn, want dan klinkt het zo mooi: *Sunt pueri pueri, pueri puerilia tractant* – kinderen blijven kinderen, ze doen kinderlijke, en als het oude "kinderen" betreft kinderachtige, dingen, dan is er, als het goed is, een klank van erbarmen in onze stem. Seb. Franck heeft zo ook "gelassen" de menselijke onzin en dwaasheid bekeken. Hij leefde trouwens in dezelfde tijd, toen Erasmus zijn "Laus stultitiae" schreef en al werd ook Erasmus door Franck een ketter geacht, wat hem niet in dank werd afgenomen, iets van de humor, waarmee Franck het paradoxale van 's werelds schouwtoneel bekeek, heeft ook Erasmus gekend.

Het is niet toevallig, dat Franck in en na de laatste oorlog weer meer gelezen wordt. Daar zitten verschillende kanten aan. Wij herinneren ons van een college van prof. H. T. de Graaf, hoe deze ca. 1930 Oswald Spenglers "Der Untergang des Abendlandes" besprekend, met Groningse nuchterheid zei: "Nou ja, Duitsland had de oorlog verloren en toen ging natuurlijk het avondland onder!". Het was dezelfde tijd, waarin de tragische Kurt Tucholsky zijn "Lerne lachen ohne zu weinen" gaf. Zo hebben vele Duitsers zich tijdens de tweede wereldoorlog getroost met W. E. Peuckerts boek¹³. Tijdens Hitlers bestiale oorlog had men iets nodig van de milde ironie¹⁴. Hoevelen zagen toen en zien het nu bij de "mooie vrede" niet meer zitten en krijgen door Franck en zijn vele navolgers van vroeger en later een hart onder de riem? Het "ergo decipiatur" wil dus niet altijd zeggen: Laat ons haar bedriegen! maar vaak ook: Mens erger je niet! Toegepast door de misdadigers, de volksmisleiders – en ze zijn er van hoog tot laag; het Watergateschandaal zal niet het laatste zijn – klinkt in de spreuk iets mee van: Daar zit voordeel voor mij in en dus ga je gang! Dan begint de misdaad. De vrije Fries van alle eeuwen, die zijn vrijheid misbruikte en misbruikt als een aanleiding voor het vlees (Gal. 5 : 13), doet wel te bedenken, dat hij tot een andere vrijheid geroepen is. Maar als hij nu graag wil geloven, dat Friesland en dus ook iedere Fries wat bijzonders is, laat hem dan zijn provincie met dat ondefinieerbare "Frysk eigene". Misschien toont hij werkelijk, dat hij niet enkel geroepen is, maar ook van plan in de gave een opgave te zien.

Het moet duidelijk zijn: Waar de bedrogene immuun is voor bedrog heeft de bedrieger geen kans. De bedrogene begeert, tenzij hij een aantal van de door Freud beschreven complexen heeft, geen slachtoffer van bedrog te zijn. Maar, eilacy, de complexen zijn er. Toen vlijtige terpgravers in 1869 in

Boksum een kruikje met een stukje perkament vonden draafden ze naar Wopke Eekhoff. Die hield toch zo van oudheden en de gravers waren tuk op een braspenning. Zo kreeg Eekhoff wat hij wenste, een authentieke(?) herinnering aan de slag bij Boksum van 1586¹⁵. Als Eelco Verwijs, wat wij niet geloven, de auteur van het Oera Linda Bok geweest is en zijn eerste doel was om "Wopke de profeet" er in te laten lopen, dan heeft hij zijn doel gemist. Wat niet belette, dat dr. J. G. Ottema er wel in liep. Nog steeds begeert de hedendaagse Fries en hij niet alleen opgravingsobjecten. Hij heeft er geld voor over, als het moet veel geld en hij dwingt zo de oplichter tot het fabriceren van genoeg en geld voor zichzelf.

Wij noemden in dit verband de romantiek nog niet. De mensen van de romantiek vluchten uit zichzelf en uit hun tijd, o.a. in het verleden. Resten uit het verleden hebben grote gevoels- en wetenschappelijke, maar ook geldswaarde. In een tijd, waarin de geleerden nog wonderlijk omsprongen met klankwetten en etymologie, het historie-onderzoek nog in de kinderschoenen stond en men de moderne methoden voor inkt- en papieronderzoek nog moest leren, zijn er vele oude handschriften vervaardigd. Zelfs nog in 1902 verscheen – de O.L.B.-affaire riep om navolging – bij Mart. Nijhoff(!) in 's-Gravenhage "Een Drentsche veenkolonie in de laatste helft der zeventiende eeuw. Het journaal van A. en P. Calkoen in 't licht gegeven en van aantekeningen voorzien door A. Steenbergen". Die vlieger ging toen niet meer op. Maar ondanks J. Bolhuis van Zeeburgh¹⁶ heeft een originele Ocko Scharlensis uit 1597 nog steeds een handelswaarde van ruim f 1000 en wij zouden de Friese "historici" niet graag de kost geven, die de oude Ocko nu en dan van stal halen.

Hoe vaak wordt op deze dingen ook niet ingespeeld door mensen, die de romantische instelling¹⁷ min of meer delen, maar deze tegelijk in zichzelf en anderen bespotten? Hoe dikwijls etaleren niet musea en oudheidkamers stukken, waarvan de echtheid niet vaststaat, doodgewoon, omdat de mensen deze willen zien (b.v. het zwaard van Grote Pier)? Worden er ook geen dingen aangekocht, om een ander voor te zijn, worden er niet in huiskamer of hal wapens opgehangen, die bijna of helemaal volledig op bedrog berusten? Een wolkammer van lang geleden wordt tot een Cammingha met het oude wapen met de kam er bij. Welnu, als de mensen zo gek zijn, is het dan zo gek, om daar munt uit te slaan? Er kwamen potjes("urnen")-fabrieken en soms werd het patina kunstmatig aangebracht op een benen voorwerp met echte(?) runen.

Het is niet van de laatste tijd, dat de ons allen eigen nostalgie dwingt tot "looking backward". Milton dichtte in de 17de eeuw zijn "Paradise lost" en al lang voor hem hunkerde men naar de "aurea libertas", de gulden vrijheid, die er eenmaal geweest moest zijn. Als zelfs een nuchter wetenschapsman als Jan Romein¹⁸ een van zijn boeken als motto meegeeft "Geloof niet wat de geschiedschrijvers zeggen, maar evenmin dat zij het zonder grond zeggen", moeten wij dan zo veel wijzer zijn? Een onzer medewerkers laat zien, hoe men portretten heeft geschapen. Op aanverwant terrein zou een studie

zijn te leveren over de knoeierij met oude kaarten. Ook wordt gewezen op verschillende steken, die de beroepsgenealogen lieten vallen¹⁹. Een genealoog heeft als ieder scheppend mens het meeste plezier als zijn nasporingen slagen. De opdrachtgevers zitten aan te dringen en zij vertellen hem, dat er het verhaal is, hoe de familie moet afstammen van een middeleeuwse adellijke, maar daarom nog niet edele hoofdeling. De genealoog heeft ook "Ungeduld des Herzens" en moet bovendien bestaan en wie bewijst er niet graag een dienst aan zijn medemens, die je hunkerend aanziet? Maar we hoeven het niet enkel op de bestellers en dus straks de bedrogenen te schuiven. Het spelen is de genealoog evenals de wetenschapsmens eigen²⁰ en er is de tijdgeest. In elke kunstenaar zit ook de puzzelaar en als de simpele huisvrouw al eens een steek laat vallen, waarom zou een ander het dan niet doen?

Het bezit van antieke voorwerpen, als regel geërfd, maar bij de "nouveaux riches" aangekocht, is een bewijs van degelijkheid. Het voorgeslacht kon zich deze dingen permitteren en hun glans straalt op ons af. Het bezit van antiek is ook statussymbool en dus... steeg de vraag naar "oude" tegels en de fabrieken begonnen deze te leveren. Er kwam "oud" porselein met vals craquelé²¹ en toen rees weldra de stroom meer en meer. Er kwam oud koper en tin, oude meubels verschenen, nieuwe machineprodukten, "oud gemaakt" met deuken en scheuren, enz. Er werd zilver van te laag gehalte gebruikt, want zilver verschaft een glans van welvaart, maar het moest niet al te duur worden. We noemden ook de pastiche, die in de 18de eeuw in de mode was. De Duitser C. W. E. Dietrich schilderde in de trant van Rembrandt, Van Ostade, Van Goyen en Watteau. Hij gaf echter nog iets eigens, wat van de vele Van Gogh-, Picasso-, enz. navolgers van nu niet steeds kan worden gezegd.

Mundus vult decipi! Ja, waarom willen wij genomen worden? Wij hebben het als goede democraten allemaal vol afschuw gehoord: "Das deutsche Volk braucht gar nicht zu denken, der Führer denkt für ihn". Maar denken we zelf zo graag? Denken wij inspraakbegerigen van nu heus helder, "zindelijk"? Hebben wij niet ook troost nodig en geloven wij niet graag, wat wij willen geloven? De Friezen luisterden destijds diep geroerd toe, toen Carel Vosmaer in 1888 beweerde "Zij, de Friezen, zijn de aristocraten, de adel onzer volksstammen", en prompt kwam in 1889 Johan Winkler voor het Genootschap spreken over "Friesland op zijn breedst"²². De vele Friezen, die het in "het jaar van de 3 achten" en nog lang daarna niet zo breed hadden, kwamen niet ter vergadering. Is het nu zo veel anders? Er hoeft maar een vreemdeling, een gezant of een andere hoogmogende in Friesland te komen, of de journalisten tekenen weer vlijtig op, wat meneer in een boekje vond, dat het hier "very nice" is en dat wij een "strong but kind people" zijn. Denkschuweid en overschatting van het (zelf)gevoel spelen een rol, het meerwaardigheidsvertoon van de zich minderwaardig voelenden, en wij begripen de "Selbsthass", waarvan Theun de Vries getuigt, als hij de Ier O'Casey sprekend invoert²³: "Het gaat O'Casey met zijn land als twee ruzie-

makende gelieven. Alle vezels van zijn persoon hebben hem verbonden aan Ierland, de achtergrond van zijn meeste stukken en de bron van haast al zijn muziek. Maar hij heeft de Ierse nationalistische romantiek als een verdovingsmiddel voor benepen zielen en hoofden kritisch afgewezen, zoals hij ook kritisch tegenover het Ierse provincialistische puritanisme kwam te staan, dat naar zijn mening even belachelijk als levensgevaarlijk is. Nationalisme kreeg voor hem minder zin dan de fundamentele eenheid van heel de smachtende, lijdende mensheid. Het was niet voldoende de onafhankelijkheid op Engeland te veroveren. Er moest ook de onafhankelijkheid van gebrek en farizeeërdom veroverd worden”²⁴.

Wij zeiden het reeds in het begin: De grenzen zijn vloeiend. Dat maakt het in deze aflevering gekozen onderwerp zo boeiend en vaak ook zo onhandelbaar. Neem het cabaret, dat kritisch is, maar dat chargeert. Wij hebben het nodig. Juist de humorloze heeft het heel erg nodig de bevrijdende lach te kennen. Maar waar gaat de echte humor in de valse grappenmakerij over, waar begint de overdrijving, die schaadt? Dat het knoeiwerk aan de kaak wordt gesteld en dat daarbij niemand gespaard wordt, wij vinden het prachtig. Maar toch zijn we zelf gekwetst voor wij het weten. Iemand mag veel zeggen over wat hij noemt “het geknoei van de multinationals” – trappen tegen de schenen van het establishment is “in” – maar hoort toch liever niet, dat hij zelf als arbeider in de fabriek, als aandeelhouder of als afnemer het werk van die multinationals mogelijk maakt.

Wij schreven, dat wij in dit artikel geen volledigheid konden betrachten. Wie zich in het onderwerp verdiept, ontdekt steeds meer met welke moeilijkheden hij te kampen krijgt. Waar gaat duidelijk bedrog over in scheppende fantasie en omgekeerd? De boekhandelaren, die destijds de questieuse portretgravures in de handel brachten, waren toch wel bedriegers, al moet erkend worden, dat het publiek lang met weinig tevreden was. De lieden, die onze musea van dubieuze oudheden voorzien, moeten à faire genomen worden, terwijl toch ook de wens mag worden geuit, dat de directies van de musea op hun *qui vive* zijn en gaan bedenken, “*qui trop embrasse mal étreint*”. Maar hoe zit het met de restaurateurs van verschillende kerken? Zij mogen in onze ogen soms foute beslissingen genomen hebben. Het quasi-oud, dat sommigen van hen aanbrachten, lijkt bedriegelijk echt. Dus zijn zij eigenlijk bedriegers. Hun nabootsing kunnen wij niet meer bewonderen. Maar als nu eenmaal de algemene opvatting in een bepaalde, nu fout geachte richting gaat? Het werk geschiedde in opdracht en werd ook gecontroleerd. Henriëtte Roland Holsts woord “Allen zijn aan alles schuldig” past ook hier.

De moraal van het lied is telkens weer: er is de neiging de schijn voor het wezen te nemen en te pronken met geleende veren; de zich vaak gefrustreerd voelende knoeier heeft nog de meeste kans bij andere gefrustreerden, die zelf graag iets zouden willen zijn, althans zouden willen hebben. Ook als men het gerechtvaardigde protest van het gevoel tegen de rede erkent en dus plaats geeft aan een beetje romantiek in het leven, dan toch moet men

weten, dat de mens nergens is als hij met zijn gevoelens op drift raakt. Na de oorlog leeft de romantiek niet minder sterk dan er voor en romantici gaan voor bedrog vlot door de knieën. De mens wil weg uit de eigen tijd en hij emigreert of delft in de oudheid en jaagt op antiek. Hij wil weg uit zijn eigen klasse en gaat op zoek naar voorouders, die zo ze al niet meer waren, dan toch meer schenen. Hij wil weg van zichzelf, van de normen, die eenmaal golden. De vormen waarin dit alles geschiedt zijn verschillend en de resultaten al evenzeer. Er is een zekere speelsheid en fantasie. Soms is er veel stof tot lachen, als men de wagonladingen "antiek" van Oost en West ziet aanvoeren, de elders afgedankte spullen, waarmee de jeugd, die zich groepen weet deze rotte maatschappij om te turnen, het eigen Fryske "sunny home" gaat opvrolijken. De zwaar geladen romantische kreet "leaver dea as slaef", die ongetwijfeld alle eeuwen door in Friesland gehoor vond – men vergelijkte slechts het "Phriso pro libertate mortem appetit" van paus Pius II (1478), die het weer had van Bartholomaeus Anglicus (2de helft 13de eeuw) – is belachelijk als de gebruiker in zichzelf duikend blijkt een slavenziel te bezitten en de leer te huldigen, dat een levende hond beter is dan een dode leeuw. Het gaat in deze "Vrije Fries" over vervalsingen. Welnu, bestaat er niet ook een sterk geretoucheerd beeld van de Fries? Heeft in onze historie tot op vandaag het "wishful thinking" geen rol gespeeld, m.a.w. is er niet sprake van valsheid in geschrifte²⁵? Zoals de Ier O'Casey ons iets kan leren zo mogen wij ons ook stichten met het woord van de Franse socialist Jean Jaurès, die zijn Duitse kameraden in 1904 te Amsterdam toeriep²⁶ "Gij maskeert uw machteloosheid tot handelen door uw toevlucht te nemen tot de onverzoenlijkheid der theoretische formules, die uw kameraad Kautsky u tot de algehele uitputting des levens toe zal leveren".

Er is veel misère in de wereld. Die staat ook achter vele vervalsingen, achter het bedrog en het doen alsof. Die openbaart zich in ons, in onze verlangens en houding. Swift vergat de eigen misère en schreef zijn reisverhalen, die evenals Daniel Defoe's Robinson Crusoe wonderlijk genoeg nu enkel kinderlectuur schijnen, maar geheel anders werden bedoeld. Voor Swift was de "satire medicijn"²⁷. Wij hebben gelachen om de avonturen van de schoenmaker Wilhelm Voigt, "der Hauptmann von Köpenick". De Köpenickades blijven noodzakelijk. Waar het establishment zeer machtig is, gedekt als het zich weet door "the silent majority", daar blijft de vermomming, de parodie, het politieke cabaret in de geest van Erika Manns "Die Pfeffermühle", ja ook de vervalsing nodig voor het schokeffect. Er zal waarschijnlijk nog meer nodig zijn, maar dat is een ander chapiter en waarschijnlijk niet geschikt voor een volgend themanummer van De Vrije Fries. In elk geval heeft de kreet van Frieslands grootste vervalsing, het Oera Linda Bok, zin: *Wák!*

Noten

1. Vgl. H. Enno van Gelder, *De Nederlandse munten*, Utrecht/Antwerpen 1965, en A. van der Wiel, *Oortjes en duiten van Friesland*, in: *Jaarb. Ned. Gen. v. Munt- en Penningk.* 1941, p. 1-38.
2. Men leze het boeiende boek van J. Grootaers, *Maskerade der muze*, Amsterdam 1954, en ook het oudere van F. Bezemer Sr., *Nieuws uit oude boeken*, Rotterdam (1907).
3. Zie Winkler Prins van de Kunst I, Amsterdam/Brussel 1958, *Compendium* p. 37-39.
4. Vgl. P. H. Schroeder, *Parodieën in de Nederlandsche letterkunde*, Haarlem 1932.
5. Zie *Le petit journal des grandes expositions*, Musée du Louvre Paris, 1er déc. 1973—22 avril 1974: Copies, répliques, pastiches.
6. Zie het genoemde boek van Grootaers, alsmede Nicolaas Beets, *Verscheidenheden meest op letterkundig gebied* ²II, Haarlem 1876; P. van Tieghem, *Ossian en France*, 2 vol., Paris 1917; D. S. Thomas, *Gaelic sources of Macpherson's Ossian*, Edinburg/London 1952.
7. Zie Annie Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering I*, Amsterdam 1971, p. 112.
8. Zie W. M. Thackeray e.a., *Ueber den Snob*, München 1962.
9. Zie L. von Ranke, *Die Römischen Päbste*, Wien (1934), p. 173-193.
10. Zie De Stánfries (*Gemme van Burmania*), in: *Bijdr. v. Vaderl. Gesch. en Oudheidk.* 7de reeks, IV, 1933, p. 143-150; *Wetenschap en legende*, in: *It Beaken X*, 1948, p. 7-9; vgl. ook H. Brugmans, *Valsche Historie*, in: *Bibliotheekleven XIII*, 1928.
11. Zie Rudolf Bülck, "Lewer duad üs Slaw", *Geschichte eines politischen Schlagwortes*, in: *Jahrb. d. Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 1951, Heft 74, p. 99-126.
12. Zie J. Lindeboom, *Een franc-tireur der Reformatie*, Sebastiaan Franck, Arnhem 1952.
13. Zie Will Erich Peuckert, *Sebastian Franck, ein deutsches Schicksal*, München 1943.
14. Vgl. ook de verzameling *joodse humor* van Salcia Landmann, Amsterdam 1962.
15. Zie J. J. Kalma, *Het perkament uit de kruik*, in: *Leeuw. Crt.* 29 okt. 1950.
16. Zie J. Bolhuis van Zeeburgh, *Kritiek der Friesche geschiedschrijving*, Den Haag 1873.
17. Zie als laatste auteurs over de romantiek: H. G. Schenk, *De geest van de romantiek*, Bilthoven 1966, en G. P. M. Knuvelde, *De romantiek en haar aspecten*, Den Bosch 1974.
18. Zie J. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche Geschiedschrijving in de Middeleeuwen*, Haarlem 1932.
19. Ook beroemde auteurs gaan niet vrij uit. Vgl. over de anachronismen van Homerus tot op vandaag: Hanns Braun, *Hier irrt Goethe — unter anderen*, München 1966.
20. Zie E. H. Waterbolk, *Visie, sage en historie*, in: *It Beaken XVI*, 1954, p. 253-260.
21. Vgl. R. Chambon, *L'histoire de la verrerie en Belgique*, Bruxelles 1955.
22. Zie verslag in *Leeuw. Crt.* 23 dec. 1889; vgl. ook Johan Winkler, *Oud Nederland, 's-Gravenhage* 1888.
23. Zie Theun de Vries, *Meesters en vrienden*, Arnhem 1962, p. 66.
24. Men leze in dit verband ook J. Huizinga's studie *Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der negentiende eeuw*, in: *Verzamelde werken IV*, Haarlem 1949, p. 497-554; vgl. ook A. en M. Mitscherlich, *Het onvermogen om te rouwen*, *Motieven van een collectief gedrag*, Amsterdam 1973, een boek, dat Duitsers en... Friezen iets heeft te vertellen.
25. Vgl. een der laatste boeken: M. P. van Buijtenen, *De grondslag van de Friese vrijheid*, Assen 1953, met zowel de beoordelingen van J. Piebenga in *Leeuw. Crt.* 28 maart 1953 als van E. H. Waterbolk (noot 20).
26. Vgl. J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen I*, Amsterdam 1967, p. 207.
27. Zie W. van Ravesteyn, *Satyre als medicijn*, Jonathan Swift, Arnhem 1951.

Vervalsing en namaak van zilver in Friesland

K. A. CITROEN

afb. 1. Ronde schotel,
middellijn 260 mm., met
gedreven papavers.
Sneek 1917, door Alle de Haas.
Partikuliere verzameling.

Wanneer men omstreeks 1860 in Europa begint om naast schilder-, teken- en beeldhouwkunst ook gebruiksvoorwerpen te verzamelen, ontstaat daarvoor onder andere een grote vraag naar oud zilver, die niet door het dan nog schaarse aanbod opgevangen wordt. Om toch aan deze vraag te kunnen voldoen worden al spoedig oude zilveren gebruiksvoorwerpen nagebootst of nieuwe van oude of quasi-oude zilvermerken voorzien.

In Holland zijn de zilversmeden dan al door de sinds ongeveer 1830 sterk geïndustrialiseerde zilvernijverheid vervreemd geraakt van het handwerk en zijn traditionele vormen. In Friesland daarentegen wordt ook in 1860 nog grotendeels gewerkt naar opvattingen en technieken uit de voorafgaande eeuwen; grote bedrijven kent men hier dan nog niet, en elke stad en vrijwel elk dorp van betekenis telt nog zijn eigen zilversmeden.

De eerste falsifikaten in Holland zijn sterk historiserend, niet alleen wat de stijl, maar ook wat het onderwerp betreft: het zijn bijna altijd pronkbokalen, druk bewerkt en vaak voorzien van de een of andere echte of pseudo-geschiedkundige voorstelling of inscriptie. Deze vervalsingen worden echter al spoedig onderkend en aan de kaak gesteld, en te oordelen naar de voor zijn tijd voortreffelijk geredigeerde catalogus van de eerste grote zilvertentoonstelling die in ons land gehouden is, bij *Arti & Amicitia* te Amsterdam in 1880, waren daar zo goed als alleen echte stukken aanwezig; geen geringe prestatie op een totaal van niet minder dan 1742 katalogusnummers.

Nadat de geschiedkundige vervalsingen door de mand gevallen zijn, richt de aandacht van het verzamelend publiek zich op het traditionele, druk bewerkte Friese gebruiks-zilver. Dat dit in de jaren 1870 - 1900 ook bij niet-Friezen in de smaak valt, is te verklaren uit de ontwikkeling van de binnen-huiskunst van dat tijdvak, die het equivalent is van wat in Engeland met de naam van *High Victorian* aangeduid wordt. De kamers worden gevuld met een overdaad aan druk bewerkte meubelen en andere gebruiks- en siervoorwerpen, de gordijnen zijn zwaar gedrapeerd en het donkere behang wordt bedekt met een groot aantal schilderijen, soms in drie rijen boven elkaar: de Bisschop-kamers in het Fries Museum te Leeuwarden geven een goede indruk van de sfeer, die uitgaat van de huisinrichting van een welgesteld Nederlander uit die jaren. Dat deze Victoriaanse *horror vacui* zich aangetrokken voelt tot het over zijn hele oppervlakte bewerkte Friese zilver is daarom begrijpelijk. Maar dat zilver moest oud zijn, en daarvan was er nu juist niet veel meer in ons land; want als gevolg van de armoede, veroorzaakt door de landbouwkrisis van 1878 - '95 moest heel wat Friese ambachtskunst verkocht worden, en een groot deel daarvan ging naar Engeland, dat toen niet onze boter, maar wel ons zilver hebben wilde.

En nu komt die vraag naar oud Fries zilver terecht in een provincie, waar het ambacht nog in het geheel niet geïndustrialiseerd is, en waar de zilversmeden, mede door de konstant gebleven plaatselijke behoefte aan brandewijnkommen en geboortelepels in traditionele stijl, vertrouwd gebleven zijn met eeuwenoude ornamenten en technieken. Als daarbij de toen heersende slechte economische omstandigheden worden geteld (waaronder luxe-ambachten het eerst en het langst te lijden hebben), dan is het geen wonder, dat de Friese zilversmid aan deze vraag gaat voldoen.

Nu moeten we wel even trachten te rekonstrueren waaruit die vraag in kwalitatieve zin bestond. De liefhebber van oud zilver was honderd jaar geleden heel wat minder ter zake kundig en veeleisend dan de hem opvolgende generaties. Er bestond nog geen literatuur over het onderwerp, de musea konden hem geen inlichtingen geven en nauwelijks voorbeelden laten zien, en er kwam veel te weinig oud zilver aan de markt om hem in staat te stellen, zijn kennis op proefondervindelijke wijze te vergaren. Als het voorwerp maar oud leek, zowel naar vorm en bewerking als naar de er op aangebrachte tekens, dan was hij al lang tevreden, te meer daar zijn oog bedorven was door de chaos van stijlnabootsingen waaruit zijn Victoriaanse interieur samengesteld was.

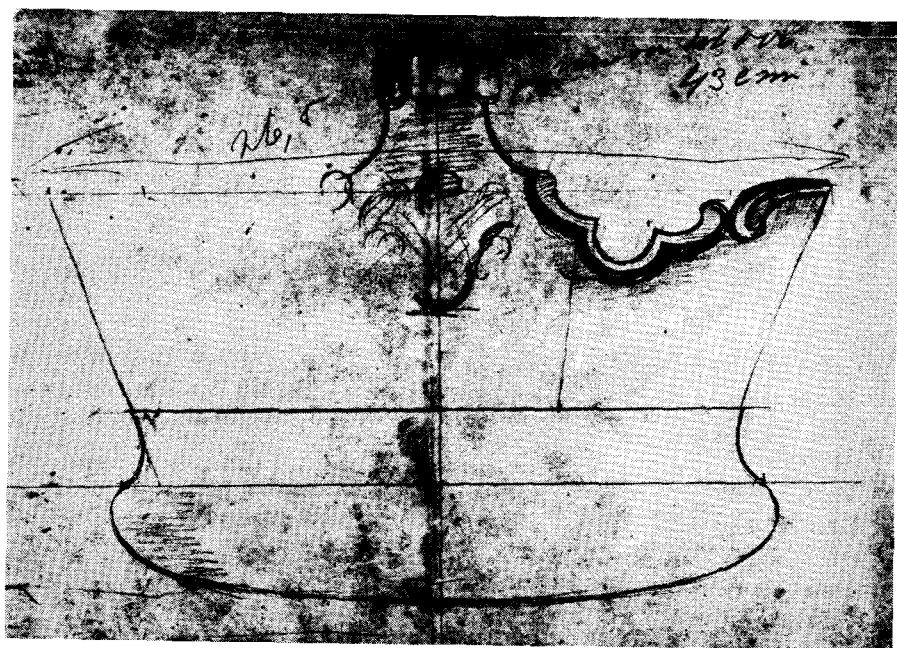
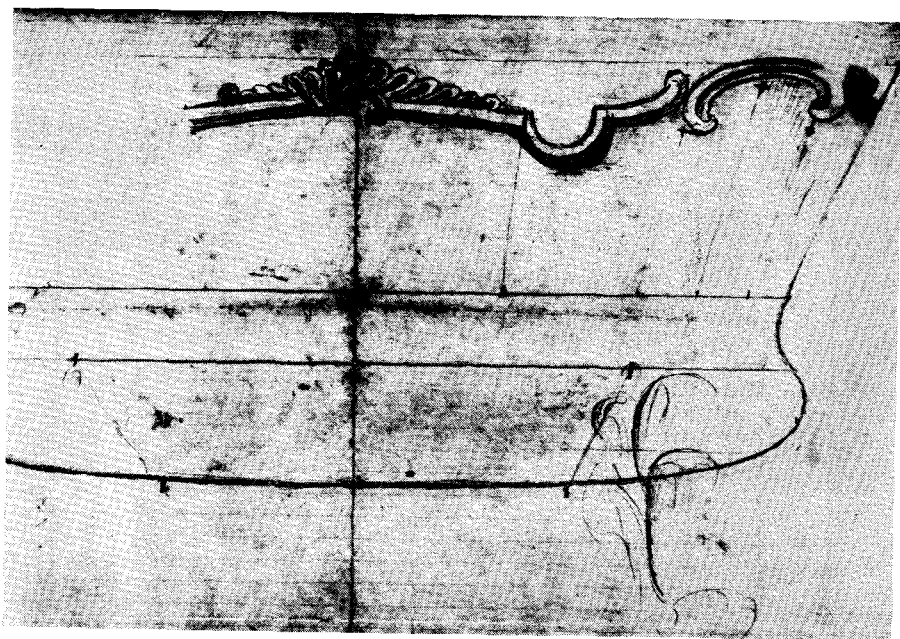
De Friese zilversmid is bij uitstek geschikt om aan deze vraag te voldoen; en wat hij dan maakt is in de meeste gevallen zeker geen pure vervalsing of nabootsing. Hij gaat gewoon door met werken, zoals hij dat van zijn vader en grootvader geleerd heeft. Slechts bij de samenstelling van sommige voorwerpen, vooral thee- en koffieserviezen, verraadt de tijdgeest zich wel eens in onderdelen als dekselknoppen, handvaten en pootjes; zelfs als die van oude voorbeelden nagegoten zijn, passen ze vaak wat stijl of proportie betreft niet altijd bij het korpus, waar ze op- of aangezet zijn.

afb. 2. Rechthoekige theebus met gedreven panelen, hoog 138, lang 70, breed 50 mm. Utrecht, Nederlands Goud- en Zilvermuseum.

Ook de zilvermerken die we op deze voorwerpen aantreffen, kunnen althans aan het begin van het tijdvak 1870 - 1900 niet als misleidende vervalsingen beschouwd worden. Veel gelegenheid om zilver met authentieke oude keuren in handen te krijgen heeft de zilversmid niet: oud zilver wordt vanwege zijn kostbaarheid met zorg behandeld, en waar het meestal solide uitgevoerd is, hoeft het zelden voor reparatie de deur uit.

Op de eerste nabootsingen vinden we dan ook geen vervalsingen of afgietsels van oude zilvermerken (waarvan de betekenis en het systeem toen bovendien nog onbekend waren), maar een grote verscheidenheid van fantasie-merken, soms tot zeven op één voorwerp, en veelal in combinatie met het officiële meesterteken van de vervaardiger en de rijkswaarborgtekens: gehaltemerk, kantoorteken en jaarletter. De opzet tot misleiding is dan ook bij wat dit belangrijke aspect van vervalsing betreft ver te zoeken. We moeten het ontstaan van deze pseudo-oude keuren waarschijnlijk mede in verband zien met de invoerbepalingen van Engeland en de Verenigde Staten, waar men antieke voorwerpen tegen een lager tarief van rechten

afb. 3. Werktekeningen voor voor- en zijaanzicht van een wijnkoelvat, uit de werkplaats van Alle de Haas, Sneek. Arnhem, Nederlands Openluchtmuseum.

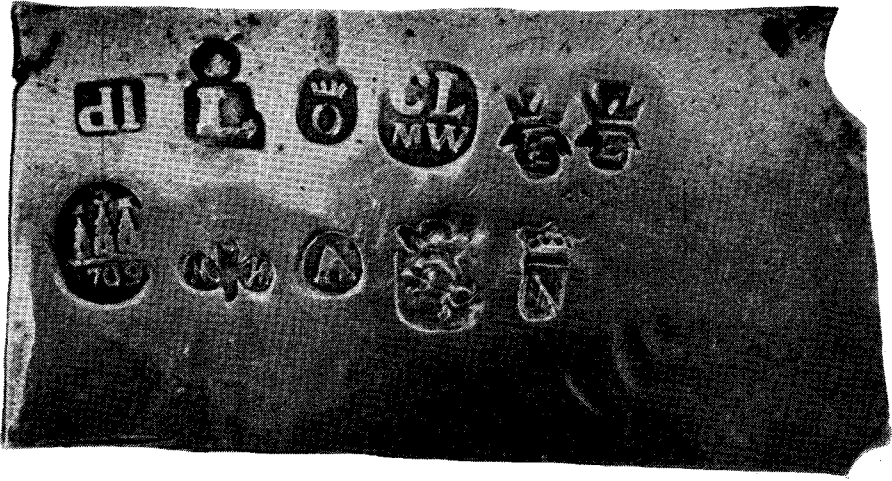
toelaat dan nieuw zilver. Waar de douane in die landen al heel weinig van zilvermerken weet, floreert de uitvoer van zilver met nagebootste merken, vooral naar Engeland. De Engelse importeurs weten, dat dit zilver niet oud is, en ze verkopen het ook niet als zodanig; dit blijkt uit de bewaard gebleven boekhouding van een Londense zilverwinkel, die bij deze importeurs grote bestellingen tegen nieuwprijzen placht te plaatsen. De Engelse verzamelaar is dan al vrij goed op de hoogte van antiek zilver, en hij verzamelt alleen Engels zilver. De voortbrengselen van de Hollandse, Friese en Duitse makers van pseudo-oud zilver vinden in Engeland dan ook uitsluitend aftrek als *curios*: aardige vitrine-voorwerpen zonder pretentie, en tevens geschikt als originele geschenken.

In Friesland wordt de belangstelling voor antiek zilver verder aangemoedigd door een tweetal tentoonstellingen, beide gehouden te Leeuwarden, de eerste in 1900 en de tweede in 1927. In deze drie decennia wordt de eerder geschetste konfrontatie voortgezet en uitgebreid tussen het verzamelend publiek enerzijds, dat voorwerpen zoekt zoals ze op deze tentoonstellingen te zien zijn, en de verschillende zilversmeden anderzijds, die volkomen kapabel zijn om dergelijke stukken te maken, maar die ze niet kunnen verkopen omdat ze nieuw zijn.

De knapste van deze miskende zilverkunstenaars is Alle de Haas, geboren te Lemmer in 1849 en overleden te Sneek in 1923. Zowel zijn vader als zijn schoonvader zijn zilversmeden, en zelf wordt hij in 1877 als meester-zilversmid te Sneek ingeschreven. Hij werkt later nauw samen met zijn plaatsgenoten Ate de Groot Boersma (1839 - 1915) en diens zoon Frederik (1870 - 1950), die in 1866, respectievelijk 1909 meester worden, en met Pier van der Woude (1862 - 1917), ingeschreven in 1898.

De Haas is vooral een uiterst vaardig drijver, die zowel het florale ornament van de vroege Barok als de decoraties uit het begin van de achttiende eeuw goed begrijpt en uitstekend uitvoeren kan. Een voorbeeld van zijn kunnen in de eerstgenoemde stijl is een ronde schotel met gedreven bloemrand uit 1917 (afb. 1), duidelijk geïnspireerd door Hollandse en Duitse voorbeelden uit het midden van de zeventiende eeuw. Zijn beheersing van de Friese Régence-stijl toont hij in de gedreven panelen van een theebus uit 1901 in het Nederlands Goud- en Zilvermuseum te Utrecht (afb. 2), die wat ontwerp en uitvoering betreft sterk lijkt op het werk van Friese meesters als Johannes van der Lely en Egbert Teeklenburg; maar de proporties van het dekselgedeelte en de vorm van de pootjes verraden het oog van de twintigste-eeuwse ambachtsman.

Zowel schotel als theebus zijn volkomen regulair gekeurd met het meester-teken van De Haas en met de rijkswaarborgmerken; ze zijn niet gemaakt met de opzet om het kopend publiek te misleiden. Maar het moet voor deze uitzonderlijk begaafde edelsmid een grote teleurstelling geweest zijn, dat ditzelfde publiek tot hem kwam met de opmerking, dat hij zo iets toch maar niet maken kon. Dat kon hij nu juist bij uitstek wèl; en de vele voorwerpen, die er van hem in omloop zijn zonder zijn meesterteken en voorzien

afb. 4. Koperen plaatje, 30 × 55 mm., met afslagen van nabootsingen van authentieke oude zilvermerken. Bovenste rij: meesterteken van Johannes Pauli (Amsterdam 1728-1744), Zwolse jaarletter van 1726, Hollands herkeurteken van 1807, merk van de Kopenhaagse keurmeester Conrad Ludolf (1679-1729) en Groningse jaarletter van 1755. Onderste rij: Kopenhaags jaarteken van 1709, meesterteken van Jan Hendrik Middelhuysen (Amsterdam 1778-1822), Amsterdamse jaarletter van 1785, gehalte-teken van de provincie Holland (18e eeuw) en stadsteken van Utrecht (18e eeuw). Afkomstig uit de werkplaats van Ate de Groot Boersma, Sneek. Arnhem, Nederlands Openluchtmuseum.

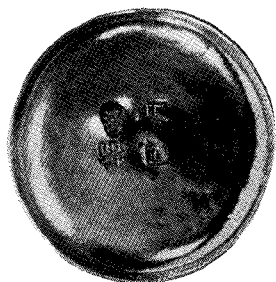
afb. 5. Tinnen plaatje, 42 × 95 mm., met afslagen van nabootsingen van oude en van gefantaseerde zilvermerken. Op de bovenste rij o.a. de goed nagemaakte stadstekens van Rotterdam en Zwolle, en de Rotterdamse jaarletter 'n' van 1771, benevens de slecht nagebootste stadstekens van Sneek en Amsterdam. Op de onderste rij o.a. nabootsingen van de authentieke meestertekens van de Rotterdamse meester 'LH' (werkzaam omstreeks 1770) en van de Amsterdamse zilversmid Jan Buysen (1776-1813). Vermoedelijk afkomstig uit de werkplaats van Alle de Haas, Sneek. Verzameling K. A. Citroen, Amsterdam, naar afslagen met de originele stempels in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem.

van namaak-keuren, zijn even zoveel bewijzen van zijn (door zijn nabestaanden bevestigde) verbittering¹, en van zijn poging tot revanche. Het is gebeurd, dat men bij hem kwam om een kopie te laten maken van een kort tevoren op een Londense veiling voor veel geld als antiek verworven wijnkoelvat; maar dit voorbeeld was eveneens van zijn hand... (afb. 3a en b).

De Haas en zijn medewerkers hebben een groot aantal gefantaseerde en namaak-echte zilvermerken gebruikt, maar daarbij is geen enkel stempel, dat op een authentiek Fries teken lijkt; zelfs het gemakkelijk na te maken

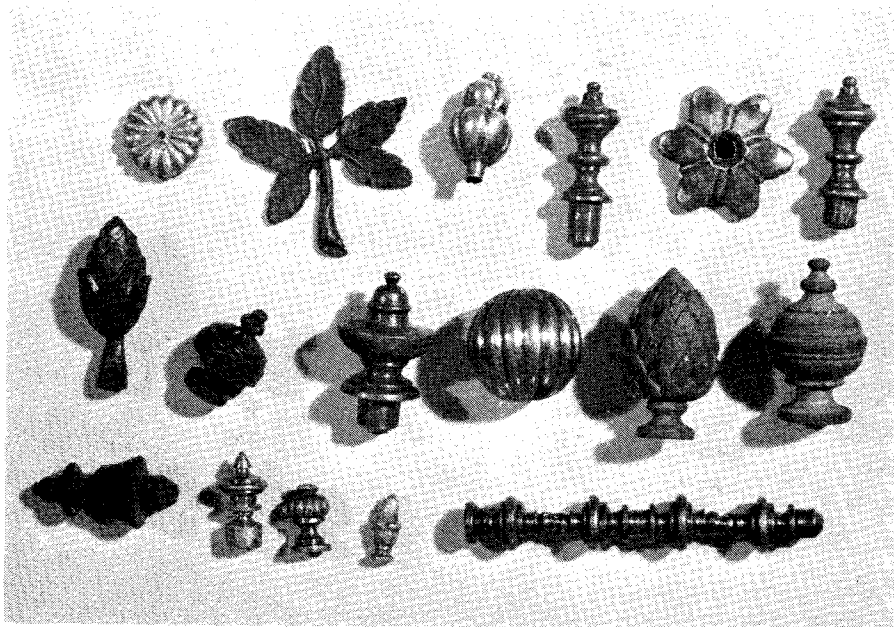
afb. 6. Gedreven en gegoten theepot, hoog 115 mm., uit de werkplaats van Alle de Haas, Sneek. Het stuk, in 1969 door een provinciaal Nederlands museum aangekocht op een Amsterdamse veiling (waar het werd beschreven als 'Zwolle, 1720, door Henricus Voet'), kon na identificatie als vervalsing worden teruggegeven; in 1971 verscheen het, weer als 'Zwolle, circa 1726', op een veiling te Zürich.

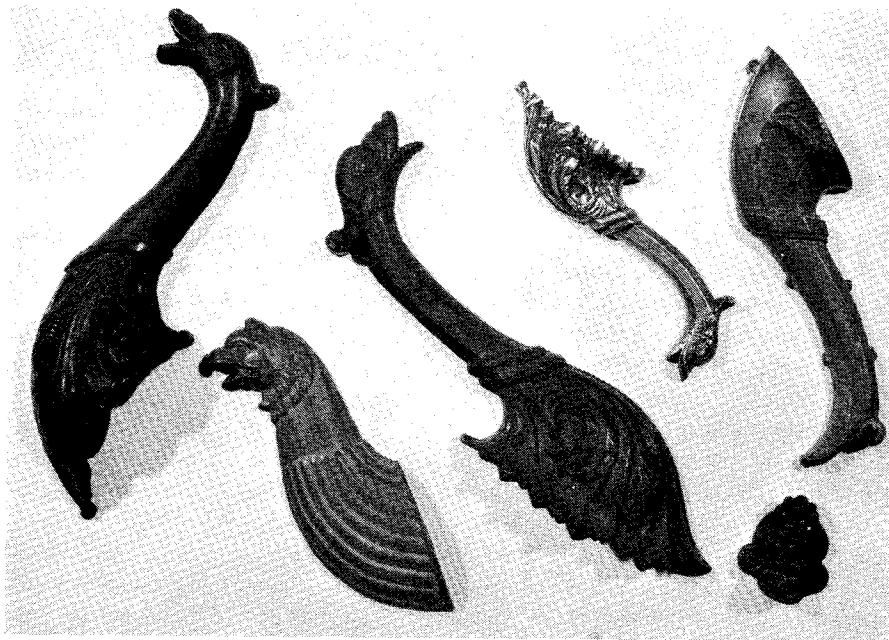
afb. 7. Merken in de bodem van de theepot van afb. 6. De stadstekens van 'Sneek' en 'Zwolle' komen voor op afb. 5, de 'Zwolse' jaarletter L van 1726 op afb. 4; ook het stempel 'E' zou een jaarletter moeten verbeelden. Twee verschillende stadstekens, twee verschillende jaarletters en géén meesterteken op een en hetzelfde voorwerp geven een goed voorbeeld van de argeloosheid, waarmee de Sneker 'vervalsers' hun produkten van merken voorzagen.

meesterteken van een van Friesland's beroemdste zilversmeden, de Leeuwarder Johannes van der Lely (werkzaam van 1695 tot $\pm$ 1750) hebben ze niet gebruikt, ondanks de grote vraag, die reeds als gevolg van de Amsterdamse tentoonstelling van 1880 voor diens werk ontstond, en ondanks de capaciteiten van De Haas en de zijnen om dat werk te imiteren.

Uit een plaatje met afslagen van door hem gebruikte tekens (afb. 4) blijkt, dat ze niet-Friese echte tekens vrij nauwkeurig nagemaakt hebben; op een ander plaatje daarentegen (afb. 5) staan zeer slordig nagebootste merken, en zelf verzonnen tekens. Het enige Friese merk op dit laatste plaatje, het stadsteken van Sneek (bovenste rij, derde van links), is zo grof nagemaakt,

afb. 8. Modellen uit de werkplaats van Alle de Haas, Sneek. Naar het derde voorwerp van links op de middelste rij is de knop van afb. 8 gemaakt. Dokumentatie van het Nederl. Openluchtmuseum, Arnhem.

afb. 9. Modellen voor tuiten van theepotten, waaronder voor die van afb. 6. Dokumentatie van het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem.

afb. 10a. Kandijtafeltje, blad 150×130 mm., hoog 85 mm., uit de werkplaats van Pier van der Woude of van zijn voorganger Johannes Schrijfsma, Sneek. Partikuliere verzameling.

afb. 10b. Zij-aanzicht van het kandijtafeltje. De fantasiemerken 'D', 'bril', 'JJS' en 'bloem' komen vaker in deze kombinaties voor.

dat het niemand hoeft te misleiden; toch gebeurde dat herhaaldelijk, en het is zelfs nu nog het geval.

De samenwerking tussen deze vier Sneker zilversmeden levert een groot aantal voorwerpen op, waarvan die welke gedreven zijn, hoofdzakelijk gemaakt zijn door Alle de Haas en Pier van der Woude, terwijl het gietwerk uit de werkplaatsen van Ate en Frederik de Groot Boersma stamt. Van oude voorwerpen, die voor reparatie in hun ateliers belanden, worden afgietsels en modellen gemaakt; hiervan is een aantal in het origineel of als fotografie bewaard gebleven in de verzamelingen van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem (De Haas) en het Fries Museum te Leeuwarden (Van der Woude). Naar die voorbeelden wordt een omvangrijke productie opgezet, te oordelen naar wat er nu nog in partikulier bezit en in de handel is. De meest voorkomende modellen zijn vierkante blaadjes met een gegoten rococo-rand, ovale gedreven brandewijnkommen, thee- en koffieserviezen, ronde suikerbussen, en gegoten kandelaars in Louis XIV- en Régencestijl. Afbeelding 6 geeft een voorbeeld van een zeer misleidende vervalsing: alle gegoten onderdelen zijn naar authentieke stukken gemaakt, en ook het gedreven korpus is geïnspireerd op vroeg-achttiende-eeuwse Zwolse en Deventer theepotten. De kleur en de patina van oud zilver zijn zeer goed gelukt, en slechts na beschouwing van de merken op de bodem (afb. 7) blijkt, dat we hier met een vervalsing te maken hebben; de afbeel-

afb. 11. 'Friese' avondmaalsbeker, hoog 172 mm., door de Amsterdamse vervalser. Het graveerwerk is van uitzonderlijk knappe kwaliteit. Partikuliere verzameling; een zo goed als identieke beker bevindt zich in het Museum Willet-Holthuysen te Amsterdam.

afb. 12. Merken en inskriptie op de bodem van de beker van afb. 11. Het merk van Leeuwarden en het meester-teken van Jan Melchior Oostervelt zijn bedrieglijk goed nagemaakt, maar voor het lettertype van de inskriptie 'Claes . Cornelis . Bauckien . Claes : 1688 .' heeft de vervalser naar voorbeelden op laat-achttiende-eeuwse Friese geboortelepels gewerkt.

dingen 8 en 9 tonen de modellen, die voor het maken van verschillende onderdelen van deze theepot gebruikt zijn.

Pier van der Woude neemt omstreeks 1900 de werkplaats van zijn Sneker vakgenoot Johannes Schijfsma over ²; afbeelding 10a toont een Fries kandijtafeltje met gedreven blad, dat blijkens de er op voorkomende fantasie-merken (afb. 10b) door hem of door zijn voorganger gemaakt is.

Behalve het bovengenoemde viertal zijn er in Friesland, en weer vooral in Sneek, nog enkele zilversmeden die, zij het op minder grote schaal, oud zilver nagebootst hebben; ook zij hebben zich wat hun merken betreft, meestal beperkt tot fantasie-tekens.

Wel is er vals zilver met uiterst misleidend nagebootste Friese tekens gemaakt door een Amsterdams zilversmid, die in het eerste kwart van deze eeuw werkzaam was. Zijn specialiteit was knap graveerwerk: er zijn veel achtkante brandewijnkommen, avondmaalsbekers (afb. 11) en geboortelepels van hem in omloop, die heel moeilijk van echt te onderscheiden zijn, ook al door de perfecte wijze, waarop de stempels voor de nagemaakte Friese keuren gesneden zijn (afb. 12). Omdat hij niet in Friesland gewerkt heeft, valt deze zilversmid buiten het bestek van dit artikel. Maar hij wordt hier vermeld zowel om zijn werk te signaleren als om tot de volgende konklusies te kunnen komen voor wat vervalsing en namaak van zilver in Friesland betreft:

Tussen 1860 en 1930 is er in Friesland, vooral in Sneek, een vrij belangrijke produktie van namaak-oud zilver. Die wordt, althans aan het begin van die periode, niet gemaakt uit winstbejag en ook niet met de bedoeling om het kopend publiek te misleiden.

Daarbij is betrekkelijk weinig Fries zilver opzettelijk nagemaakt, en zo goed als nooit zijn hier de authentieke tekens van Friese meesters geïmitteerd; de gevaarlijke vervalsingen van Fries zilver komen alle uit de werkplaats van een Amsterdamse vervalser.

Noten

1. Vriendelijke mededeling van zijn kleinzoon ir. A. de Haas te Bilthoven.
2. Vriendelijke mededeling van zijn kleinzoon prof. dr. C. van der Woude te Leeuwarden.

Enkele voorbeelden van graveursbedrog

R. E. O. EKKART

Van talloze Nederlanders uit vroeger eeuwen zijn ons geschilderde, getekende, gebeeldhouwde of gegraveerde portretten bekend. Bij het beschouwen van zulke portretten zijn we snel, doorgaans te snel, geneigd daaruit conclusies te trekken over het gelaat, het postuur en over de verdere lichamelijke kenmerken en soms zelfs over het karakter van de voorgestelden. Er zijn echter talloze factoren die bezien moeten worden voordat we een portret werkelijk als een document mogen beschouwen.

Allereerst is er het probleem van de identificatie; talloze beeltenissen van vroeger tijden dragen verkeerde namen, zodat bij elk onderzoek eerst zal moeten worden gecontroleerd of wel inderdaad degene is voorgesteld, wiens naam per traditie aan dat werk verbonden is. Ook wanneer deze twijfel op bevredigende manier uit de weg geruimd is, blijven er nog talloze voetangels en klemmen over. Zo zijn portretten van enigszins bekende figuren herhaaldelijk gecopieerd en is een beeltenis die is gecopieerd naar de copie van een copie van een copie van een origineel soms dusdanig afwijkend van dat origineel, dat van gelijkenis nauwelijks meer sprake is. Een ander probleem vormen de posthume portretten; van vele historische figuren is tijdens hun leven nooit een beeltenis vervaardigd, zodat eerst na hun dood een kunstenaar uit zijn hoofd de gelaatstrekken van de betrokkene heeft vastgelegd. Het behoeft nauwelijks betoog, dat daarbij ernstige afwijkingen van de werkelijkheid kunnen optreden. Soms zelfs kan men spreken van fantasieportretten, waarin slechts enkele uiterlijke kenmerken zijn geplaatst in een verder geheel aan het kunstenaarsbrein ontsproten werkstuk. Weer geheel andere problemen kunnen ontstaan door de geringe bekwaamheden van de kunstenaar of door de veelvuldig bij beroepsportrettisten voorkomende neiging allerlei onderdelen, zoals bijvoorbeeld de houding en de handen, volgens vaste clichévormen weer te geven, daarmee elke individualiteit aan die onderdelen van hun portretten ontnemend.

In dit doolhof der portretkunst behoren kopergravures doorgaans tot de gemakkelijkst plaatsbare producten. Doorgaans is in rand- of onderschrift aangegeven wie is voorgesteld, vaak is er een jaartal aangegeven en herhaaldelijk ook, veel vaker dan bij schilderijen, tekeningen of beeldhouwwerken, is de naam van de kunstenaar (en soms apart die van ontwerper, graveur en uitgever) vermeld. Nader onderzoek leert echter dat ook sommige prentmakers er eigenaardige gewoonten op na hebben gehouden. Als voorbeeld van deze merkwaardige praktijken kunnen enkele portretten van Franeker hoogleraren dienen.

Een in koper gegraveerd portret van de invloedrijke theoloog Johannes Coccejus (1603 - 1669), tussen 1636 en 1650 hoogleraar te Franeker, werd

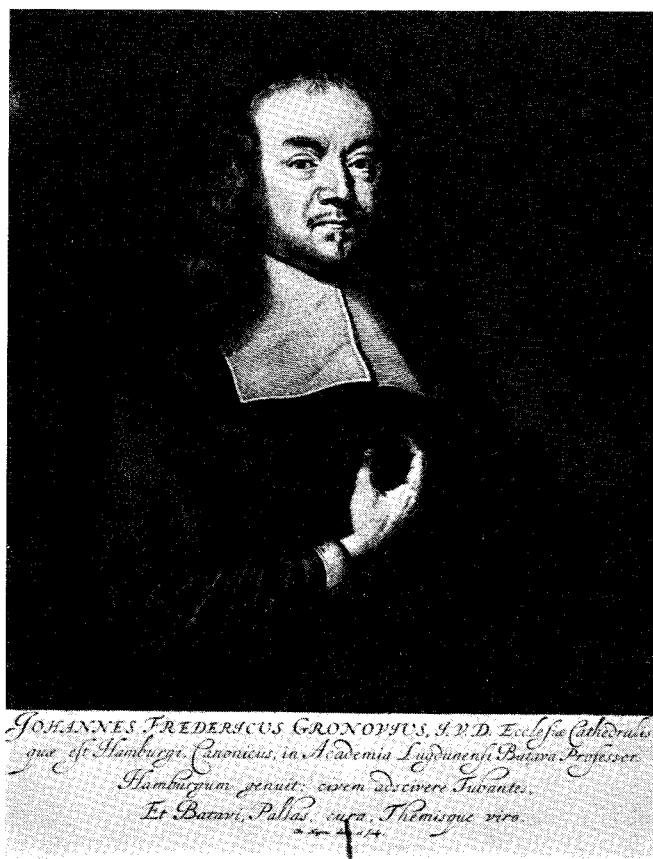

blijkens het onderschrift vervaardigd door de Haarlemmer Jonas Suyderhoef naar een schilderij door de Leidenaar David Bailly; als uitgever is Johannes de Ram vermeld ¹. Nu is het al opmerkelijk dat er onder de talloze portretten van Coccejus geen enkele andere is met de naam van David Bailly, terwijl de weergave van de gelaatstreken op de afgebeelde gravure opvallende gelijkenis vertoont met die op de in vele versies bekende beeltenis van de hoogleraar door de schilder Anthonie Palamedesz. Welnu, Coccejus heeft ook nimmer voor Bailly geposeerd. De Amsterdamse uitgever Johannes de Ram (1648 - 1693) moet op een gegeven ogenblik de hand hebben gelegd op een koperplaat, waarop een aantal jaren tevoren Suyderhoef naar een schilderij door Bailly de trekken van de Leidse medicus Prof. Albertus Kyperus (ca. 1600 - 1655) had vastgelegd ². Blijkbaar was er na de dood van Kyperus weinig belangstelling meer voor het portret, zodat de nog weinig afgesleten koperen plaat verkocht werd aan De Ram, die haar

voor een nieuwe bestemming gereed maakte. Hijzelf of één van zijn medewerkers sleep de kop van het portret tot en met de kraag uit de plaat weg en vulde de vrijgekomen ruimte met een naar Palamedesz. gecopieerde kop van Coccejus. Zo vormden de kop van Coccejus en de romp en armen van Kyperus tezamen een nieuw portret, dat blijkens het vernieuwde onderschrift Coccejus moest voorstellen ³. Gelukkig liet De Ram de namen van de oorspronkelijke schilder en graveur staan, zodat reeds vergelijking met de overige werken van deze kunstenaars het bedrog aan het licht kan brengen. Sommige andere graveurs gaven er echter de voorkeur aan alle sporen van hun handelwijze uit te wissen.

Uit het voorgaande bleek reeds dat roem vergankelijk is en dat de beeltenis van een uit de belangstelling geraakte geleerde zonder veel moeite kon worden veranderd in die van een meer in tel zijnde collega. Doch ook de roem van Coccejus was niet eeuwig en ook zijn portretten werden eens

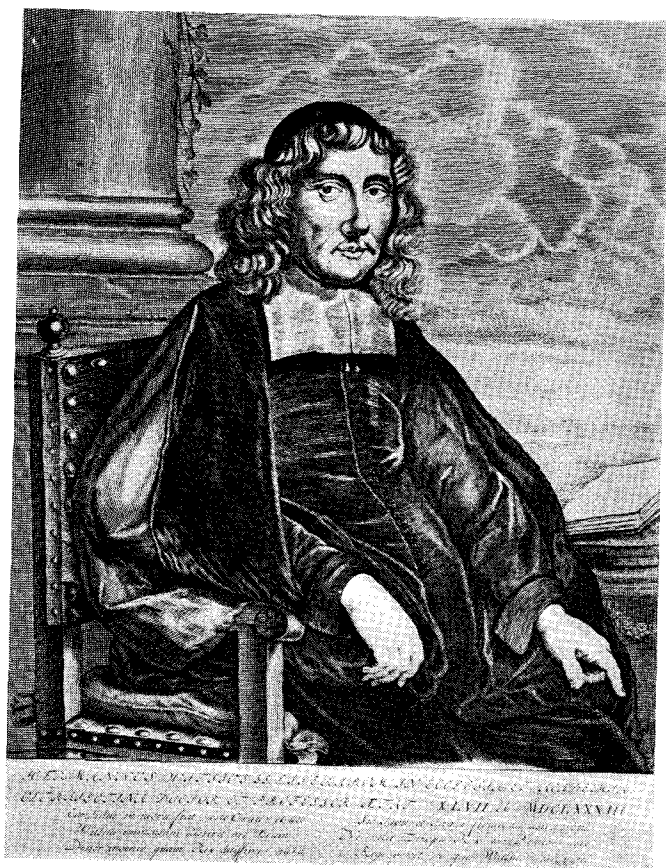

Bij de genoemde voorbeelden van graveursbedrog werden portretten van tijdgenoten als uitgangspunt gebruikt, maar soms ook koos men een reeds tientallen jaren oude plaat, zoals bij de beeltenis uit 1683 van de theoloog Herman Witsius (1636 - 1708), die achtereenvolgens hoogleraar in Franeker, Utrecht en Leiden is geweest. Op de prent zijn geen namen van graveur en schilder vermeld, maar het adres geeft aan dat wederom de uitgever Johannes de Ram verantwoordelijk moet worden gesteld ⁶. Wat is immers het geval? Ook hier is een uit de mode geraakte koperplaat opnieuw productief gemaakt door er dezelfde hierboven reeds beschreven behandeling aan te geven. Het slachtoffer was nu de Leidse medicus Prof. Adolf Vorstius (1597 - 1663), wiens beeltenis, waarschijnlijk tegen 1650, door de beroemde Antwerpse graveur Paulus Pontius in koper werd gesneden naar een schilderij door Gerardus Petri (Gerrit Pietersz.) ⁷. Nu was in dit geval de ver-vanging van de kop van de voorgestelde niet voldoende, want te duidelijk

was er op het portret van Vorstius gezinspeeld op diens botanische werkzaamheden. Derhalve zag De Ram zich genoodzaakt ook de rechts afgebeelde plantenbak uit te slijpen en daarvoor in de plaats een meer bij de activiteiten van een theoloog passende bijbel neer te leggen. Zo was toch zonder veel moeite een botanicus in een theoloog veranderd!

Praktijken als hiervoor geschetst waren in vroeger eeuwen in de prentindustrie bepaald niet zeldzaam. De voorbeelden zijn hier beperkt tot portretten van een tweetal Franeker hoogleraren, maar zouden zonder veel moeite met veel meer kunnen worden uitgebreid ⁸. Dit alles kan de vraag doen rijzen of ook schijnbaar zo goed gedocumenteerde portretten als kopergravures wel enige documentaire waarde bezitten. Welnu, kopergravures kunnen zeker documenten zijn, maar evenals bij schilderijen, tekeningen en beeldhouwwerken het geval is, mag men ze niet als zodanig gebruiken wanneer men niet eerst een onderzoek heeft ingesteld naar de ontstaansgeschiedenis ervan.

Noten

1. F. Muller, Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders, Amsterdam 1853, nr. 1067.
2. Muller, nr. 3057, met aanvullingen bij J. F. van Someren, Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders, Amsterdam 1888-1891, dl. II, p. 388. De eerste staat van het portret van Kyperus heeft het adres van Cornelis Banheijning, de tweede dat van Hugo Allardt.
3. Het ontstane (geringe) hoogteverschil vormt geen bezwaar bij deze druktechniek: onder zware druk wordt een vel vochtig papier, waarachter een plaat vilt, op de geïnkte en oppervlakkig gereinigde koperen plaat geperst, zodat het papier de in de groeven achtergebleven inkt opneemt.
4. Muller, nr. 1068.
5. Van Someren, nr. 2136.
6. Van Someren, nr. 6184; J. van Genderen, Herman Witsius, 's-Gravenhage 1953 (diss. Utrecht), p. 241-242, nr. 3.
7. Muller, nr. 5824-5825, met aanvullingen bij Van Someren, dl. III, p. 664. De eerste staat van het portret van Vorstius draagt het adres van Cornelis Banheijning, de tweede dat van Hugo Allardt, terwijl een derde staat het adres Bankeining (blijkbaar een verschrijving) geeft.
8. J. Verbeek, "Zeldzame vorstenportretten door de De Passes in het Rijksprentenkabinet", Bulletin van het Rijksmuseum 10 (1962), p. 76-84, en "Naschrift bij de vorstenportretten van de De Passes", ibidem, 12 (1964), p. 28-30.

Falske, ûnbitroubere en ûnwisse genealogyen yn Fryslân

J. VISSER

Fan party âldere genealogyen is letter fêststeld, dat se ûnkrekt wiene of alteast ûnwis, hwant somtiden kin men inkeld sizze, dat foar de yn âldere skriften opstelde ôfskaeijing ûnfoldwaende biwiis bistiet. Der kin forfalsking yn it spul wêze of forûnderstelling op ûnfoldwaende grounen, mar ek is it mûglik, dat sa'n âlde genealogy ûntliend is oan in letter fordwoune boarne of in bitroubere oerlevering en dat de top, dy't nou as ûnbiwiisd snoeid wurdt, dochs ta de foarfaers fan de bitrutsen famylje heart. By it skrassen fan âldere generaesjes, dy't net op oannimlike grounen birêste, bliuwt der yn guon gefallen romte foar in subjektyf elemint t.o.f. it opnimmen fan min ofte mear wierskynlike filiaesjes. Mar âldtiids hearske de opfetting, dat hwat in forneamd skriuwer of in earwurdich hânskrift joech, wier wêze moast. En as twa fan dy tommesobbers inoarren tsjinsprieken, waerden wiidweidige skôgingen opset oer hwa't it by de rjochte ein hie.

Soms kinne wy lykwols dochs grounen oanjaen om sa'n optocht forhael mei wissigens to forsmitten. As wy b.g. ris begjinne mei de âlde Fryske hearskers, dy't nei inoarren ûnder de titels fan prinsen, hartoggen, keningen en potestaten mei forhalen oer har dieden en titels fan har skriften yn forskate âldere wurken foarkomme ¹, dêr't Hamconius en Winsemius ² portretten en wapens fan ôfbyldzje, dy't Eekhoff ³ noch mei krekke jiertallen op in rykje set en dy't hjoed-de-dei noch omspoekje yn it Leeuwarder Weekblad ⁴, dan kinne wy — noch ôfsjoen fan it ûnhistoaryske fan dy wapens en de titels fan prins ⁵ — fêststelle, dat in namme as Friso optocht wêze moat om de namme fan de Friezen to forklearjen, lykas dat mei Heber en Hellen, Romulus en Tuisko it gefal is. Dy prins soe hjir mei syn bruorren Saxo en Bruno (nammejowers fan Saksen en Brunswyk) komd wêze yn 313 foar Kristus ⁶, in tiid dat der net ien wie dy't dat jiertal en de nammen fan de ymmigranten opskriuwe koe. Forskate nammen út de rige dogge Frysk oan, lykas Ubbo, Adelbold en Odolf, mar nammen dy't letter bistiene, wiene der yn de ieuwen om Kristus' berte hinne noch net yn dy foarm, likemin as der yn 'e Midsieuwen ea in Kei of Nynke, in Fred of Truus west hat. De earste fjouwer prinsen soene meinoar 323 jierren regearde hawwe en dochs opfolgjende generaesjes wêze. Hjirfoar soene net inkeld âldtestamintyske leeftiden, mar ek in bûtenwenstich langduorjende potinsje nedich west hawwe. En de jiertallen soene inkeld bikend wêze kinne troch in skriftlike oerlevering, dêr't de earste 1000 jier gjin praet fan wie. Magnus, dy't as earste potestaet yn de rige stiet mei syn anachronistyske en optochte skaeinamme Forteman, wie in Italiaensk biskop-martler, dêr't yn 'e 9de ieu in relyk fan nei Fryslân brocht is ⁷. De iennichste oare histoaryske nammen

binne "Adgild" en "Radboud". Ut nammen yn boarnen fan de 8ste oant 11te ieu hat Jaekel ⁸ in rige "Redbadingen" as greven fan Midfryslân gearstald, in nuodlike konstruksje, mar alteast mei in histoaryske ûndergroun.

Wy wolle nou oergean ta oare slachten, yn haedsaek oan de hân fan de bikende reade en blauwe boekjes ⁹ en fan de earstneamde de beide histoaryske rigen fan 1912 - 1918 en 1940 - 1953. De algemiene yndruk dy't men dan krijt, is dat de stamrigen fan de adel troch neijer ûndersyk koarter wurden binne en dy fan it patrisiaet langer.

As earste foarbyld nimme wy de Burmania's. Neffens it Tractatus de nobilitate fan Upco van Burmania (1597) ¹⁰ komt de namme sûnt 1042 foar, mar de stamrige bigjint yn de 13de ieu mei "Fredericus de Burmania, parochianus in Antiqua Curia Dei sive Oldenhove Leoverdiae". As 4de generaesje wurdt neamd Upco, dy't to Hitsum forstoar, en as 7de Rienck, dy't mei syn nift Aeck Burmania troude en yn 1494 forstoar. Braef waerd dit oernommen û.o. fan Ferwerda, it Stamboek ¹¹ en N.A. 1912, mar yn N.A. 1936 waerd de genealogy op 'en nij biwurke fan (W. J. J. C.) B(ij)l(ve)l)d "volgens welwillende mededeeling van Jhr. mr. M. A. Beelaerts van Blokland" ¹². De boppeneamde Upco, syn soan en pakesizzer rekken de namme Burmania kwyt; de earste beide hjitte Upco en Rienck to Birdingaterp en de skaeinamme dûkt op by de boppeneamde Rienck, blykber troch syn boask mei Eeck Burmania, dy't út it âlde slachte stamde, mar gjin nift fan har man wie. De earste trije generaesjes moatte forfalle, alhoewol se foarfaers fan de lettere Burmania's yn froulike lyn wêze kinne. De rjochte lyn komt fan Hitsum; op to merken falt, dat de stamheit, neffens N.A. Upco to Birdingaterp, meirjochter fan Frentsjeradiel 1407 - 1409, yn de rjochtsomgong fan dy gritenij ¹³ Oeko in Hitzum hjit. Is de skriuwer fan it Tractatus nou in forfalsker? Earder liket it der op, dat hy syn foarfaers yn 'e rjochte lyn oan de earste Upco ta foarsjoen hat fan de skaeinamme, dus trije generaesjes to fier, en dat er doe op 'e roai de âlde Burmania's dêroan fêstheakke hat ¹⁴.

It slachte Lauta van Aysma, dat by Ferwerda foarkomt ¹⁵, like útstoarn to wêzen mei de iennichste oerlibjende dochter ¹⁶ fan Hotse, dy't dêr de 11te generaesje is. Se neamden har mei ien útsûndering ¹⁷ (Van) Aysma, oant de lêste stamhâlder yn 1730 de namme Van Lauta tafoege, dy't fan foarfaers yn 'e rjochte lyn hjitte to kommen. Ferwerda wist noch net fan in twadde frou fan de pake fan niisneamde Hotse, mar in fan J. Scheltema opstelde hs.-genealogy ¹⁸ jowt as sadanich N. van Renssen ¹⁹. Ut dat boask soe û.o. in soan berne wêze dy't fiif jier âlder wie as syn heit ²⁰. Op gron fan dy genealogy moatte de lettere (Lauta van) Aysma's, earst ofsieren en letter yn tsjinst fan de Oranjes to Hoge Zwaluwe ²¹, yn 1825 erkend wêze as bihearrend ta de adel ²². Doe't Beelaerts dy genealogy neigie foar de twadde histoaryske rige fan N.A., stroffele er oer de niisneamde chronologyske enormiteit, dy't yn N.A. 1915 net sa dúdlik is, om't foar de jongste soan fan Hotse sr., dy't it slachte fuortsette, gjin bertejier opjown wurdt ²³.

Jhr. mr. Montanus de Haan Hettema

Heerma van Voss kaem ta de konklúzje, dat de man fan Marye van Renssen in oare Hotse wie as yn it Stamboek neamd wurdt, mar mûglik wol út it âlde slachte stamt ²⁴. Syn heit Sierck soe in soan wêze kinne fan de earste Hotse van Aysma ²⁵. As dat sa is, soe de erkenning fan 1825 sa'n forsin net wêze, al komt dan de fraech op it aljemint, hwat der fan de âldere generaesjes oerbliuwt.

In slim gefal fan forfalsking is dat fan ien fan de gearstalders fan it Stam-

boek. Yn België en Argentinië libje noch lju mei de namme Jhr. resp. Jkvr. van Albada de Haan Hettema ²⁶. Dy trijedielige namme bigjint by de iennichste troude soan fan Jhr. mr. Montanus de Haan Hettema, foar 28 augustus 1814 Montanus Hettema, soan fan in Boalserter katholyk winkelman út in famylje fan earst boeren, letter keaplju en fabrikanten. Montanus syn heit Hans hie it ta lid fan de Earste Keamer en adjunkt-maire brocht ²⁷. Syn frou Jantje Gerbens van Albada soe ôfskaeije fan Christina van Albada fan Poppenwier (1568 - 1613), hwat yn safier wol eigenskip hat, dat hja gerjochtige wie yn it Albadalien ²⁸. De namme De Haan komt fan de widdou fan in oare Montanus (neef fan Hans, lid fan it Nasionaal Gerjochtshôf en sûnder bern forstoarn), A. M. de Haan, dy't har oantroude neef adoptearre (1838). Dy waerd yn 1838 rjochter to Ljouwert; hy hat gâns úteinset op it mêd fan Fryske tael- en âldheidkunde en rjochtsskiednis en wie in fûl polemist. Syn funksjes, lidmaatskippen en útjeften nimme yn it Stamboek in heale kolom yn ²⁹.

Yn 'e Midsieuwen hie der in eal slachte Hettema to Boalsert west, mar dat wie al sa ier útstoarn, dat Burmania noch Adelen van Cronenburgh ³⁰, Ferwerda noch Roorda van Eysinga ³¹ it bihannelje. Hoe't ús keaplju hjirút skaeije, stiet winliken earlik yn it Stamboek ³². Montanus syn oer-oerpake Monse Hanses troude yn 1698 mei Engeltje Hettema, dochter fan de Boalserter apteker Lou Tymens Tabinthjema, dy syn oeroerpake en -beppe yn 'e rjochte lyn Saeckle Sjoerts, Spaensk grytman fan Gaesterlân 1572, en Jel Tabedr. Hettema út it âlde slachte wiene. Mar sa'n ôfskaeijing oer twa froulike skeakels wie fansels gjin adel. Dêr moast hwat oars op bitocht wurde. Hoe't de Grinzer studint it fortoand hat en ryd de Hege Rie fan Adel sa foar de kroade, dat er (18 jier âld) ûnder de eallju fan Fryslân bineamd waerd, is noch in riedling, mar de Hansen en Montzes waerden oan de âlde Hettema's fêstknotte: de earste Hans, oerpake fan Monse Hanses, soe in soan west hawwe fan Ynthe Tabes Hettema, broer fan de niisneamde Jel ³³. De rom fan de pear generaesjes echte Hettema's wie lykwols net genôch en hja waerden forklearre ta neisieten fan de Galama's ³⁴. In Igo Galama soe yn 876 as potestaet fan Fryslân forstoarn wêze ³⁵, mar om de 500 jier oaninoar to breidzjen fan dizze oant Gale Heslinga van Galama, dêr't de stamrige mei bigjint, hie hy miskien net oan tiid en dêr hat er him letter ek net oan weage. Yn N.A. 1914 stiet de stamrige fan 1360 ôf noch ôfprinte. Aukes ³⁶ stelde t.o.f. de 17de ieu fêst, dat "men (Montanus) vaderen in de rechte lijn in de stukken voortdurend aantreft als eerzame landbouwers onder Tjerkwerd, die nergens Hettema genoemd worden en zichzelf ook nergens aldus tekenen". Van Voss stelde de stamrige op ³⁷, dy't yn N.A. 1942 ôfprinte waerd. Bijleveld, dy't mei rjocht oer "verlakkerij" skreaun hie, hat it letter noch oer "ellendig geknoei" ³⁸.

Hwat de Van Beyma's oangiet, dy binne yn N.A. 1912 ûntdien fan de adellike top dy't it Stamboek ³⁹ der op setten hie. De âldste soan fan de patriot Coert Lambertus, de grytman Julius Matthijs, hie der yn 1821 by Keninklik Bislút de namme Thoe Kingma by krigen, dy't syn foarfaers sûnt

1770 fierd hiene, en it hertskyld Kingma yn syn wapen. 25 maart 1840 rjochte er him ta de kening om erkenning yn de adel ⁴⁰. De Hege Rie fan Adel foun de biwizen fan ôfskaeijing fan de âlde Beyems ûnfoldwaende; yn it wurk fan Ferwerda, dy't de Beyma's ta de "oude aanzienelyke familiën" rekkene, wie dêr gjin praet fan ⁴¹. Van Beyma frege dêrom op 7 septimber 1841 forheffing ynsté fan erkenning, mar op 10 april 1842 kaem dochs it K.B. ta erkenning; sawn moanne letter folge dat foar de bern fan syn forstoarne broer ⁴².

Yn it koart wolle wy noch neame de Cammingha's út it slachte Eminga, dy't har Wiarda-top út N.A. 1913 yn 1941 priisjaen moasten; de Grovestinsen, dy't al yn N.A. 1917 fjouwer generaesjes kwytrekken dy't it Stamboek harren foar 1400 joech ⁴³ (allegearre mei de pas yn de 18de ieu tafoege namme Sirtema ⁴⁴); de Sytzama's, dy't ek yn 1917 fjouwer generaesjes misse moasten, dy't harren yn it Stamboek mei de Botnia's forbounen ⁴⁵ (en de Botnia's hjitten fan in Sweedsk hartoch út 927 ôf to skaeijen ⁴⁶) en dêr't yn 1952 noch twa generaesjes fan skrast waerden; de Sminia's, dy't ek fjouwer generaesjes út de 15de en 16de ieu ôfkapt seagen ⁴⁷; en de Jargessen, dy't troch in forkearde oansluting yn it Stamboek ⁴⁸, yn N.A. 1914 oernommen, yn 1948 mei sawn generaesjes bikoarte waerden, al waerd it forbân mei de Starumer foarfaers net ûntkend.

Fansels binne der soksoarte gefallen ek ûnder de adel dy't foar 1814 útstoarn is. As priuwkes neame wy de genealogy Hermana fan Suffridus Petrus ⁴⁹, 48 generaesjes lang, dy't begjint mei Friso en û.o. rint oer kening Wierdt (Verritus, tiidgenoat fan Nero), en de sabeare ôfskaeijing fan de Albada's út de Hollânske greven, groundearre op it wapen mei yn goud in reade liuw ⁵⁰.

In foarbyld fan in groeiende stamrige binne de Van Scheltinga's, dêr't in staeche fan yn de adel forheven is, mar dy't fan boargerlik komôf binne. Sûnt Ferwerda ⁵¹ begjinne se mei in Lieuwe Dircks, to'n ûnrjochte noch yn N.A. 1917 oantsjut mei de skaenamme, dy't pas fan syn soan Theodorus oannommen is. Inkeld N.P. 1941 doarst dêr noch in Dirck (= Tyerck Lieuwes^p) boppe sette yn neifolging fan Wijnaendts van Resandt ⁵². Dat dy syn ûnderstelling in fors in wie, biwiisde Van der Meer ⁵³, dy't as âldste generaesje Lieuwe syn pake foun, de Harnzer brouwer Simon Hendricks, trouw om 1500 hinne.

Om ús biwearing to stypjen, dat de stamrigen yn N.P. ta groeijen nige, noch in tal foarbylden, hwerby't yn sté fan it Stamboek gauris it wurk fan Vorsterman van Oijen ⁵⁴ neamd wurde sil: Van der Feen, by Van Oijen ⁵⁵ begjinnende mei Tjitze Jentesz. (1693 - 1750) en yn N.P. 1912 mei dy syn pake Dirk; De Vries, yn N.P. 1914 begjinnende mei Wouter Taekes (1650 - 1728) en yn N.P. 1941 mei dy syn oerpake Lammert Wolters, dy't lykwols gjin Fries wêze, mar fan Helmond komme soe, spitich foar Fryslân, hwant der komme seis professors en in minister út dit slachte; Andreae, yn N.P. 1912 begjinnende mei Andries Gadzes (1620 - 1678), mar yn 1943 mei dy syn oerpake Meynert Jans ($\pm$ 1520 - 1584/8); Van Slooten, yn N.P. 1915

bigjinnende mei Jan Jansz. (lê: Janes) († 1701) en yn 1946 mei dy syn oerpake Jaen Pieckes (* ± 1530); Brantsma, by Van Oijen ⁵⁶ bigjinnende mei Pieter (1683 - nei 1724) en yn N.P. 1913 en 1948 mei dy syn pake Sicke Brants (* ± 1630); Halbertsma, yn N.P. 1914 en 1922 bigjinnende mei dr. Scipio († 1700) en troch ûndersyk fan Van Voss en T. Halbertsma ⁵⁷ yn 1954 mei twa generaesjes opfierd; Titsingh, by Van Oijen ⁵⁸ bigjinnende mei Nicolaus (1740 - 1811) en yn N.P. 1923 ⁵⁹ en 1960 mei dyn syn oerpake Petrus (* nei 1631); Van Hoytema, yn it Stamboek, by Van Oijen ⁶⁰ en yn N.P. 1918 bigjinnende mei Nanne (Jansz.) (1667 - 1721), yn N.P. 1969 mei dy syn oerpake Pier Namnes (neamd 1620), wylst bliken die, dat boppe-neamde Nanne (lê: Namne) syn mem skaeide út in staech fan it âlde slachte Hoytema, dy't yn it Stamboek inkeld yn de Nalezingen ⁶¹ foarkomt; Grata-ma, by Van Oijen ⁶² en yn N.P. 1914 bigjinnende mei Seerp Tjepkesz., tichelder to Almenum (twadde helte 17de ieu), yn N.P. 1971 mei dy syn pake, de Harnzer keapman Seerp Sybrants (± 1540 - 1605); Albarda, by Van Oijen ⁶³ en yn N.P. 1910, 1920 en 1940 bigjinnende mei Jan (1658 - 1712), siktaris fan it Bildt, en yn 1974 mei dy syn pake Jan ⁶⁴.

It docht bliken, dat forskate stamrigen fan dy kategory inkelde generaesjes opfierd wurde koene, mar fierder as trije giet dat net. Dat sil wol net lizze oan de bitûftens fan âldere of de sleauwens fan moderne Fryske genealogen, mar oan de krapte oan midsieuske boarnen to uzes. Fierder as it Register fan de Oanbring (1511) komme boerefamyljes komselden tobek en boargerlike nammersto minder, wylst de foarteam fan de adel nochal ris yn de midsieuske oarkonden forskynt. Mar by hwat hjirnei oer oare provinsjes sein wurde sil, stekt it meager ôf.

It omkearde forskytsel fine wy by dy kategory fan famyljes amper. Wy neame Bergsma, by Van Oijen bigjinnende mei in Cornelis Bargsma († ± 1560) ⁶⁵ en yn N.P. 1927 mei trije generaesjes ynkoarte, en Scheltema, by Van Oijen mei in Flaemske top, bigjinnende mei Lucas de Heere (om 1500 hinne) ⁶⁶, mar dat der yn N.P. 1941 in Fryske top fan likefolle generaesjes foar yn 't plak krige; inkeld de "Harnzer staech", dy't fan de oare Scheltema's loskeppele waard, rekke sadwaende fjouwer generaesjes kwyt.

In bisûnder gefal is de famylje Van Idsinga, dy't neffens Ferwerda, it Stamboek, Van Oijen ⁶⁷ en N.P. 1911 mei in Sytze Ates (* ± 1470) bigoun, mar dêr't yn 1932 fjouwer generaesjes fan skrast waerden, to'n ûnrjochte, sa mei op groun fan twa artikels yn de Nederlandsche Leeuw ⁶⁸ oannommen wurde.

Is it byld dat wy hjir jown hawwe, yn Fryslân oars as yn oare provinsjes? Foar in part al. Wylst by de Fryske adel de twadde histoaryske rige fan N.A. inkeld by Van Aylva en Van Eysinga in generaesje mear jowt as de earste, binne der by oare slachten withoefaek ien ont fiif generaesjes tafoege, by Elias seis, by De Girard de Miolet van Coehoorn, De Jong van Beek en Donk, Van Karnebeek en Van Splinter sawn en by Von Wrangel auf Lindenberg alve!

Dêr steane foarbylden foaroer fan genealogyen dy't min ofte mear yn-

koarte binne en dêr't forfalsking of fantasij wis of wierskynlik is, lykas Speyart fan Woerden, twa generaesjes ynkoarte ⁶⁹, Van Binckhorst, dat fjouwer kwytrekke ⁷⁰, Waubert de Puiseau, dêr't seis skrast waerden ⁷¹, Van der Lely van Oudewater, dat acht misse moast ⁷², Van Lockhorst, dêr't tsien snoeid waerden ⁷³, De Geer, mei alve bilune ⁷⁴, en Van Hangest d'Yvoy, dat mei tolve generaesjes ynkoarte waard ⁷⁵. Ek fan slachten fan wiere adel is yn de twadde histoaryske rige de stamrige soms moai ynkoarte, by Bentinck, Van Keppel en Lewe b.g. elts mei fiif generaesjes.

En dat patrisyske stamrigen trochstrings groeije, jildt dat ek bûten Fryslân? Wis, en faken mei folle mear groeikrêft. De tsientallen slachten dy't har stamrige tusken it earste en lêste opnimmen yn N.P. oangroeid is mei ien oant sawn generaesjes, wolle wy net neame en fan de hegere tallen inkeld de nammen: Gleichman en Swellengrebel mei njoggen generaesjes, (Haitsma) Mulier (ek yn Fryslân bikend) mei tsien, Maris mei trettjin en (Fransen) van de Putte mei fjirtjin. Dat it hjir om slachten fan bûten ús grinzen giet (twa Eastdútske en trije út de Súdlike Nederlannen), sil oan dizze rekords net frjemd wêze.

Fansels hawwe ek patrisyske famyljes soms mei frjemde fearren pronke, dy't troch kritysker genealogysk ûndersyk plôke binne. As foarbylden neame wy de famyljes Meesters, dy't twa generaesjes kwytrekke ⁷⁶, Van Stockum ⁷⁷ en Van Everdingen ⁷⁸, dy't har to'n ûnrjochte op adellik komôf birommen en dy harren stamrige resp. mei trije en acht generaesjes ynkoarte waard, Sypkens ⁷⁹, Thierens ⁸⁰ en Coolen ⁸¹, dy't ûnbiwiisd oan âldere famyljes fan deselde namme fêstknotte wiene en by it loskeppeljen resp. fjouwer, seis en acht generaesjes misse moasten, en Sark, dêr't N.P. gjin forbettere stamrige fan opnimme doarst ⁸².

Sa binne wy oan de ein fan ús kuijer oer it genealogyske fjild komd. It boppesteande is fansels mar in kar út it ûnrant dat dêr sa foar en nei opsketten is. De lêzer sil, hoopje wy, foar't forstân krigen hawwe dat it measte dêrfan nou wol wjudde is, mar der sil noch wolris hwat tsjef tusken it nôt sitte.

Noaten

1. Foaral Suffridus Petrus, *De Frisiorum antiquitate et origine libri tres*, 1590, 34 sqq., 302 sqq.; id., *De scriptoribus Frisiae decades XVI*, 1599, 1 sqq.; Ocko Scharlensis, *Croniicke ende warachtige beschryvinghe van Vrieslant . . .*, 1622, 6 ff. en de hjirnei to neamen Hamconius en Winsemius. Bistridders wiene û.o. Ubbo Emmius, *Rerum Friscarum historia* 1616, 45, dy't seit dat hwat yn guon annalen stiet, "fabulis plena" is en dyjingen foar net "sanae mentis" forklearet dy't Occa Scharlensis syn forhalen "pro historiis celebrare non verentur"; C. Schotanus, *De geschiedenissen kerkelyck ende wereldtlyck van Friesland oost ende west . . .*, 1658, 2, dy't seit dat syn "voornemen niet en is totte Indiaensche drie broeders Friso, Saxo, Bruno de penne te laten weyden . . . oock niet van eenige der hertogen ende princen, noch d'eerste koninghen, die geen sekerheyt van sryvers voor haer hebben, verhael te doen", en Foeke Sjoerds, *Historische jaarboeken van oud en nieuw Friesland*, I, 1768, 16 ff., mei it kommentaar: "Ik weet niet . . . wat ik van het oogmerk der schryvers die dit verhaalt hebben, zal denken: of ze namelyk ernstig gelooft hebben hetgeen

ze schreven, dan of ze voorgehad hebben een roman te beschryven". It hjirnei to neamen wurk fan Burmania, f. 15 v° sqq., jowt fan dizze dynasty in folsleine stambeam mei jiertallen en hwat de lju útthefd hawwe.

2. M. Hamconius, Frisia . . . , 1620, 6 v° sqq.; P. Winsemius, Chronique ofte historische geschiedenis van Vrieslant . . . , 1622, 6 ff.
3. W. Eekhoff, Beknopte geschiedenis van Friesland in hoofdtrekken, 1851, 487 ff.
4. R. Visser yn Leeuwarder Weekblad, 1973/4, nr. 45, 3 ensfh.
5. De titel prins kaem op yn Italië, dêr't as earste Arechi II, hartoch fan Benevento, him nei de fal fan it Langobardyske keninkryk (774) ta ûnôfhinklik princeps forklearre (M. S(chipa) yn Enciclopedia Italiana . . . , IV, 1929, 49). Folle letter kaem de titel de Alpen oer. Gérald Adhémar hjit yn in oarkonde fan 1107 Aurasice princ(eps) (J. K. H. de Roo van Alderwerelt yn Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie, 1971, 33); Heinrich I, greve fan Anhalt, dy't as earste nêst hartoggen, lân-, mark- en paltsgreven opnommen waard yn de Reichsfürstenstand, neamde him yn 1218 Fürst (Geschichte der deutschen Länder, I, 1964, 510). De Slavyske titel kunezi is oan it Germaenske wurd foar kening ûntliend (F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 11.-16. Aufl., 1957, 391).
6. Eekhoff, o.w., 7.
7. M. P. van Buijtenen, De grondslag der Friese vrijheid, 1953, 28 ff.
8. H. Jaekel, Die Grafen von Mittelfriesland aus dem Geschlechte König Ratbods, 1895, 4 ff.
9. Nederland's Adelsboek, 1903 ff.; Nederland's Patriciaat, 1919 ff. (hijrnei oanhelle as N.A., resp. N.P. mei jiertal).
10. Huis- en familiearchieven Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen, ynv.nr. 1323 B, 34 v°.
11. A. Ferwerda, Adelyk en aanzienelyk wapen-boek van de Zeven Provinciën . . . , 1760, 21 ff.; M. de Haan Hettema en A. van Halmael jr., Stamboek van den Frieschen, vroegeren en lateren, adel, 1846 (hijrnei oanhelle as: Stb.), I, 57; II, 41.
12. Forl. Agenda Rijksarchief in Friesland, 1935, nr. 217 a.
13. G. Overdiep en J. C. Tjessinga, De rechtsomgang van Franekeradeel, 1950, 35 f.
14. F. S. Sixma van Heemstra, Le problème de l'VVra Linda Bok, s.d., 15, fortinkt Burmania al fan opsnolking mei opsetsin.
15. o.w., 87 ff.
16. Stb., II, 167, oant. 50.
17. N.A. 1943-1948, 265 (dizze persoan komt yn Stb. net foar, mar moat in soan wêze fan 4de gen., 7, dêr, I, 243; forl. II, 165, oant. 13).
18. Archyfsamling Fries Genootschap, nr. II e 34.
19. Stb., I, 244, 8ste gen., 9; II, 165, oant. 23 a.
20. Forl. de bertejierren fan 8ste gen., 9 en 9de gen., 3.
21. It earst dat wy dy staech mei de dûbelde namme fine, is 8 febr. 1722, as to Driesum op bilidenis oannommen wurdt "Juffr. Susanna Juliana van Molenschot, huisvrouw van de heere H(oratius) L(auta) van Aysma" (Oude archieven van den Burgerlijken Stand in Friesland, Dantumawoude, Driesum en Wouterswoude, ynv. nr. 1).
22. Dizze staech stoar yn 1898 út (Troch resus-antagonisme? De lêste stamhâlder hie njoggen deaberne of op de bertedei forstoarne bern). In R.K. staech, dy't yn 1957 noch bistie, waard net erkend (Agenda Rijksarchief in Friesland, 1957, nr. 305; forl. N.A. 1943-1948, 267).
23. It forskil tusken de bertedata fan gen. IX en XI, 40 jier en skraech 8 moanne, is noch fortocht genôch!
24. Agenda Rijksarchief in Friesland, 1947, nrs. 131, 177; forl. N.A. 1943-1948, 264.
25. Stb., I, 243, 4de gen., 5; II, 164 f., oant. 12.
26. N.A. 1968.
27. (J. C.) Ramaer yn Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, IX, 1933, 359 f. To'n ûnrjochte neamt J. J. Kalma (Dit wienen ek Friezen. V, 51) him maire; dat wie L. R. Fockens (Departementaal Kantoor Almanak . . . 1812, 10). De Earste Keamer yn de steatsregeling fan 1798 kin forlike wurde mei ús Twadde. Ramaer wol hawwe dat Hans net oan polityk dien hie, foar saken bûtenslâns gien wie en dêrom net yn it Uitvoerdend Bewind keazen wurde koe, mar Stb., II, 137, oant. 34 hat it oer "wegens de toen heerschende onlusten van 1787 tot 1795 uitlandig geweest" en Kalma, o.w., 51 neamt him "in fûl patriot". Miskien leit hjir ek it andert op syn fraech (o.p.), hwerom by it libben fan de heit net hy, mar syn soan ûnder de eallju bineamd is.

28. Stb., II, 137, oant. 35.
29. o.w., II, 137, oant. 36. (G. A.) Wumkes yn N.N.B.W., VI, 1924, 774 ff. seit wol, dat er "bij zijn optreden vurig R.-Katholiek" wie, mar net dat er letter mei de tsjerke bried. In nije libbensskets fan J. J. Kalma yn Dit wienen ek Friezen, V, 1974, 50 ff.
30. S. van Adelen van Cronenburch e.a., Stamboek der oude Friesche edele geslachten en moderne afkomsten ... (2de helte 17de ieu), Archyfsamling Fries Genootschap, nr. II c 132.
31. (S. H. R. van Eysinga, hs. Stamboek fan oansjenlike Fryske slachten, 2de helte 18de ieu), E.V.C., ynv.nr. 1323 D.
32. o.w., II, 136, oant. 6.
33. Stb., I, 202, 4de gen., 2.
34. dêr, I, 201, 2de gen., 4; II, 105, oant. 4.
35. Ferwerda, o.w., 41.
36. H. Aukes, Katholieke Friese geslachten, 1941, 58 f.
37. Agenda Rijksarchief in Friesland, 1941, nrs. 214, 572.
38. W. J. J. C. Bijleveld, Opmerkingen over de geslachten, behandeld in het Nederland's Adelsboek, 1949, 210 f. Skr. skriuwt echte eallju in ynstinkt ta om oan to fielen oft ien ta har stân heart; of soene se it faeks rûke? Hy skriuwt b.g. (en wy hearre him knarseltoskjen): "Niemand maakt mij wijs, dat een Van Heemstra of Van Sijtzama niet terdege wist, dat de Beyma's nooit tot den Frieschen adel hadden gehoord" en "Alweer vraagt men zich hier af, waar het protest bleef van de zijde der afstammeligen van de oude Friesche heerschappen, die toch wel moesten weten, dat de zich Hettema, zelfs "recto Galama" noemende, revolutionaire (dat wie fansels it slimste! J. V.) Bolswarder winkelierszoon een indringer was in het nieuw opgericht lichaam der ridderschap" (o.p.).
39. o.w., I, 30.
40. Familie-archief van Kingma-state, 1ste ôfd., ynv.nr. XIX 31.
41. Ferwerda, o.w., 3de stik (net paginearre).
42. N.A. 1940. Yn 1838 hie Van Beyma al in stambeam opmakke, dêr't de forbining mei de âlde Beyems yn lein waerd (Fam.archief v. Kingma-state, 5de ôfd., ynv.nr. 42).
43. Stb., I, 133.
44. N.A. 1951, 293. Neffens in lettere fynst moat de ein fan de earste alinea lêzen wurde as "in het testament van Douwe Feye van Grovestins (zoon van gen. VII 1) in 1709".
45. Stb., I, 44, 335.
46. Sa al Burmania, o.w., 33 v°.
47. Stb., I, 364. N.A. 1917 jowt se noch sûnder nûmers; N.A. 1951 skrast se foargoed.
48. o.w., I, 68.
49. Genealogysk Jierboekje 1970, 43 ff.
50. Stb., I, 17; II, wapens 13, 14, 18; forl. P. Sipma, Oudfriesche oorkonden, I, 1927, 24, nr. 40.
51. Ferwerda, o.w., 3de stik.
52. W. Wijnaendts van Resandt, Geschiedenis en genealogie van het geslacht Van Scheltinga ..., 1939, 9 f.
53. D. J. van der Meer yn Gen. Ib. 1960, 30 ff.
54. A. A. Vorsterman van Oijen, Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën ..., 3 d., 1885-1890.
55. o.w., I, 272 f.
56. o.w., I, 93 f.
57. A. L. Heerma van Voss yn De Nederlandsche Leeuw (hjrnei oanhelle as N.L.), 1925, 258 ff.; T. Halbertsma, dêr, 1953, 296 ff.
58. o.w., III, 206 f. De namme hat net sa'n Frysk lûd, mar de famylje komt fan Snits.
59. dêr't it artikel van Van Oijen "eene genealogische cacographie" neamd wurdt.
60. Stb., I, 217 f.; Van Oijen, o.w., II, 97 ff.
61. o.w., I, Nalezingen, 7.
62. o.w., I, 334 ff., dêr't forbân ûndersteld wurdt mei âldere Gratama's lykas de Dokkumer boargemaster Mense G. (ein 16de ieu), wylst de Harnzer famylje pas yn de twadde helte fan de 17de ieu de skaenamme fierde en foar 1800 gjin amten bisette.
63. o.w., I, 6.
64. Forl. W. Dolk yn N.L., 1953, 113 f. N.P. 1940 hie y.f.m. de famylje-oerlevering oer oanwêzigens fan in foarfaer by de frede fan Munster de ûnderstelling weage, dat de siktaris in soan wie fan Joannes de la Barde, Sweedsk ôffurdige by dy frede.
65. o.w., I, 43 ff. Dizze Cornelis wie in foarfaer yn froulike lyn.

66. o.w., III, 121 ff.
67. Ferwerda, o.w., 3de stik; Stb., I, 184 ff.; Van Oijen, o.w., II, 115 ff.
68. P. A. J. van den Brandeler yn N.L., 1934, 101 ff.; (Th. R.) Valck Lucassen dêr, 149 ff.; forl. N.P. 1933/34, 493.
69. Neffens N.A. 1917 bigjiint dy famylje mei in froedsman en boargemaster fan Haerlim út 1505, dy't syn pakesizzer de namme Van Woerden der by krige. Yn 1951 is lêstneamde de stamheit; syn soan hjit Van Poelenburch en pas dy syn oerpakesizzer Speyart van Woerden.
70. Neffens N.A. 1912 skaeit dizze Oeriselske famylje ôf fan Reynoldus thoe Bynckhorst (16de ieu). In neisiet waerd yn 1842 yn de adel forheven "op valsche voorspiegeling" (Bijleveld, o.w., 25; forl. dêr, 211). Dat de genealogy oant yn de 18de ieu ûnbitrouber wie, biwiisde A. Haga yn N.L. 1939, 508 ff. De stamheit wie in hofhear-rich boer yn de Lutte, trouw 1657 (N.A. 1940).
71. L. M. A. Waubert de Puiseau, Frânsk kostskoalhâlder to Ljouwert, waerd as fan adel erkend 1816. Yn Stb., I, 403 f. en N.A. 1918 forskynde in stamrige oant yn de 14de ieu. Yn N.A. 1953 binne dêr seis generaesjes fan skrast, wylst fjouwer yn 'e kiif steane. De famylje stoar yn 1915 út, mar in natuerlike soan fan de trêdde frou fan de lêste jonkhear fierde it predikaet noch yn 1932 (M. G. Wildeman yn N.L., 1925, 279 f.; (Th. R.) Valck Lucassen dêr, 1932, 59 f.).
72. Mr. Jacob van der Lely, siktaris fan de Hege Rie fan Adel, sûnt 1815 jonkhear, út in slachte dat bigjin 18de ieu yn it stedsregear fan Delft kommen wie, forbylde him dat er út it Goudske reginteslachte Van Oudewater (sûnt 1317) skaeide en naem dy namme der by (N.A. 1915). Syn earst bikende foarfaer wie in "varend gezelle" (1598) (N.A. 1949).
73. In Weesper brouwersfamylje neamde har sûnt 1630 Van Lockhorst en makke oanspraek op riddernjittich komôf sûnt 999 (N.A. 1915), mar de earst bikende trije generaesjes droegen inkeld patronimen; sûnt 1584 sieten se yn it stedsregear (N.A. 1943-1948).
74. Dizze famylje, dy't yn Nederlân en Sweden baronnen en minister-presidinten en yn Ruslân greven oplevere hat (N.A. 1942; Regenten und Regierungen der Welt, II (1953), 480 f.), soe neffens N.A. 1913 fan de hearen fan Hamal (sûnt 1150) ôfskaeije, mar de foarfaers wiene sûnt de 14de ieu bigoedige boargers to Luik.
75. M. L. Ivoi, lid fan de Hege Rie fan Adel, "een groot knoeier en vervalscher" (Bijleveld, o.w., 207; forl. dêr, 6, 190 f.), neamde him Van Hangest d'Yvoy en waerd as baron yn de Nederlânske adel ynlûfd, neidat er syn oerpake, in Waelsk sergeant, ta kolonel opsnolke en dêr tolve generaesjes oanbreide hie oant in dielnimmer oan de twadde krústocht ta (N.A. 1914; 1953).
76. Wierskynlik in gefal fan goede trou. Fan Jan Jans Meesters, dy't him yn 1688 út Koekange yn Meppel nei wenjen sette en de stamheit waerd fan it slachte Meesters, bisibbe oan de Trompen, wurde yn N.P. 1915 in heit, pake en mûglik oerpake neamd. By it nije opnimmen yn 1937 waerd sein, dat it net slagge wie om de Meystersen fan Koekange en Dwingelo (dêr't de namme al 1565 foarkomt) "aan het hier behandelde geslacht aan te sluiten". De oansluting op groun fan namme, wenplak en tiidsoarder wie dus to ûnwis.
77. Yn N.P. 1914 forskynde in stamrige Van Stockum, dy't mei in Hannoversk militair út de earste helte fan de 17de ieu bigoun, omdat "het bewijs nog niet geleverd is, dat deze in rechte lijn afstamt van Ludolf van Stoccem, ridder, in 1318 vermeld als heer van Limmer". Sels waerd op forsyk fan majoar H. C. J. C. van Stockum en mei ynstimming fan de Ehrenschtzbund des deutschen Adels de famylje opnomd yn it Uradeliges Taschenbuch fan 1929 mei de nisneamde Ludolf as stamheit, wylst yn de ynliding in genamt út 1181 neamd waerd, nettsjinsteande J. de Groot yn N.L. 1927, 87 ff. en 1928, 269 ff. biwiisd hie, dat der flaters yn de stamrige sieten. Nou smiet De Groot alle biwizen op tafel (N.L. 1929, 289 ff.). Hy hie it oer "gedurfd knoeierij, die sterk naar de gevangenis ruikt": it die bliken, dat yn de tsjerkeboeken fan Wezel in trouakte útsnien, in falske doopakte tuskenskreaun en de namme fan in bern útskrabe wie. Ek wiene yn N.P. 1914 de biroppen út de 17de-19de ieu lykas "grutter" en "zakkendrager" weilitten. By it nije opnimmen (N.P. 1931/32) binne forskate flaters út it Taschenbuch oernommen, dêr't Valck Lucassen yn in neiskrift op De Groot's lêste artikel op wiisd hie. Maj. Van Stockum, dy't meiwurking oan it fierdere ûndersyk wegere, waerd op eigen forsyk skrast as lid fan de Ned. Leeuw (N.L. 1929, 355).

78. Yn N.P. 1918 forskynde in stamrige Van Everdingen, dy't bigoun mei in knape, * ± 1355. Yn N.P. 1923 moast fêststeld wurde, dat gen. V fan dizze rige in bastert wie, mar it nije opnimmen yn 1954 brocht oan it ljocht, dat de namme yn de famylje komd wie troch it wertrouwen fan de widdou fan gen. IX (tonei I), in hynstekeapman út Zoelmond, mei in man dy't de namme ûntliende oan in oerbeppe út it adellike slachte.
79. It die bliken dat Tiacke Sypkens, gen. VI fan de âldste staech yn N.P. 1913 en 1947, net de soan wie fan Sypke Sypkens to Eeksta, mar fan Sypke Hayes to Westerlee. Sadwaende waerd hy yn N.P. 1949 gen. II fan in apart slachte.
80. De Hollânske famylje Thierens wie yn N.P. 1912 biskôge as âldste staech fan de ein 16de ieu nei Delft flechte Flaemske famylje, mar moast op groun fan in meidieling fan P. L. Thierens yn N.L. 1925, 222 f. dêrfan loskeppele wurde, omdat Adriaen, as gen. VII opfierd, gjin soan wêze koe fan gen. VI, dy syn beide soannen Adriaen jong stoarn wiene. Sadwaende waerd hy yn N.P. 1956 stamheit fan in oar slachte.
81. Yn N.P. 1940 wiene de Brabantske famyljes Ko(o)len en Coolen as ien biskôge, mar yn N.P. 1950 waerd op groun fan ûndersyk fan P. N. M. Koolen meidield, dat mei gen. IX fan "staech B" (Coolen) in oar slachte bigoun.
82. Yn N.P. 1919 stie in bitrouber lykjende stamrige Sark, in ofsiersfamylje, dy't yn de earste helte fan de 17de ieu bigoun, dokumintearre mei doop- en troudata út Utert. Mar yn 1923 moast de redaksje hwat biskamsum tajaen: "Wij konden niet *vermoeden*, dat de inzender ... ons om den tuin leidde. ... , dat Z.Ed. hierbij op ons goed vertrouwen rekende. Het geheele artikel moet vervallen, *hier* waarheid en "verdichting" te scheiden ligt niet op onzen weg". Dat de ynstjûrder wer in majoar wie, sille wy mar oan it tafal taskriuwe.

In sonnet as fûke

FREARK DAM

*Ook Friesland tenslotte heeft in die tijd zijn mystificaties gehad,
die enigszins doen denken aan de Julia-affaire.*

Anne Wadman yn: "Frieslands Dichters"; 1949.

Doe't yn desimber 1914 de hast ûnfoarstelber jonge Douwe Kalma yn de "Leeuwarder Courant" rjochtdei bigoun to hâlden oer de Fryske skriftekennisse, kaem de dichter Jan fen 'e Gaestmar (skûlnamme foar Jan Jelles Hof) der noch ridlik goed foarwei. Mei nimmen minder as Harmen Sytstra en Piter Jelles Troelstra waerd er troch Kalma ommers ta de "wier-dichterlik fielende skriuwers" rekkene dy't de Fryske literatuer sûnt de greate master Gysbert Japicx opsmiten hie. Hof, doe goed fjirtich jier en sûnt syn "Klankboarne" (1906) in man mei in festige literaire reputaesje, krige fan de acht-tjinjierrige kritikus noch wòl de kanttekening dat er gefaer roun, "ôf to takjen nei de rimelersrang", mar mocht yn earste opslach mei it predikaet fan wiere dichterlike fieling net ûntofreden wêze. Gâns — hast alle — oaren wiene der by Kalma sa goed net ôfkomd: de Halbertsma's net, Waling Dykstra net, en neam mar op.

In fearnsjier letter lykwols wûsde it al gâns minder. Yn in neijere, oer ytlike forfolgen útsmarde (lek)skôging fan deselde jonge kritikus yn deselde "Leeuwarder Courant" bleau der fan Jan Jelles Hof as persoan neat, en as dichter hielendâl neat oer. Hof wie, neffens Kalma nou, in bombasticus, in lûdbearende hânswoarst, in reptyl — koartsein in man sûnder ek mar de minste of geringste dichterlike fieling.

Hof gie dat to stûf. Hy wie forbûke, binammen troch de rêdde en in stikhinne finale ommekear yn Kalma's wurdearring fan syn dichterskip dy't — om it mei skoalmasterskryt to skriuwen — sakke wie fan 7-plus oant 1-min. Dy't sá hinne en wer is yn syn literair oardieljen en dan ek noch sa (fan himsels) opsprekke doar en in òar leechlizze, moat in fikse takke tobek, ornearre Hof. En hy die syn dingen.

Hof woe in fûke útsette en dêr moast Kalma, de kritikus, yn swimme. Siet er deryn, goed fêst sa't er net troch de mesken ûntkomme koe, dan soe Hof him óphelje en spartelje litte. Mei it meitsjen en útsetten fan dy literaire fûke gie Hof woloerlein to wurk. Hy gie hinne en skreau in sonnet. Ditte:

MYN TAFLECHT

Ik hâld fen dy, sa't stille minsken hâlde
Fen ienlikheit; by dy wier 'k bûten noed
As twivel spûk'rich omgong troch myn moed
En 't soarchsum opkweekt herteblomt' towâdde;

Forbjustring oer my optwong, sa't in kâlde,
 Wreed-blauwe loft omheech twingt, ta't forgoed
 Hjar tsjuster 't wint en 't donker swirk syn tsjoed
 Utspije moat, foar 't ierdryk wer yn 't âlde
 Sêft glânz'ge ljocht, det oer 'e lannen lei
 Foar 't onwaer kaem, him swiid formeitsje mei.

Den socht ik dy en mocht dy altyd fine:
 Under it bold'rich driigjen brochtst my wei
 Nei fredich-stille kriter, dêr't de dei
 Syn glâns hâldt en gjin onwaerswolken wine.

It skriuwen fan sonnetten wie wakker yn 'e moade by Kalma en syn folgelingen, de Jongfriezen fan om 1915 hinne. Bihâlve troch dy fersfoarm foel de Jongfryske poëzy en hwat dêr foar trochgean moast op troch slop en ûngeef taelgebrûk, it út 'en treure (út earmoed) brûken fan itige rymwurden, alliteraasje-sucht en in trochstrings dizzenige, hwat skriemerige sfear. Hof, dy't de Jongfriezen neibauwen fan de Tachtigers forwiet, hie dy eigenskippen fan sa'n Jongfrysk sonnet goed sketten en der by it skriuwen fan "Myn taflecht" omraek rekken mei hâlden. Dit moat, ornearre er, yn de eagen fan Kalma wol in treflik fers wêze... às er alteast *net* wit dat it skreaun is troch de lûdbearende bombasticus Hof.

Doe't de fûke breide wie moast er útset wurde op neutrael terrein of, om yn styl to bliuwen, yn wetter dêr't it bite woe. D.w.s. it sonnet moast, ûnder skûlnamme, publisearre wurde op in plak dêr't Kalma sûnder erchtinken it wol lêze mòast en tabite. Yn Hof syn eigen krante, it noch jonge (en troch Kalma gauris forhúnde) "Leeuwarder Nieuwsblad", koe it fansels net. It plak wie de "Leeuwarder Courant", Kalma syn liifblêd (en Hof syn konkurrint).

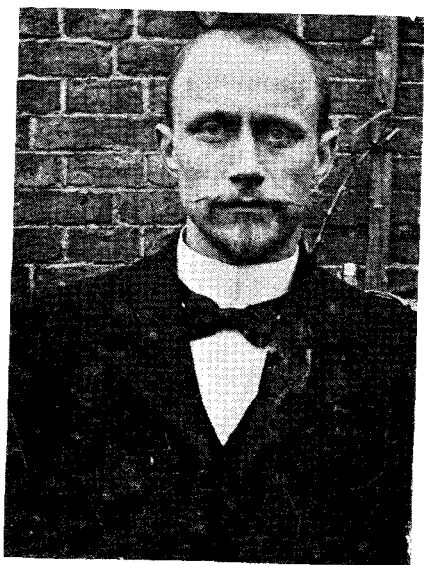
It plak wie dus foun. Doe moast der noch in man komme dy't syn namme oan it sonnet forbine woe. Dêrta die Hof in birop op in freon fan sines, Johannes Martens Keuning, fan Beetstersweach. Hof hie him kennen leard as in letterleavjend man dy't ek net fij wie fan in goede grap. Keuning wie — slachter fan birop — yn syn jonge jierren in forneamd en treflik foardrager en hie as priissprekker om 1906 hinne yn en bûten Fryslân namme makke mei in repertoire dêr't Hof syn fersen in wichtich plak op ynnamen ¹.

Keuning waard dus yn 't geheim bihelle. Hy moast, soe it goed komme, "Myn taflecht" oerskriuwe en mei in Hollânsk (!) briefke opstjûre nei de redaksje fan de "Leeuwarder Courant". Under dat briefke moast dan "syn" namme stean: Geart Jans Fenema, en it adres: Poste Restante, Beetsterzwaag, wylst it fers allinne ûndertekene waard mei de inisialen G.J.F.

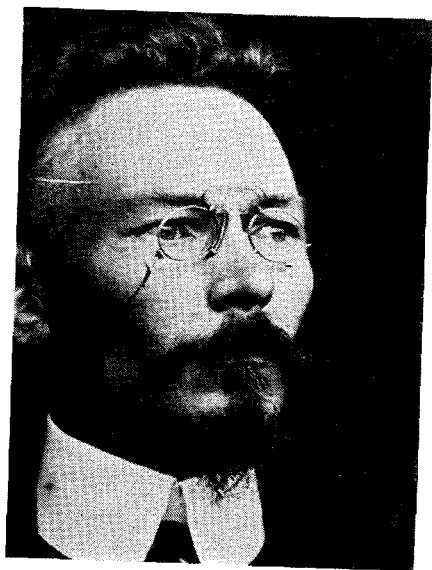
Sa waard it knipt, sa waard it ek naeid. Hwant Keuning réagearre posityf op Hof syn forsyk, sa't út ûndersteand brief fan sines bliken dwaen kin:

FREARK DAM *In sonnet as fûke*

Douwe Kalma as oankommend skriuwer

Johannes Martens Keuning

Jan Jelles Hof yn it jier (1906) doe't er syn
"Klankboarne" publisearre

Beetsterzwaag, 9 Juni 1915.

Achte Frjeon!

'k Seach wol hwet frjemd op do 'k Jou brief fan 'e moarn krige en lies, mar 'k hie 't al ringen snapt! 't Scil barre, as K. dêr dan mar yn flut, 't scil my ris lêste. Ik for my, ik fyn neat oan sokke poezie al is dan J. f. 'e G. de dichter ek, 't scil wol oan myn literaire ûntwikkeling lizze, mar 't sprekt net ta my, ik fyn de "bombast" út 'e "Klank-boarne" moaier, en den b.g. 't Sinteklaze briefke fen Duikeman². Heare hwet fijn ik en myn hûsgenoaten *det* moai, en bij ús folk ek, wy kinne 't allegjerre hast fen bûten, en ha der ek in ôfdruk fen! Frjemde smaek net? mar 't is nou ienris sa! Min kin mei literatoren oer sok ding net prate, mar slochtwei minsken ha yn dit stik fen saken hwet ienfaldiger smaek, hwet natuerliker ek . . . wierder? Fensels sa gou G. J. Fenema (en net Venema) hwet heart fen 'e Ljouwerter krante scil er 't Jou witte litte.

'k Ha 't hwet to drok en tofolle yn 'e holle tsjintwirdich om folle nocht oan brieveskriuwen to hawwen, to nei ris hwet mear!

Folle groetnis fen hûs ta hûs.

Jins

Joh. M. Keuning.

P.S. 'k Ha 't vers ris goed mei oandacht lêzen, nochris wer lêzen en 't myn frou "foar-dragen" en nou leauwe we dôchs det it moai is!

"Myn taflecht" waerd pleatst yn de "Leeuwarder Courant" fan 17 july 1915 (sneinsblêd). Prompt kaem der in reaksje fan nimmen oars as Douwe Kalma. Hy wie der, om Keuning syn wurden to brûken, "yn flut", soe men sizze kinne op groun fan it brief dat er skreau oan de hear Geart Jans Fenema, poste restante to Beetstersweach:

Ljouwert, 28³ july 1915.

M.,

Ta myn blide forwûndering fyn ik yn it lêste Sneinsblêd fen 'e Ljouwerter Krante in stoer-boud sonnet, hweryn ik tige sterk in ûnthjit fiel, en dat ûnderteikene is mei trije foarletters, hwerfen ik hiel klear wit det gjin ien fen de my oant nou ta bikende Jong-Friezen hjar draecht. Om't ik sikerwier gjin kâns sjoch oars út to finen hwa't de skriuwer fen dit fers wol wêze mei, haw ik de redaksje fen 'e Ljouwerter forsocht it adres, dat hjar fensels bikend wêze moat, op it slúfke to setten, om sadwaende dochs mei Jo yn forbining to kommen.

Ik hoopje dos, det Jy sa frjeonlik wêze wolle my sa gau as 't mar mûlk is, Jins fol-sleine namme en Jins adres op to jaen, om't der wol gjin twivel bistean kin, eft Jy scille bikend wêze mei it streevjen fen in jong-Fryske biweging en dêrfoar faeks sels rju folle meifieling oerhawwe. De striid, dy't wy noutiid hawwe út to fjochtsjen mei hwa't it goede wolle, mar it tsjoede winne, en hwerfen it allinnich spitich is det er net swierder wirde wol — hwent ho krêftiger in striid, ho moaier en wichtiger — twingt ús hâld oan eltsoar to siikjen en sa, neist eltsoar, troch to setten oant wy oerwoun hawwe. Ik hoopje tige det Jy net to fier fen my ôf wenje; mocht dizze winsk wierheit wirde, ringen scoenen wy den mei eltsoar petearje kinne oer 'e dingen, dy't ús djûr binne en alteast in diel fen ús krêften opeaskje.

Mei gr. en achtinge,

Jins tsjinner,

D. Kalma.

Emmastr. 23

Hof krige dit "biwiis" fansels rap trochstjûrd fan syn stalke Keuning en dy die dêr noch dit brief by:

Beetsterzwaag, 7 Aug. 1915.

Achte Frjeon!

... en hy biet en do siet er!

In hiele stoarje: It sonnet is, sa't Jy fensels sjoen hawwe al ringen opnomd. Ik hie myn "pseudoniem" oan ús hulpkantoarhalder opjown en tocht do det de saek yn oarder wie. Ik hearde nearne net mear fen. De Tengersdeitojoun seit myn frou: Sjôch, hjir yn 'e Lj. C. stiet det er in brief oan 't adres fen G. J. Fenema op 'e Sweach as ûnbistelber terêch stjûrd is! ⁴. Ik as de wearlich ús kantoarman efkes opbelje en ja, dêr wie de hiele saek forgotten! Ik ha do gau nei de postdirekteur yn Lj. skreaun om die brief en krige 'm joun al gau.

Ik ha hjir neat mear by to sizzen, ik stjûr Jou 't saekje dalik en wol fen Jou nou graech witte hwet ik dwaen moat. Mei alle genoegen hear! 't Spil "intresseert" mij tigel Us Marten kloude 'm joun op 'e mouwe, sa'n wille hie dy det K. der foart yn flutte. 't Is moai bitocht Hof! in plomke.

Folle groetenissen fen hûs ta hûs.

Jins frjeon
Joh. M. Keuning.

Hof hie syn sin en syn slinger. Hy hie fan syn leechlizzer Kalma nou ommers, swart op wyt, ynienen wer in heech sifer krigen. "En det wirdt sein fen ien fjirtsjen ryglen; fen 'e earste fjirtsjen ryglen dy't ik skreaun hab nei de krityk fen 'e hear Kalma", stelde er fêst. Hy achte syn opponint as kritikus folslein diskwalifisearre. Syn oerwinning en ûntmaskering makke er buorkundich yn lange forfolchstikken yn it "Leeuwarder Nieuwsblad" en it "Nieuwsblad van Friesland". Syn kollega Foeke Tjalma, redakteur fan de N.R.C., gunde Kalma dat fan herte en ljochte de Hollânske lêzers ek wiidweidich yn oer dit slagge mâlfyt. "Als journalist wien goede manieren in de pers ter harte gaan" stelde Tjalma yn datselde N.R.C.-artikel noch wol de fraech (oan de haedredaksje fan de "Leeuwarder Courant", dy't Kalma ommers syn gong mar gean liet as banflokkend kritikus): "... waar was hier de hoofdredacteur, die zijn jeugdigen, op hol geslagen medewerker, ook in diens belang, tot staan had behooren te brengen?".

It moaije is fansels wol wer dat Kalma, dy't der mei "de skiednis fan it sonnet" sa braef ynnyld like to wêzen, fan dy slach alderminst omfoel. Hy forblikte net, fordigene him krankyl yn syn forneamd wurden brosjuere "De Jongfryske Biweging" (opdroegen oan syn "Fryske en Ingelske frjeonen"), liet skine dat er fan miet ôf oan Geart Jans Fenema wol sahwat yn 'e kiker hawn hie en winske, Hof soe méar fan sokke fersen as "Myn taflecht" skriuwe. De neutrale bûtewachter lykwols sil syn forwar doe dochs wol hwat de swakke kant neist achte hawwe. (Hwa nammers wie dat doe: neutrael yn literaire Fryske saken, om 1915 hinne?)

Wy hoege yn dizze gearfetting gjin oardiel út to sprekken oer gelyk of ûngelyk. De skiednis hat sa njonkenlytsen, sa't fan har forwachte wurde

mei, rjocht en ûnrjocht ek oer de Jongfriezen en har wjerpartiders moai evenredich forpart. En út Kalma syn lêst libbensjier is in brief biwarre bleaun dat er stjûrde oan syn *freon* (kursivearring fan my, FD) Jan Jelles Hof, dy't doe 80 waerd, fan dizze ynhâld:

Rottefalle, 26-X-'52.

Freon Hof,

As der moarn in resepsje west hie ta eare fan Jou tachtichste jierdei, dan wie ik kommen; mar ik rekkenje, jo ha der gjin spul fan meitsje wollen, dat ik folstean nou mei in skriftlike lokwinsk. Oars neat, as dat ik siz dat ik bliid bin, dat it jo gund west hat dy âlderdômd to birikken, en hoopje dat jo noch in moai set yn it Fryske formidden bliuwe meije. Wy ha it yn in bulte dingen net iens west, binne it ek nou faeks noch net hielendal, mar fier dêrhoppe giet de tankberens foar jo oer as Frysk skriuwer en strider. Dy tankberens is ek persoanlik, hwant ik haw in bulte fan Jo leard.

In winsk fan mines mei ik noch wol ienris neame; ik soe sa graech frij fan Jo ha wolle in blomlêzinkje út Jou proaza gear to stallen fan sa'n 80 à 100 siden, as helpmiddel foar taeleigen by Fryske stúdzje. As Jo biswier hawwe, anderje der dan mar net op; oars hoopje ik wol effkes fan jo to hearren.

Jo en Jou frou en bern in moaije jierdei moarn, en fierders alles hwat winsklik is!

Jins

Douwe Kalma.

Mei de fêststelling, dat sels yn Fryslân feten it ivich libben net hoege to habben wol ik dizze bydrage bislute.

Noaten

1. J. M. Keuning (1872-1946) waerd berne yn Drachten en is op 'e Sweach, dêr't er in great part fan syn libben wenne hat, forstoarn. Oer syn talint as foardrager wurdt men it ien en oar wiis yn in forslach fan G. R. Veendorp fan in optreden yn Arnhem yn it wykblêd "Sljucht en Rjucht" jg. 1906, s. 587. Under de skûldnamme J. Emka hat Keuning yn 1912 by O. Monsma yn Aldeboarn in klucht útjown ûnder de titel "Tik-tak".
2. "Duikeman syn letterke oan Sinteklaes", in rymstik fan Hof yn de (sabeare) beretrant dat foar de earste kear yn 1912 yn Hepkema's krante ("Nieuwsblad van Friesland") publisearre waerd. It is oant yn ús tiid populair bleaun, mar frijdemernôch hat de dichter it net opnomd yn syn karbondel "Fan eigen tiid en folk" (1951).
3. Sjoch foar Hof syn bitinken oer dizze datearring syn "Fjirtich jier taelstriid", dl. III, s. 300.
4. De service fan de PTT gie (oant 1940?) al fierder as nou. Fan ûnbistelbere brieven waard geregeldwei opjefte dien yn de redaksionele kolommen fan de kranten.

Boarnen

J. J. Hof, Fjirtich jier taelstriid, dl. III. Dokkum 1941.
D. Kalma, De Jongfryske Biweging. Dokkum 1915.
D. Kalma, Ljocht en skaed. Snits 1916.
D. Kalma, Koarte ynlieding ta J. J. Hof's Fjirtich jier taelstriid. Dokkum 1943.
Leeuwarder Courant, jg. 1914 en jg. 1915.
Leeuwarder Nieuwsblad, jg. 1914 en jg. 1915.
Nieuwsblad van Friesland, jg. 1915.
Brievesamlingen Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum, Ljouwert.
Mounlinge meidielingen fan de hear Marten Johannes Keuning, âld-notaris, Drachten.

Hindeloper meubelschilderkunst: Geen imitatie, maar produkt van invloeden

JUUB BOSMANS

Inleiding

De Hindeloper kamers in het Fries Museum zijn 1880-'81 ingericht na het sukses van de Hindeloper kamer in de Historische Tentoonstelling van Friesland in 1877 ¹, terwijl in Hindeloopen zelf reeds veel van de oude interieurkunst was verdwenen, nadat het stadje omstreeks 1800 in verval was geraakt. Bestudeerders van de geschiedenis en kultuur van Friesland hadden al eerder grote belangstelling voor de aparte, kleurige en exotisch getinte kultuur van het kleine zeevarende Hindeloopen. Men ontwierp toen een beeld van een unieke, geïsoleerde beschaving, ontstaan uit voorbeelden uit Skandinavië, het Oostzeegebied en Voor-Indië.

Wel heeft men al vroeg gezien dat Molkwerum, Koudum en Warns en, in mindere mate, Workum, in de zeventiende en achttiende eeuw een sterk verwante kultuur hadden bezeten, wat uit de weinige bewaard gebleven voorwerpen ook blijkt. Deze bijdrage heeft de Hindeloper meubelkunst tot onderwerp, daarom zullen de andere aspecten van de kultuur verder buiten beschouwing blijven. Wat deze meubelkunst haar bijzonder karakter geeft, is de rijke versiering door snijwerk en vooral door kleurige beschildering. Nu is inmiddels de kennis van beschilderde volkskunstmeubelen, waartoe de Hindeloper produkten meestal gerekend worden, door een aantal publikaties sterk toegenomen, zowel in Nederlands als in Europees verband. Daaruit blijkt dat de positie van Hindeloopen bepaald niet zo uniek was: het vormde het centrum van een in de hele Zuidwesthoek verbreide interieurkunst. Doch in de Zaanstreek en op Marken en op de Waddeneilanden, speciaal op Ameland, kwam een vergelijkbare woonkultuur voor, met snijwerk en beschildering op meubels en betimmeringen. Al deze streken hebben gemeen dat een groot deel van de bevolking leefde van de scheepvaart op Skandinavië en de Oostzee of van de walvisvaart en de verre visserij, en tevens dat men nauwe kontakten onderhield met Amsterdam en sterk op die stad was georiënteerd. Tezelfdertijd bleef het interieur van de behuizingen van boeren en kustvisseren in de rest van Nederland veel soberder, terwijl in de grotere steden de modestijl de inrichting van de woningen der burgerij bepaalde.

Ook elders in Europa is het beschilderen van meubelen en interieurs lange tijd in zwang geweest. Allereerst in de Noordduitse kuststreek inclusief de eilanden, en Noord-Friesland, waar vooral wandbetimmeringen werden beschilderd. Vervolgens in Denemarken en Skandinavië en in een groot gebied dat Silezië, Bohemen, Zuid-Duitsland en delen van Oostenrijk en Zwitserland omvat. Tenslotte is deze kunstvorm nog beoefend in be-

Hindeloper interieur, door H. Lap, 1871, inv.nr. 1223

paalde gebieden op de Balkan en placht men op Sicilië vooral de boerenwagens met schilderijen te versieren. Invloed van deze gebieden op Hindeloopen is echter niet aan te tonen.

Hindeloopen

Enige aantekeningen over Hindelopers geschiedenis, over het leven in de stad en over de woningbouw zijn wel noodzakelijk als inleiding op de rondgang door de twee stijlkamers in het Fries Museum.

Hindelopers geschiedenis is nauw verbonden met de zee en de scheepvaart. Aan drie kanten wordt de stad door de vroegere Zuiderzee begrensd en al in de middeleeuwen dreven de Hindelopers handel over zee met Engeland en de landen aan de Oostzee en maakte de stad deel uit van het machtige verbond van handelssteden, de Hanze. In de zeventiende en vooral de achttiende eeuw bereikt de stad haar grootste bloei, wat o.a. tot uiting komt in de materiële kultuur, waarvan wij hier een gedeelte nader zullen bekijken. Het eigenaardige is nu dat een stad die grotendeels bestaat van de zeevaart, zelf geen haven bezit maar aangewezen is op het gebruik van een andere haven, niet alleen om haar schepen te laten overwinteren doch ook zelfs voor het gehele handelsbedrijf en de scheepsuitrusting. Amsterdam vervulde deze rol voor Hindeloopen; dáár lagen tussen 1 november en 22 februari de, meestal aan de Zaan gebouwde, schepen in de haven; na de laatste datum trokken de schippers uit hun woonstad, vaak vergezeld van hun vrouwen, weer naar Amsterdam om hun schepen uit te rusten en twee of drie reizen naar Noorwegen of de Oostzee te maken, voornamelijk om hout te halen. In het najaar gingen de vrouwen hun echtgenoten weer in Amsterdam ophalen en dan nam men de gelegenheid te baat

om daar inkopen te doen: speciaal de door de Oost-Indische Compagnie aangevoerde goederen waren zeer geliefd bij de Hindelopers. Zij bezaten vaak enorme hoeveelheden Chinees en Japans porselein, terwijl zij voor kleding en woningtextiel heel vaak gebruik maakten van uit Voor-Indië geïmporteerde stoffen, de met Indische patronen bedrukte of beschilderde "sitsen" en de "bonten" met ingeweven kleurige ruitpatronen. 's Winters leefde het stadje dan op, raad en vroedschap ('s zomers meestal afwezig vanwege de zeevaart) konden zich aan het bestuur wijden, rechtzaken kwamen in behandeling en bruiloften en feesten fleurden het leven op. Opmerkelijk is dat deze situatie eeuwen lang heeft kunnen voortbestaan, dat de Hindeloper zeelieden steeds weer naar hun vaderstad terugkeerden en zich niet vestigden op de plaats, waar hun schepen zich bevonden. Wellicht heeft hierbij ook een rol gespeeld dat zij in Hindelooopen de mogelijkheid hadden de zeevaart te combineren met veeteelt op de weiden in gemeenschappelijk bezit.

Het is niet verwonderlijk dat het reizen, de sterke banden met Amsterdam en de Zaan en het ongewone levensritme er toe geleid hebben dat cultuur en taal van Hindelooopen afwijken van die in de rest van Friesland. Het stadje leidde tot in de negentiende eeuw een eigen leven, echter beslist niet geïsoleerd van het achterland: inwoners van plaatsen in de buurt hadden vaak aandelen in Hindeloper schepen en in Workum, Molkwerum en Koudum b.v. kwamen blijkens de archieven ook Hindeloper meubels en kledingstukken voor². Pas wanneer aan het einde van de achttiende eeuw tengevolge van de Engelse oorlogen en de Franse tijd de handel met Skandinavië in verval raakt, trekken verarmde Hindeloper families naar Amsterdam en wordt in de stad zelf de eigen klederdacht verdrongen door het Friese kostuum.

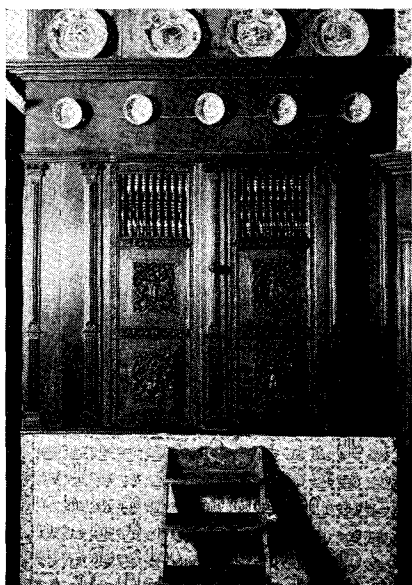
Gedurende de bloeitijd van Hindelooopen was de indeling van de huizen van de goede burgers in het algemeen als volgt: aan de straatkant de voorkamer, meestal genoemd binnenkamer, met daarnaast een gang, vervolgens soms een tussenvertrek (middenhuis of opkamer) en aan de achterkant van het huis de buitenkamer, die uitzag op de bleek. Achterin de tuin was het vrijstaande "lytshuus", waar het gezin 's zomers, als de mannen op zee waren, woonde. Boven de kamers bevond zich slechts een zolder. Uit de archieven blijkt dat de indeling ook wel simpeler kon zijn alsook dat huizen soms in gedeelten werden bewoond door verschillende gezinnen. Wanneer echter het huis de ideale indeling had, dan was de buitenkamer de eigenlijke pronkkamer, waar zich de mooiste meubelen en betimmeringen bevonden en waar het kostbaarste porselein en aardewerk en het fraaiste zilverwerk tentoongesteld werden.

De beide kamers in het Fries Museum hebben het karakter van zo'n pronkkamer. In de grootste kamer dateren de betimmering en een deel van het meubilair nog uit de zeventiende eeuw, de andere kamer is grotendeels met achttiende-eeuwse inventaris ingericht.

Grote Hindeloper kamer

Deze ruimte vertoont de meest typische Hindeloper vorm en indeling. Tussen de ramen bevindt zich de schouw, in de hoek naast het linker raam een smal gangetje of portaaltje dat naar de bleek buiten leidt. Naast dit portaaltje ligt de pronkbedstede of sydbedsteed, die rijker is versierd dan de andere bedsteden. Tegenover de ramen de bedschutting waarachter twee bedsteden en daarnaast een halletje met drie deuren, resp. leidend naar de kelder onder de bedsteden, naar de binnenkamer en naar de zolder.

De muren zijn tot manshoogte bekleed met Makkumer tegels, in blauw beschilderd met bijbelse taferelen, landschappen of andere voorstellingen. Hierboven zijn witte tegels overhoeks aangebracht. De vloer is belegd met rode en zwarte of groene plavuizen in diagonaal schaakbordpatroon, waarover ronde en lange, smalle ongekleurde biezen matten. Zeer typerend zijn

Pronkbedstee
in de grote
Hindelooper kamer

ook de diepliggende betegelde boogvensters boven een vierkant onderraam met kleine ruitjes aan weerskanten van de vooruitspringende schouw, die nog gemarkeerd wordt door de blank eiken kap met valletje van Oostindisch bont. De zoldering is van ongeverfd grenenhout, dat in het voor- en najaar werd geschuurd. Tot slot moet nog vermeld worden dat in het portaaltje naar de bleek een raampje was aangebracht, waarvoor aan de kamerkant een gordijntje van Oostindisch bont hing.

Het bedschut van ongeverfd eikenhout, waarachter twee bedsteden, is in de zeventiende eeuw vervaardigd. Het is versierd met gesneden pilasters tussen de deuren en erboven een horizontale uitspringende lijst (kraaik), de deuren zijn verdeeld in panelen en van boven, vanwege de luchttoevoer in de bedsteden, opengewerkt met spijltjes of decoratief snijwerk waarin voorstellingen van vogels pikkend aan druiventrossen. De pronkbedstee is nog rijker versierd met ranken en vrouwefiguren die Geloof, Hoop, Liefde en Gerechtigheid symboliseren. Deze bedstee diende soms als slaapplek voor gasten, maar vaak ook als pronkkast voor klein huisraad als stoven, bankjes en dozen voor fraai beddegoed en kussens.

De betimmering begint hoog boven de grond, het muurvlak er onder is gevuld met tegels met bijbelse voorstellingen. Men heeft de hoogte van de bedsteden wel verklaard door het gevaar van overstroming, dat inderdaad niet denkbeeldig was. Maar de aanwezigheid van grote kelders onder de bedsteden wijst meer op behoefte aan bergruimte. Om in de bedsteden te komen maakte men in de zeventiende eeuw gebruik van bankjes: zo'n bedbank, een zeldzaamheid, staat links voor de bedschutting. De versiering bestaat uit snijwerk (vogels met vruchten) en beschildering, voorstellende

Hollandse keefkast,
17e eeuw,
inv.nr. 5133

de geschiedenis van de Verloren Zoon. Het bankje is gedateerd 1720; korte tijd later wordt dit type verdrongen door de bedtrapjes van drie of vier treden die heel vaak aan de zijkanten versierd zijn met een grote papegaai en verder met de gangbare Hindelooper motieven van ranken, bloemen en vogeltjes. Enkele voorbeelden in de kamer laten dat zien.

Een belangrijk stuk in het Hindelooper interieur – vaak was het een erfstuk dat van geslacht op geslacht overging – was de gebeeldhouwde eiken kast, vaak van Hollandse makelij en dan ook niet typisch Hindeloopers, want ze komt in heel Nederland voor. Wel specifiek voor de stad is het gebruik om zo'n kast op schragen te plaatsen; we zullen het bij andere meubels ook tegenkomen. De Hindeloopers noemden deze kast "kevi" of "keeft", een naam die tegenwoordig gebruikt wordt voor een ander soort kast, namelijk voor de typisch Friese toogkast met boogvormige versiering op de twee deuren. Onze "kevi" is waarschijnlijk uit Noord-Holland afkomstig, zeventiende-eeuws, maar de "skammels" zijn een Hindelooper produkt. Men gebruikte de keeft om kleren en stoffen in te bewaren.

De overige meubelen in deze kamer zijn alle beschilderd met de Hindelooper ranken, bloemen, etc. op een rode, groene of witte ondergrond. Midden in de kamer staat de theetafel met het theeblad, theepot, kopjes en verdere benodigdheden. De poten van de tafel zijn gemarmerd (beschilderd met marmerpatroon), het blad is aan de bovenzijde groen geverfd maar aan de onderkant rijk versierd. De reden hiervoor was, dat men de tafel na gebruik opklapte en tegen de wand zette, waarbij dan de onderzijde in het zicht kwam. Tegen de rechterwand zien we zo'n "flap aan de wand": midden op het blad is een bijbelse voorstelling geschilderd, daar-

omheen ranken, vrouwefiguurtjes en vogels op een rood fond. Ook de gedraaide poten en de dwarsverbindingen zijn fraai beschilderd, zodat het duidelijk is dat deze kant van de tafel belangrijker is dan de bovenzijde; geen wonder want het grootste gedeelte van de dag stond hij in deze positie.

Een heel ander soort tafel was de zgn. Hollandse tafel, die in het midden voor de bedsteewand staat. Deze is langwerpig-rechthoekig van model, het blad kan aan weerskanten van het midden neergeklapt worden, vandaar dat dit model vaak 'hangoor' of 'druiloor' werd genoemd. De geschilderde decoratie is veel soberder dan bij de flap-aan-de-wand.

De stoelen, bekkelingen genaamd, hebben gedraaide spijlen en biezen zittingen en zijn niet versierd, alleen groen geverfd, al kwam rood ook voor. Pas in later tijd werden de stoelen ook wel bont geschilderd. Eigenaardig is wel dat de hoogte van de zittingen varieert naar gelang van de lengte van de persoon, voor wie de stoel bestemd was. Op de koude plavuizen-vloer waren stoven natuurlijk dikwijls noodzakelijk. De Hindeloper exemplaren zijn versierd met snijwerk in de vorm van vogels, levensboom en toverknoop en daarna verguld en beschilderd.

Typerend voor Hindelopen is de vorm en inrichting van de schouw. De achterwand is bekleed met gedecoreerde tegels; hiervoor ligt op de grond een ijzeren haardplaat met een gat waarop een rooster om 's winters het vuur op aan te leggen. 's Zomers legde men hier over het "eazenbord", een beschilderd houten plankier, zette het haardbankje daarop en vervolgens weer de ijzeren vuurpot. Deze situatie treffen wij in beide Hindeloper kamers in het Fries Museum aan. De koperen ketel staat op een draaitreeft, die opzij aan de schouwwand is bevestigd, zodat men de vingers niet hoeft te branden als het water kookt. Vaste attributen bij de stookplaats zijn nog de blaasbalg en het vuurscherm; het laatste draagt vaak in een medaljon in het midden een bijbels tafereel of een andere figuratieve voorstelling, terwijl de rest van het scherm met de gewone Hindeloper motieven is beschilderd.

Links van de schouw, tegen de wand van het gangetje, staat onveranderlijk de bijbellessenaar, bestaande uit een recht onderkastje en een enigszins overkragend bovendeel met een schuin geplaatst, opklapbaar deksel. Dit meubelstuk is gewoonlijk uitvoerig beschilderd; in ons geval met allegorische vrouwefiguren — Geloof, Hoop en Gerechtigheid — op de kastpanelen en een zeilschip op het deksel.

De wand rechts van de schouw was doorgaans geheel betegeld en hier-tegen plaatste en hing men een menigte van voorwerpen. Om kleingoed in op te bergen is er de "schrien", een kistvormig kastje dat op schamels gezet werd, met één of twee deurtjes aan de voorzijde, die vaak geflankeerd worden door halve zuilen of pilasters. Op de deuren en zijanten zien we dikwijls weer de personificaties van Geloof, Hoop, Liefde en Gerechtigheid, of bijbelse scènes. Op de schrien staat een beschilderde houten doos en daarop een koffiekkan van Delfts aardewerk in de vorm van een Hindelo-

per schipper. Er achter een gesneden houten theeblad met het wapen van Friesland en het jaartal 1780.

Boven de schrien hangt een glazenkastje gevuld met miniatuur zilveren voorwerpen en andere snuisterijen, waar de Hindelopers dol op waren. Verder hangen aan deze wand de geslepen spiegel met schildpad lijst, de messenslijpplank met onderaan een bakje voor zand, het "schoolbord" met houtsnijwerk op de schuifklep en de Friese klok. Onder de klok vinden we gewoonlijk de wieg, staande op een beschilderd plankier. In Hindeloopen noemde men dat de "wale oppe walesoalder"; beide werden fraai versierd, de zolder met marmermotief, de wieg met engeltjes, bloemen en ranken.

Aan de andere zijde van de kamer, onder de kevi, staat een prikslee, die langs de randen en op de rugsteun uitgebreid met beschilderd en verguld snijwerk is gedekoreerd en aan de onderzijde beschilderd met zon, maan en sterren; men placht namelijk de slee aan het plafond te hangen.

Eén onderdeel, dat belangrijk bijdraagt aan de kleurigheid en rijkdom van de Hindeloper kamer, is nog niet genoemd: het Chinese porselein, dat pronkt op de lijst van het bedschut, op kasten en schouwrand en tegen de muren. De inwoners hadden een enorme voorliefde voor dit zgn. kraakporselein, waarvan in de inventarissen grote hoeveelheden worden vermeld. De naam kraakporselein stamt af van het Portugese scheepstype caraque of kraak: in 1604 kwam door het kapen van zo'n schip het eerste Chinese porselein in Nederland. In hun kamers stelden de Hindelopers vooral grote schotels, hoge kommen en kleine kommetjes met vlakke rand ten toon. Voor de laatste twee soorten hadden zij hun eigen namen: kraaikoppen heten de hoge kommen, misschien vanwege de er vaak op afgebeelde vogels, maar men ziet het ook wel als een verbastering van "kraaikkoppen", kommen om op de kraaik (bedsteelijst) te zetten. De kleine kommetjes worden klappmutsen genoemd, aangezien ze in model op zulke mutsen lijken. Verder verlevendigden de Hindelopers hun interieur met veelkleurig Japans porselein (b.v. het theeservies op tafel) en Delfts en Makkumer aardewerk, terwijl ze ook erg gesteld waren op miniatuur modellen van meubels en gebruiksvoorwerpen. De koperen beddepan prijkte vaak tegen het bedschut.

Om tenslotte enige indruk van de bewoners te geven is in de grote Hindeloper kamer een levensgrote, geschilderde en uitgezaagde pop in het kostuum van de getrouwde vrouw opgesteld. Deze pop dateert uit de achttiende eeuw en volgens overlevering werden zulke figuren gebruikt om gedurende de zomermaanden, wanneer het gezin in het lytshuus in de tuin verbleef, op te stellen in de pronkkamer om de indruk te geven dat daar toch gewoond werd. Op het Hindeloper kostuum wordt hier niet verder ingegaan; in de kostuumafdeling is daar meer van te vinden.

Kleine Hindeloper kamer

In verband met de beschikbare ruimte is de indeling van deze kamer niet geheel juist, maar overigens treffen we hier ook de tegelwanden aan, de

Hindeloper
keeftkast,
17e eeuw,
inv.nr. 6070

plavuizen op de vloer en de betimmering met bedsteden. Dit bedschut is echter van vurenhout gemaakt en beschilderd, de profileringen, lijsten, pilasters en panelen zijn minder zorgvuldig gesneden dan die van het blank eiken bedschot in de grote kamer. Niettemin maakt het geheel door de beschildering een levendige indruk, al is de schildertrant in de voorstellingen met figuren wel wat stuntelig. Het grote tafereel bovenaan stelt voor: Jozef legt de droom van Farao uit; hieronder staat het jaartal 1763. Op het fries boven de bedsteedeuren jachtscènes. Op de panelen van de deuren van links naar rechts: Paulus' bekering; Maria boodschap; Rebekka geeft de knecht van Abraham te drinken; Jezus en de Samaritaanse vrouw. Onderaan weer een grote voorstelling: Jozef maakt zich bekend aan zijn broeders. Verder zijn de vlakken gevuld met bloemranken en arabesken en engeltjes, leeuwen en vogels, terwijl de pilasters blauw gemarmerd zijn.

Voor de bedsteden staan twee beschilderde beddetrapjes, waarvan er één de grondkleur blauw heeft met witte motieven daarop; meubelen in deze kleuren vervingen in tijden van rouw de bonter gekleurde stukken, evenals dit in de kleding het geval was.

Tegen de muur naast de bedschutting hangt de Friese klok met daaronder een eigenaardige houten koker, waarin de gewichten van de klok kunnen zakken zodat er niet tegen gestoten wordt. Dit gewichtenkastje is besneden met ranken, een monogram en het jaartal 1775.

Rechts van de ingang staat een blank eiken Hindeloper keeft op schamels. De versiering bestaat uit kolommen, panelen en gesneden ranken, waartussen leeuwenmaskers en — in het midden van het fries — de personifikatie van de Gerechtigheid. Typisch Hindelopers zijn de bovendeuren met spijlen, zoals we ook bij de bedsteewanden aantreffen. Over de functie van de schamels bestaat verschil van mening; sommigen zien er een

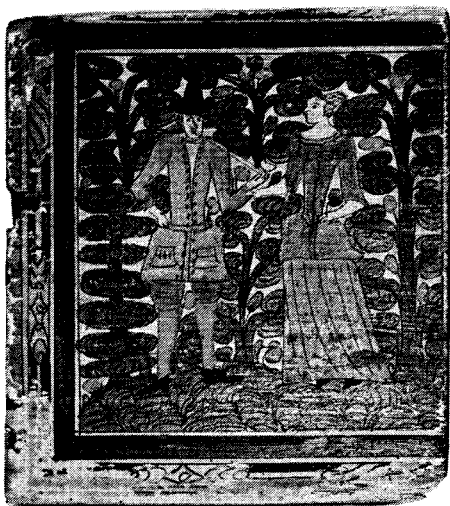
bescherming van kostbare meubelstukken tegen optrekkend vocht in, en inderdaad zijn veel schamels onderaan aangevreten. Anderen denken aan het vergemakkelijken van het schoonhouden van de kamer: hiervoor pleit dat al in de achttiende eeuw de tomeloze schoonmaakwoede van de Hindeloper vrouwen wordt vermeld.

Boven de kast hangt een ingelijste aquarel, een kopie naar een ouder werk, door J. Mooij (1822), voorstellende een fluitschip, het type dat de Hindelopers bij voorkeur gebruikten voor hun vaart op Skandinavië en de Oostzee. Uit de archieven is gebleken dat zij hun schepen meestal in de Zaanstreek lieten bouwen, aangezien immers in Hindelooen zelf de mogelijkheid daartoe niet bestond door het ontbreken van een haven.

Links van de toegangsdeur treffen wij een enigszins ongewoon meubelstuk aan, een grote geldkist op een "zoldertje". De kist is geheel met ijzeren banden beslagen, in het deksel is het fraai gesmede slot ingebouwd en het geheel is beschilderd met scheepjes en bloemen op een groene ondergrond. Tegen de zijmuur zijn enkele gangbare meubelstukken geplaatst als een hangkastje met zilveren miniaturen en kleine Chinese porseleinen pulletjes, een schrien op schamels en een lessenaar. Boven- en ondergedeelte van deze laatste zijn los van elkaar, maar de wijze van beschilderen toont dat beide delen wel bij elkaar horen. Op het deksel staat een, zeer versleten, idyllische herdersscène, op de zijkanten en voorkant van de lessenaar jachtaferelen en op het kastje van links naar rechts de Verkondiging aan Maria, de Bruiloft te Kana en de Aanbidding der herders. De stijl van vooral de bijbelse voorstellingen komt geheel overeen met die van de schilderijen op de bedsteedeuren in deze kamer en hoogstwaarschijnlijk zijn deze dan ook door dezelfde schilder gemaakt. Jammer genoeg is zijn naam niet bekend, net zo min als van andere Hindeloper schilders van huisraad en meubilair, want dat zou ons inzicht in deze vorm van meubelversiering aanmerkelijk kunnen vergroten. Verderop komen wij hier nog op terug.

Bij het schrientje moeten ook enkele aantekeningen gemaakt worden. Het is namelijk gebleken dat de deurtjes eerder voor een ander meubelstuk zijn gebruikt; aan de binnenzijde zijn zij beschilderd met staande mannen en vrouwen tussen bomen, die in een vlotte tekenstijl met zwarte lijnen zijn neergezet, terwijl de vlakken met doorschijnende, lichte kleuren zijn opgevuld. Deze schilderstijl is totaal anders dan die van de Hindeloper beschildering aan de buitenzijde, waaronder echter op sommige plaatsen de afwijkende versiering ook nog te zien is. Om in deze schrien te passen zijn de deurtjes kleiner gemaakt, waarbij een deel van de oude beschildering verloren is gegaan. Ook het laatje binnenin het kastje draagt aan de voorkant deze eigenaardige beschildering. De herkomst van deze schilderwijze heb ik nog niet kunnen ontdekken, doch wel blijken zich in het Openlucht-museum te Arnhem enkele kistjes met dezelfde versiering te bevinden. Aan de hand van de kleding der figuren kan deze oudere beschildering in het begin van de 18e eeuw gedateerd worden.

De inrichting van de kamer wordt gekompleteerd door klein huisraad

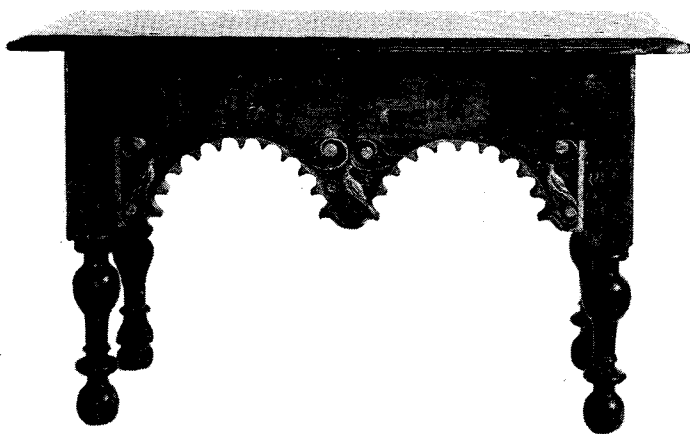

Beschilde binnenzijde van de deuren van Hindeloper schrijn, begin 18e eeuw, inv.nr. 5243

als beschilderde houten bakjes en dienbladen, Chinees porselein en Europees aardewerk. Voorbeelden van het laatste zijn de zogenaamde schildpadborden, op de lijst boven de toegangsdeur en het venster daarnaast, die vervaardigd zijn tussen 1740 en 1780 in de fabriek van Thomas Wieldon in Engeland, en de Delftse plooischotel met een zeilschip en engelenkopjes.

De inspiratiebronnen van de Hindeloper schilderkunst

De Hindeloper kamers in het Fries Museum zijn ingericht in 1880-'81, toen Hindelooopen al volledig in verval was en er in de stad zelf waarschijnlijk heel weinig van de oude interieurkunst meer was te vinden. Men moest dus bij de inrichting van de kamers afgaan op beschrijvingen en afbeeldingen, voor zover die voorhanden waren, en op de herinnering van inwoners van de stad. Dokumentatie in woord en beeld, die een duidelijke indruk van het Hindeloper interieur geeft, komt pas in de negentiende eeuw tot stand, zoals de tekeningen van H. Lap (omstreeks 1850), de aantekeningen van dr. J. H. Halbertsma en het boekje "Merkwaardigheden van Hindelooopen" door S. O. Roosjen, N. D. Kroese en W. Eekhoff (1855). Deze bronnen zijn intensief gebruikt bij de opbouw van de Hindeloper afdeling op de Historische Tentoonstelling van 1877 en vermoedelijk ook bij de opstelling in het Fries Museum, terwijl verschillende Hindelopers adviezen gaven of voorwerpen beschikbaar stelden. Aangezien de Hindeloper cultuur na 1800, tengevolge van de slechte economische toestand, verdrongen werd, mogen wij aannemen dat de kamers die op grond van de bovengenoemde bronnen werden ingericht een redelijk beeld geven van het Hindeloper interieur van de tweede helft van de achttiende eeuw. Wel moet echter rekening gehouden worden met het feit dat in stijlkamers het gevaar dreigt

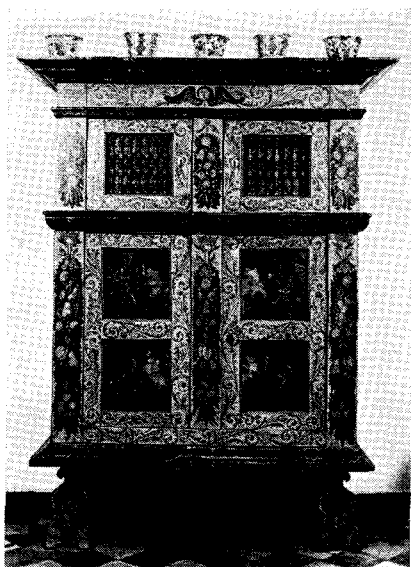

Besneden en beschilderd
bedbankje, 1720,
inv.nr. 5247

van een zekere vervalsing van de werkelijkheid van het verleden: teneinde de stilistische verschillen in tijd en plaats duidelijk te demonstrenen, streven de inrichters naar een zuiverheid in stijl, die in feite bijna nooit werd aangetroffen. Wat Hindelopen betreft is bijvoorbeeld uit inventarissen bekend dat zich in de huizen vaak meubelen bevonden, afkomstig uit andere streken.

Om de stadia van de Hindeloper meubelstijl, die voorafgaan aan de tweede helft van de achttiende eeuw, te leren kennen en een inzicht te krijgen in de ontwikkeling en vooral ook de oorsprong van die stijl staan ons geen afbeeldingen of beschrijvingen ter beschikking. Wel echter is er een aantal meubelen en gebruiksvoorwerpen, dat een jaartal draagt, en dat ons laat zien dat er een ontwikkeling is geweest en hoe het verloop is geweest. Enige steun hebben we aan archiefmateriaal als de al genoemde inventarissen en boedelbeschrijvingen. Dit materiaal moet echter wel voorzichtig gebruikt worden, aangezien de boedelbeschrijvers niet altijd nauwkeurig en consequent te werk gingen en ons bovendien vaak de juiste betekenis van hun omschrijvingen ontgaat.

In de Hindeloper kamers van het Fries Museum is een aantal voorwerpen opgesteld van vóór het midden van de achttiende eeuw, die kunnen dienen als leidraad bij het zoeken naar de oorsprong van deze meubelstijl. Het zeventiende-eeuwse blank eiken bedschut in de grote kamer is versierd met gesneden panelen en lijsten in motieven welke we later in het schilderwerk weer aantreffen: ranken, vogels pikkend aan druiventrossen of andere vruchten en allegorische vrouwefiguren. Aan de Hindeloper keeft in de kleine Hindeloper kamer zijn deze motieven eveneens aangebracht in een nog rijkere versiering en op kleinere schaal ook in het houtsnijwerk van een mangelplank uit 1691, weer in de grote kamer. Hier staat tevens een bedbankje, gedateerd 1720 dat weer de vogels met ranken in snijwerk vertoont, nu echter verlevendigd met kleuren en verguldsel en daarbij een geheel ge-

Beschilderde Hindeloper kast, 1713,
inv.nr. 1941-1301

schilderde voorstelling van de geschiedenis van de Verloren Zoon, die vaak voorkomt op Zaanse bankjes. Het polychromeren (veelkleurig beschilderen) van houtsnijwerk is een nieuwe fase in de Hindeloper stijl, die aan tal van voorwerpen of onderdelen daarvan is te konstaten. Sommige stukken, zoals stoven en de hakkeborden van priksleden, blijft men in deze gemengde techniek versieren, maar vooral bij de grotere voorwerpen gaat men nog een stap verder. Immers de logische ontwikkeling is dan, dat snijwerk met polychromering plaats maakt voor een uitsluitend geschilderde versiering. Dit is zeer goed te zien bij de Hindeloper kast van nog iets vroeger datum, n.l. 1713, die in de volkskunstkamer staat opgesteld. De zware, plastische vruchtenfestoenen en het gevleugelde engelenkopje doen sterk denken aan beschilderd snijwerk, terwijl de gekrulde ranken, de vogels en de bloemen en de gemarmerde lijsten al helemaal het zuiver geschilderde karakter van de latere versiering hebben, slechts in wat minder bonte kleuren. De festoenen worden verderop in de ontwikkeling veel minder volumineus en sappig, zij krijgen voornamelijk het karakter van een kleurige vlakke decoratie. Een laatste punt dat kenmerkend is voor de vroege datum van ontstaan van de kast is de verhouding in grootte tussen de figurale voorstellingen (bijbelse verhalen, allegorieën) en de overige decoratie; deze is hier namelijk nog min of meer in evenwicht, terwijl later de ornamentering zich sterk zal uitbreiden ten koste van de figurale voorstellingen. Deze kast is een duidelijke illustratie van een overgangspunt in de Hindeloper kunst, terwijl hij bovendien erg fraai en zeer zeldzaam is.

De versieringsmotieven die tot nu toe genoemd zijn, waren geen verzinsels van de Hindelopers zelf, maar zij werden door hen ontleend aan be-

paalde voorbeelden. Eén hiervan zijn we reeds tegengekomen in de grote Hindeloper kamer, namelijk de Hollandse keefkast. Het fries van deze kast vertoont in snijwerk het motief van gekrulde ranken en pikkende vogels, dat in Hindeloopen zo populair was. Nu is deze kast een tamelijk eenvoudig versierd exemplaar; veel Hollandse kasten, speciaal de beeldenkasten, zijn heel rijk gebeeldhouwd met ranken, festoenen, allegorische vrouwefiguren en vaak ook met bijbelse voorstellingen op de deurpanelen. Enkele vergelijkbare kasten zijn tentoongesteld in de Bisschopkamers in het Fries Museum. De ornamentiek van de Hollandse meubelen was via de Zuidelijke Nederlanden uit Italië overgenomen, waar zij oorspronkelijk weer aan de antieke kunst was ontleend.

De herkomst van de motieven is nu enigszins duidelijk, wat is echter de inspiratie geweest om van snijwerk over te gaan naar geschilderde versiering? Opgemerkt dient te worden dat in de archieven omstreeks 1670 in Hindeloper bezit al beschildeerde meubelen vermeld zijn; het uiterlijk daarvan is echter niet met zekerheid bekend, noch de herkomst. Als voorbeeld moge hier dienen de beschildering op de achterkant van de deurtjes van het schrientje in de kleine Hindeloper kamer, al is deze van wat later datum. Wel ligt het voor de hand te veronderstellen dat een deel van die beschildeerde meubelen bestond uit import uit de Zaanstreek, gezien de nauwe kontakten op handels- en scheepvaartgebied. In de achttiende eeuw worden in Hindeloper inventarissen verschillende "Sardammer" (Zaandammer) bankjes genoemd en in Workum al aan het eind van de zeventiende eeuw een "Amsterdammers schilderde Cast" en een "gemarmerde Hollandse kas". Men is geneigd te denken aan kasten van het type als de Assendelfter kast van 1690, die in de gang naast de grote Hindeloper kamer is te zien. Deze is naast allegorische scènes versierd met marmerbeschildering en op de zij-kanten enorme, nogal logge wijnranken, alles in gedempte, vrij donkere kleuren. Keren wij nog even terug naar de volkskunstkamer en bekijken we de zogenaamde Molkwerumer kast, gedateerd 1695, met op een grijze ondergrond marmerimitatie en veel ranken in een meer gestyleerde en eleganter vorm en pikkende vogels, dan krijgen we sterk de indruk hier te doen te hebben met een overgangsvorm tussen de Assendelfter en de Hindeloper kast. De afkomst van dit model kasten uit Molkwerum wordt wel betwijfeld en het is m.i. ook mogelijk dat we hier te doen hebben met een vroeg Hindeloper produkt; in elk geval wijzen de bijpassende schraagjes wel op een herkomst uit de Zuidwesthoek. De bovengenoemde beschildeerde meubelen worden alle tot het gebied van de volkskunst gerekend, waarover met betrekking tot Hindeloopen reeds eerder is gesproken. We mogen dus aannemen dat de volkskunst de inspiratie is geweest tot het beschilderen van meubelen en betimmeringen, hetzij direkt door een al in Hindeloopen bestaande traditie, waarvoor echter geen bewijsstukken zijn aan te voeren, hetzij via voorbeelden uit de Zaanstreek. Het boven reeds vermelde bed-bankje vormt een interessante verbindingsschakel door de "Zaanse" beschil-

Beschildeerde Molkwerumer kast, 1695,
inv.nr. 5249

dering met de geschiedenis van de Verloren Zoon en het "Hindeloper" gepolychromeerde snijwerk: de vraag is of het een produkt is van één van beide plaatsen of deels van de ene en deels van de andere.

Tot nu toe zijn vooral de kasten ter sprake gekomen, ten eerste omdat deze vaak gedateerd zijn en ten tweede omdat dit meubel op allerlei plaatsen voorkomt in vrijwel dezelfde vorm. Maar de geschetste ontwikkeling geldt natuurlijk voor de gehele Hindeloper meubelschilderkunst. Eén facet daarvan moet echter nog nader toegelicht worden: de bijbelse voorstellingen. Uit diverse onderzoekingen is gebleken dat deze bijna altijd werden ontleend aan de populaire prentenbijbels, zowel in Hindeloopen als elders; de bron voor de allegorische vrouwefiguren Geloof, Hoop, Liefde en Gerechtigheid zullen vaak ook wel prenten geweest zijn, al heeft in ieder geval het beeld van de Gerechtigheid boven de ingang van het Hindeloper raadhuis, gemaakt door een beeldhouwer uit Zaandam omstreeks 1685, inspirerend gewerkt op geschilderde en gesneden voorstellingen, zoals het snijwerk in het fries van de Hindeloper keeft en dat op de deuren van de pronkbedstee.

Men heeft lang gedacht dat de beschikdering van meubels in Hindeloopen echt een produkt van volkskunst was, namelijk dat de zeelieden in de wintermaanden de tijd kortten met het versieren van hun eigen meubilair. Gezien de vakbekwaamheid, die vooral in de dekoratieve schilderijen tot uiting komt, de konsekwent volgehouden stijl in zeer verschillende voorwerpen en tenslotte de grote aantallen bewaard gebleven stukken, is dat onmogelijk en moet de stelling van Sixma van Heemstra dat "de schilderling werd aangebracht door huisschilders, die zich in dit werk in het bijzonder hadden be-

kwaamd" wel juist zijn. Van der Molen vond in de archieven het voorbeeld van de huisschilder Jan Sluitenburgh, die in 1738 een rekening indient "voor het verven en schilderen van een stoof", d.w.z. een grondkleur en een decoratie aanbrengen. Van der Molen demonstreert dat verven en schilderen in de inventarissen inderdaad een duidelijk verschil in betekenis hadden. Sluitenburgh wordt tussen 1728 en 1735 enkele malen betaald "wegens verven en glaas maaken" aan een huis, maar in het Quotisiatieregister van 1749 staat hij te boek als schilder, evenals Fonger Lammerts, Abe Sipkes, Hidde Tijmens en Tenne Heyes. Van hun werk wordt evenwel geen nadere aanduiding gegeven, wel dat zij allen een "sober bestaan" hadden; wij kunnen dus niet konkluderen dat zij ook meubeldecoratie bedreven³. In de beschrijving van de kleine Hindeloper kamer is er al op gewezen dat de lessenaar en het bedschut in die kamer duidelijk van dezelfde hand zijn, en dat geldt ook voor de lessenaar in de grote kamer en de wieg in de gang daarnaast, maar het is onmogelijk daar bepaalde namen aan te verbinden. Wel wijst dit feit ook in de richting van vakschilders. De zoëven genoemde grote produktie van beschilderde meubelen doet de vraag rijzen of er soms ook voor de export gewerkt is, vooral in verband met het door Van der Molen gekonstateerde feit dat er relatief vrij weinig beschilderde stukken in de Hindeloper inventarissen worden genoemd.

In het bovenstaande betoog zijn de veronderstelde invloeden uit Skandinavië en het Verre Oosten niet verder ter sprake gekomen. De Skandinavische volksschilderkunst, evenals die van de Noordduitse kuststreek dateert grotendeels van een tijdstip toen de Hindeloper kunst al geheel ontwikkeld was, zodat terecht wel verondersteld is dat de invloed eerder vanuit Hindeloopen naar die gebieden heeft plaats gevonden dan omgekeerd. Wat de Indische sitsen en het Chinees en Japans porselein betreft, de motieven daarvan verschillen zoveel van die van Hindeloopen, dat men hooguit daarvan een bevordering van de kleurgevoeligheid kan verwachten.

Samenvattend kunnen we zeggen dat de Hindeloper meubelschilderkunst het produkt is van twee invloeden: de traditie van de volkskunst van rijke kleurigheid en de decoratiemotieven van de stijlmeubelen uit de grote kultuurcentra. Hindeloopen heeft daarvan een zeer eigen, levende en bekoorlijke kunst weten te maken, die wegens de vakmatige beoefening en het hoge niveau niet meer als volkskunst betiteld kan worden.

Noten

1. Zie o.a. J. van der Veen Az., Douwe Osinga en zijn gezelschap of Herinneringen aan de Historische Tentoonstelling van Friesland in 1877, Franeker 1878, blz. 13-18; Dr. S. Sr. Coronel, Herinneringen aan de Historische Tentoonstelling van Friesland, Leeuwarden 1878, blz. 48-72.
2. De gegevens uit de archieven zijn hoofdzakelijk ontleend aan: S. J. van der Molen, De Hindeloper wooncultuur, Bolsward 1967.
3. Quotisiatieregister 1749, Hindeloopen, en Weesboeken Hindeloopen, 1741-1761, beide in het Rijksarchief in Friesland te Leeuwarden.

Korte bibliografie

- S. O. Roosjen, N. D. Kroese, W. Eekhoff, *Merkwaardigheden van Hindeloopen, bevattende historische bijzonderheden etc.*, Leeuwarden 1855.
- P. C. J. A. Boeles, *Hindelooper kunst*, in: *Het huis oud en nieuw*, jrg. 4 (1906), blz. 353-368.
- , *Hindelooper interieurs, voordracht samengevat in 79e Verslag van het Friesch Genootschap*, 1906-1907, blz. 5-8.
- , *Catalogus van het Friesch Museum*, 1908, blz. 90-96.
- , *Hindelooper volkskunst*, in: *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 2e serie, jrg. 12 (1919), blz. 232-236.
- K. Sluyterman, *Huisraad en binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen*, Den Haag 1918.
- D. F. Lunsingh Scheurleer, *Volkskunst in woonhuis en huishouding*, in: *Nederlandse volkskunst*, samengesteld onder leiding van A. Teenstra, Amsterdam 1941.
- M. P. van Buijtenen, *Hindeloopen, Friesland's elfde stede*, 3e druk, Amsterdam 1946.
- F. S. Sixma van Heemstra, *De klederdracht van Hindeloopen*, Hindeloopen 1950.
- K. Boonenburg, *Beschildeerde meubelen in het Zuiderzeegebied*, in: *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond*, 6e serie, jrg. 11 (1958), kol. 9-28.
- L. F. Triebels, *Bijbelse voorstellingen op beschildeerde boerenmeubelen*, in: *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond*, 6e serie, jrg. 13 (1960), kol. 281-308.
- , *De invloed van de prentkunst op de volkskunst*, in: *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond*, 6e serie, jrg. 14 (1961), kol. 223-246.
- Petra Clarijs, *De wooncultuur*, in: *Volkskunst der lage landen*, onder redactie van dr. Tj. W. R. de Haan, Amsterdam/Brussel 1965, blz. 7-102.
- S. J. van der Molen, *De Hindelooper wooncultuur*, Bolsward 1967.
- , *Hylpen en Norge, picturaal gezichtsbedrog*, in: *Ta de Fryske folkskunde II*, Groningen 1974, blz. 63-69.
- E. Heinemeyer — H. Ottenjann, *Alte Bauernmöbel aus dem nordöstlichen Niedersachsen*, Leer, 1974.

Quasi-„Hylper” in musea

S. J. VAN DER MOLEN

Het is weer heel wat jaren geleden, dat ik voor het eerst kennis maakte – zij het door middel van afbeeldingen – met wat ik toen veronderstelde te zijn: met oorspronkelijke volkskunstmotieven beschilderde antieke boerenwagens. Het ging om wagens uit verschillende provincies van ons land, zoals deze deel uitmaakten van de verzameling van het Rijksmuseum voor volkskunde “Het Nederlands Openluchtmuseum” te Arnhem. Het betrof wagens, vaak rijk met snijwerk versierd, maar daarenboven nog opvallend door de beschildering, die soms sober uit (al dan niet gestileerde) bloemen bestond, evenwel hier en daar ook uit decoratieve composities van landbouwgereedschappen, guirlandes van Flora’s kinderen en “oud-Hollandse” spreuken.

Het zag er allemaal prachtig uit en mijn bewondering – niet door kennis binnen de perken gehouden – was groot. Wat zagen de boerenwagens die ik kende – voorzover niet reeds verdrongen door de sedert 1928 furor makende “wein op slossen” (machinaal gebouwde landbouwwagen op luchtbanden) – er toch nuchter en prozaïsch uit en welk een verlies had de Friese “boerekultuer” inmiddels geleden, zo constateerde mijn romantisch ingestelde geest mismoedig.

Inderdaad, ook Friesland had eenmaal de beschilderde hooiwagen gekend, zo bleek bij een bezoek aan het Openluchtmuseum. Weliswaar sprak de geïllustreerde *Gids van het museum* door A. A. G. van Erven Dorens (tweede uitgave, 1937) wat de wagens uit Groningen, Friesland, Drente, Noord-Brabant en Limburg betreft van “eenvoudige, voor het bedrijf gebruikte typen” – in tegenstelling hiermee bezaten die uit de andere provincies behalve kunstig snijwerk een “beschildering in levende kleuren”, zij het “naar oude voorbeelden vernieuwd” (p. 10) – maar ik kende de Friese wagen ook uit een onverdachte publicatie. In zijn dissertatie *Die holländischen Ackerwagen* van Th. C. Oudemans (1926) vond ik immers een foto (afb. 31) van een “Wagen aus Friesland um 1800” uit het Openluchtmuseum met een beschildering van de zijladders met min of meer gestileerde bloemen: een feestelijk geheel.

Goed, ook Oudemans stelde na een uitvoerige technische beschouwing vast: “Was den friesischen Wagen auf dem ersten Blick kennzeichnet, ist seine Einfachheit. Selbst an dem alten Modell aus dem Beginn des vorigen Jahrhunderts fällt die Einfachheit auf (Abbildung 31). Das Bodenbrett hat eine geringe Neigung. Schnitzwerk findet sich gar nicht und die Bemalung ist einfach”. Doch er zaten dan toch maar geschilderde motieven op en hoewel ik die nooit bij Friese boerenwagens had gezien, nam ik graag aan, dat ze er eenmaal wel geweest waren.

Wie zou er ook twijfelen aan de echtheid van deze meer en minder rijk

versierde wagens en karren die, zoals bleek, eens behoorden tot een serie van negen boerenwagens, die in 1913 aan het jonge museum was aangeboden door de Koninklijke Nederlandsche Landbouwvereniging te 's-Gravenhage? Niet alleen de gids van 1937 van het Openluchtmuseum vermeldt ze zonder enige reserve, ook de door M. W. Heslinga samengestelde gids uit 1943 beeldt als voorbeeld de rijkversierde Zuid-Hollandse wagen af, zonder dat omvang, karakter en ouderdom van de beschildering in twijfel worden getrokken.

Bovendien was er meer: in *Nederlandsche Volkskunst* (1941) werd de Zuid-Hollandse boerenwagen met zijn spreuk "Oost West thuis best" en de toevoeging "uit 1813" afgebeeld bij een hooggestemde beschrijving door Henk Braber van het vakmanschap der oude wagenmakers: "Het knappe snijwerk en smeedwerk wekt bewondering, maar in niet geringer mate doet dat het schilderwerk. De kleuren zijn dikwijls wonderlijk (sic) gekozen – rood met zwart, donker groen naast fel rood – waardoor vooral de symbolen scherp afsteken. Iets wat de boer juist wenschte. In het fleurige geheel van menigen speelsch geschilderden boerenwagen doen de kleuren het in het algemeen zeer goed" (p. 189).

Foto's van de Friese en van drie andere wagens van de serie uit 1913 werden nog eens zonder reserve opgenomen in *Boerenwagens* van ir. M. C. A. Meischke (1968) en toch had F. ter Gast in een weinig bekend geworden artikel in *Neerlands Volksleven* (herfst 1954, 4e jrg. nr. 4) onthullingen gedaan, die ertoe geleid hebben, dat de Friese wagen weliswaar is tentoongesteld in de (uit Midlum afkomstige) Friese museumboerderij op de Waterberg, maar nu wel van alle versiering ontdaan!

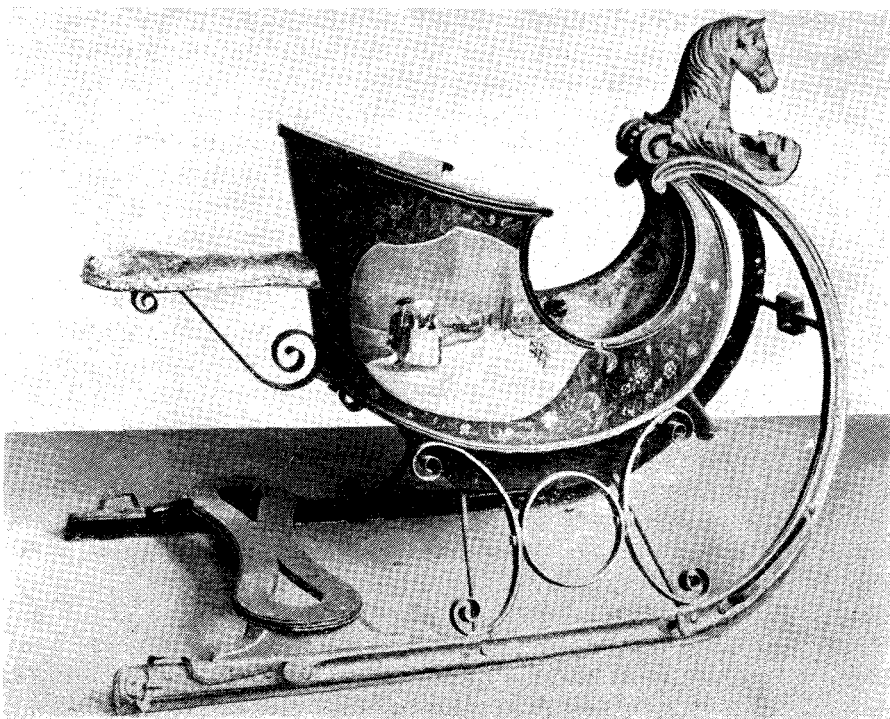
Wat was toch het geval? In 1913 (let op het jaartal!) werd in Den Haag in het kader van een grote landbouwtentoonstelling een optocht gehouden "met klederdrachten en oogstwagens". De wagens daarvoor werden onder meer door genoemde Ter Gast in opdracht in den lande verzameld, en zo herinnerde deze zich in 1954 onder meer: "Ook de Friese vertegenwoordiging leverde enig tijdverlies op. Ik had n.l., vooruitlopende op de latere annexatie, een fraaie oude wagen op Vlieland in gedachten. Edoch, bij aankomst op 't toen zo verre eiland bleek het bewuste exemplaar net kort te voren bij een "spele"vaart door de tè geestdriftige feestgangers te zijn omgebracht. Na een eenzame nacht in Harlingen teruggekeerd, bleek een uitdrager gelukkig nog de helpende hand te kunnen bieden". (Hierbij valt op te merken, dat Ter Gast zich kennelijk vergist heeft: op Vlieland bestond practisch geen boerenbedrijf, maar des te meer op Terschelling, waarbij hij blijkbaar een z.g. "op 'e ryd-wein" op het oog had: een kapwagen met snijwerk op het hout, die gebruikt werd bij de traditionele zomerse rijtoer naar "Hoek van dune" op de Grie, waar dan gedanst en gezongen werd. Bij dit feest ging de fles herhaaldelijk rond, wat de grote geestdrift van de deelnemers zou kunnen verklaren.)

Toen de elf wagens tenslotte bijeen waren (aangekocht, afgestaan, in bruikleen), "begon het opschilderen, want niet alleen waren vele voertuigen

verwaarloosd, maar de versiering was ook te klein van schaal om op afstand te kunnen spreken. Vader Cats en andere rijmers uit het verleden werden geplunderd voor toepasselijke opschriften en het tuighuis van de oude siermotieven werd duchtig aangesproken voor de ornamentatie. De Engelse schilders, die wij in dienst hadden voor de decoratie van het Vredespaleis, werden aan 't werk gezet, met het resultaat dat nu nog als staaltje van 'vaderlandsche volkskunst' bewonderd kan worden". De wagenshow trok zodanig de aandacht, "dat hij enige malen voor leden van het Koninklijk Huis moest worden herhaald", waarbij men wel moet bedenken, dat de wagens omstuwd waren door "boeren en boerinnen", zijnde randstedelingen, die in nagemaakte en voor deze gelegenheid vervaardigde klederdracht gestoken waren!

En nu het verband met Hindeloopen?, zal men vragen. Wel, in de *Bijdragen en mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum* (jrg. 32, 1969, nr. 2) heeft dr. J. M. G. van der Poel "De boerenwagens van de landbouwtentoonstelling van 1913" naar aanleiding van het artikel van Ter Gast nog eens kritisch bekeken en wel aan de hand van het *Programma van het Nationaal Historisch Landbouwfeest*. Daarin nu wordt meegedeeld, dat de "oud-Friesche" oogstwagen "uit de kleistreken" kwam en dat de effen grijze zijladders kwistig waren versierd met "Hindelooper motieven". In zijn bijdrage merkt Van der Poel terecht op, dat hij die motieven niet als zodanig heeft kunnen herkennen. Blijkens de afbeelding had die decoratie dan ook niets te maken met Hindeloopen, maar het comité wilde het blijkbaar nu eenmaal zo. Trouwens, deze auteur getuigt ook, dat "de beschildering bij alle wagens, of ze nu uit Friesland dan wel Utrecht kwamen, een zelfde karakter gekregen had, vooral die op de zijleren" (p. 34).

Hindeloopen schijnt ook overigens wel bij mystificaties betrokken te zijn geweest. Zoekende naar afbeeldingen van de wagens uit 1913, trof ik in het reeds genoemde *Nederlandsche Volkskunst* als afb. 149 een fotoreproductie aan met het onderschrift "Detail van Hindelooper arreslede". De foto toont de bak van een — naar het oordeel van drs. H. B. Vos (vriendelijke mededeling) — 19e-eeuwse Friese arreslede. De beschildering bestaat uit een tafereel, dat bijna de gehele zijkant vult en dat qua vorm enigszins aan een schilderspalet doet denken. Daaromheen zijn wat bloempjes en blaadjes afgebeeld, maar het centrale deel toont een echtpaar dat in de sneeuw wandelt, met op de achtergrond een kerk en toren met enkele daken van schuren. De toren bezit een (niet-Hindelooper) spits en ook het echtpaar is niet in Hindelooper dracht gekleed, tenminste de vrouw niet. Zij is getooid met een grote Duitse muts en als zodanig te vergelijken met een afbeelding op het uithangbord van een etablissement op de Oosterdijk 10 te Sneek, dat behalve in naam en architectuur associaties met Hindeloopen wil wekken met een opschrift in het Hindelopers, terwijl de vrouw naast de gebaarde man van dezelfde, nimmer (in zo extreme vorm) in Hindeloopen gedragen Duitse muts is voorzien.

Arreslede met quasi-Hindeloper beschildering, in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem. Het paar op de besneeuwde weg, met op de achtergrond een niet-Hindeloper dorpsgezicht, draagt geen Hindeloper kledij, maar - wat de vrouw betreft - Friese dracht met grote Duitse muts (omstreeks 1800).

Naar deze, in het Openluchtmuseum te Arnhem aanwezige (inv.nr. 4937) arreslede wordt op pag. 177 verwezen, waar Henk Braber meedeelt, dat de bakken "als het de slede van een heer of een heereboer betreft, van buiten met prachtig verguld snijwerk in de vorm van b.v. bloemen of bladeren getooid (zijn). Ook schilderde men er soms heele winterlandschappen op (Hindelooopen)". Bovendien lezen we: "Een Hindelooper slede in het Openluchtmuseum heeft iets heel bijzonders", waarna een technisch detail volgt, dat hier niet ter zake doet. Het citaat is alleen van belang, omdat de auteur de slede uit Hindeloopen afkomstig acht, terwijl het plaatje duidelijk maakt, dat de beschildering quasi-Hylper is, zeker niet ouder dan omstreeks 1900 en nog onbeholpen gedaan ook. Als voorbeeld diende onmiskenbaar het Friese echtpaar op een bekende costuumplaat van E. Maaskant uit 1811 met het onderschrift "Et wier kood ine Tjerke Heit!", welke regel merkwaardigerwijze - maar dan in het Hindelopers vertaald - ook deel uitmaakt van het tafereel op het reeds vermelde uithangbord te Sneek (De Hindelooper Kamer).

Er bevindt zich nog een "Hindeloper" arreslede in museaal bezit. Hij is door de antiquair J. J. van der Molen geruime tijd geleden in bruikleen

Uithangbord van de "Hindeloper Kamer" aan de Oosterdijk te Sneek. Ook hier wat de vrouw betreft Friese in plaats van Hindeloper dracht. De 20e-eeuwse gevel is een nabootsing van een Hindeloper voorbeeld.

gegeven aan het Nationaal Rijtuigenmuseum te Leek en zou, blijkens een mondelinge mededeling van de eigenaar, afkomstig zijn uit het bezit van een fabrikantenfamilie te Meppel. De slede draagt het jaartal 1682, maar dat is geschilderd en kan dus later zijn aangebracht, evenals trouwens het gehele schilderwerk, waar ik nog op terug kom. Niettemin is het fraaie en rijk gesneden stuk naar de mening van conservator Vos zo niet laat-17e-eeuws, dan toch vroeg-18e-eeuws en van Amsterdams type. Als zodanig is de slede ook afgebeeld bij het artikel van Vos in *Volkskunst der lage landen* (1965) "Wagens, sjezen, arren" (p. 57, afb. 31). Niet over deze arreslee in het

bijzonder, maar over "de slee van Amsterdam" in het algemeen zegt de auteur, dat deze lijkt op de Zeeuwse, "maar de uitvoering is vaak luxueuzer en modieuzer: om elkaar op de Amsterdamse grachten, op de Vecht, de loef af te steken, moest men meer zeilen bijzetten dan op het platteland! Met de kostbare bekleding, verguldsel, beschildering is dit type wel meestal het product geweest van de grote karossenmakers uit de hoofdstad. Tot de volkskunst kunnen wij deze sleden eigenlijk niet meer rekenen" (p. 58).

Wat de slede uit 1682 (?) haar quasi-Hindeloper karakter geeft, is de beschildering, die bestaat uit het bekende acanthusmotief, dat hier een aantal voorstellingen omgeeft, die gedeeltelijk op Hindeloopen betrekking hebben: een vrouw op een prikslede, een man en een vrouw in Hindeloper kleding, het wapen van de stad (waaronder het jaartal), maar ook een algemeen wintertaferel met slede, doedelzakspeler, twee engeltjes.

Maar anders dan in de Hindeloper meubelschilderkunst gebruikelijk was, bevinden de voorstellingen zich — op één na — niet in medaillons, maar zijn ze geheel, zonder begrenzing, door rankwerk omgeven. Hoewel de mogelijkheid niet is uitgesloten, dat de slede beschilderd is door een van de "neo"-schilders, die in Hindeloopen in het laatst van de 19e eeuw op commerciële basis een renaissance van het meubelschilderwerk in traditionele stijl nastreefden, maakt de versiering meer de indruk zo omstreeks 1900 — of iets eerder of zelfs iets later — te zijn aangebracht door een niet bepaald onvakkundige schilder, die eventueel zijn voorstellingen kreeg opgegeven of verder zelf koos uit wat toen typisch Hindelopers werd geacht en die het decor baseerde op dat van oude Hindeloper voorwerpen. Hoe dit ook zij, er ligt zeker 150 tot 200 jaar tussen de bouw van deze ar en de versiering daarvan in Hindeloper trant, al zal niet iedere bezoeker van het museum dit opmerken. Van een Hindeloper slede is in elk geval geen sprake.

Tenslotte: niet alleen Hindeloper meubelschilderwerk werd nagebootst of aangebracht op voorwerpen, waarmee het in tijd niet overeenstemde, ook de Zaanstreek, waar eveneens een eigen meubelschilderkunst leefde, deed al honderd jaar geleden, onder invloed van de vraag, namaakwerk ontstaan. Daarover heeft S. Honig Jzn. in de *Bijdragen en mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum* (1972, nr. 1) een boekje opengedaan. Hoewel het onderwerp niets met onze provincie te maken heeft, is het toch onthullend te lezen, dat wijlen de Zaandammer antiquair Bes "in het begin van deze eeuw vele meubelen heeft verkocht, die door zijn broer beschilderd waren". Ook de wijnhandelaar, wethouder en decoratieschilder Klaas van Vliet (1841-1917) uit Krommenie heeft veel stoelen beschilderd. "Hij kocht afgedankte knopstoelen uit verschillende kerken op en beschilderde deze. Daarna verkocht hij de gedecoreerde meubelstukken."

Honig constateert, dat het beschilderen van meubelen weer in de belangstelling is gekomen omstreeks 1870, toen er in verschillende plaatsen in Nederland (ook in Friesland!) tentoonstellingen van oudheden en merkwaardigheden werden gehouden. De catalogus van zo'n tentoonstelling in

het stadhuis van Zaandam in 1874 leert, dat er geen beschilderde stoelen voorkwamen. "De reden hiervoor is, dat ze er niet waren (...) Beschilder-
ring van de stoelen werd pas mogelijk, toen de knopstoel zijn functie als
zitstoel (vrijwel) had verloren en tot sierstoel was geworden." De auteur
waarschuwt dan ook: "Men zij er wel op bedacht, dat de beschildering
niet altijd oorspronkelijk is. Zo kennen wij een linnenkast in de strakke
Biedermeierstijl van omstreeks 1835. De kast is evenwel beschilderd in de
trant van de welbekende zogenaamde 'Zaanse' meubelen en is gedateerd
'Zaandijk, anno 1774'!". Het artikel bevat onder meer twee foto's van een
bureau en een kast, zogenaamd "Zaans", waarbij Honig ontnuchterend de
jaartallen "ca. 1900" en "ca. 1910" plaatst. En dan te zien, dat een foto van
het bureau "in Lodewijk XV-vorm" en als "Zaans" bestempeld, de reeks
afbeeldingen in het genoemde *Nederlandsche Volkskunst* (1941) blijkt te
openen!

In dit verband plaats ik ook een groot vraagteken bij de afbeelding van
een overdadig beschilderde armstoel, tot de "oud Hindelooper meubelen"
gerekend op afb. 149 in *Neerlands Volksleven* (1920) door D. J. van der Ven
("een bijzonder fraai bewerkte armstoel"). Gelukkig wordt bij de foto van
het echtpaar Sikkens ("De Hindelooper meubelmaker en -schilder", afb. 151),
waarop een beschilderde knopstoel voorkomt, niet gesuggereerd, dat het
een antiek exemplaar betreft. Ik heb dan ook in de Hindelooper archieven
geen enkele opgave van beschilderde stoelen aangetroffen en men treft ze
(terecht) niet aan in de Hindelooper kamers in het Fries Museum.

Oude luister, schone schijn of een keuze tot overleving?

HERMA M. VAN DEN BERG

Wanneer een gebouw na gerestaureerd te zijn in gebruik wordt genomen, pleegt er een verslag te verschijnen waarin gemeld wordt, dat het bouwwerk in oude luister of glorie is hersteld. Een met heimwee beladen verlangen naar gaafheid en welstand lijkt aan deze verklaring van voldaanheid ten grondslag te liggen. Het gebouw is hersteld en voltooid in de schoonheid en het evenwicht, die voorbije perioden eigen zouden zijn geweest. Men zoekt een schoonheidsideaal, dat men niet meer vermag te vinden in een tijd waarin het conflict reëler geacht wordt dan de harmonie.

Met name een vrijwel ongerept gebouw als het raadhuis van Enkhuizen brengt zulk een schok van tastbaar raken aan vervlogen perioden c.q. vervlogen glorie teweeg. Enkele gaaf bewaarde interieurs staan op hetzelfde plan. Zij krijgen echter snel een museaal karakter, wanneer zij niet meer beantwoorden aan het doel waarvoor zij gemaakt zijn. De meningen over de wijze van restaureren zullen zich dan ook steeds bewegen tussen de uitersten van het bewaken van de oorspronkelijke eenheid en van het functioneren van het monument in een latere samenleving en omgeving.

In de 19e eeuw deinsde men er niet voor terug verloren en gewijzigde onderdelen aan te vullen in de vorm, zoals die in de bouwtijd geweest zou moeten zijn (Kanselarij *Leeuwarden*, Heringa State *Marsum*, Waterpoort *Sneek*). Het woord restaureren heeft daardoor de betekenis gekregen van terugbrengen in de oorspronkelijke staat. Naar de grenzen van echtheid en falsificatie werd aanvankelijk slechts door een enkeling gevraagd.

Onder invloed van het ontstaan van de moderne bouwkunst volgde een periode van aanvullingen in eigentijdse stijl en verering voor het zuivere materiaal. De functie van het gebouw werd primair gesteld, zodat nog aanwezige onderdelen soms werden opgeofferd. Ook in de 18e en 19e eeuw had men op deze wijze monumenten aan nieuwe behoeften aangepast, soms met meer, soms met minder zorg. Voorbeelden van restauraties in de zin van invullen in architectonische denkbeelden van de eigen tijd vindt men o.a. in de kerken van *Oldeberkoop* (eerste restauratie) en *Oudega* (Sm.), waar de muren ongepleisterd zijn gelaten en zolderingen van moderne decoraties werden voorzien. Een oude traditie van pleisteren werd plotseling als "oneerlijk" ervaren.

De discussies over de inhoud van het restauratiebegrip werden rond 1916 door de Oudheidkundige Bond op gang gebracht. De resultaten zijn te vinden in de grondbeginselen en voorschriften gepubliceerd in 1917. Samenvattend houden zij in dat behouden gaat voor vernieuwen.

Aan de hand van een aantal voorbeelden in Friesland die overigens op gelijk plan staan met vele restauraties elders in den lande, willen wij nagaan

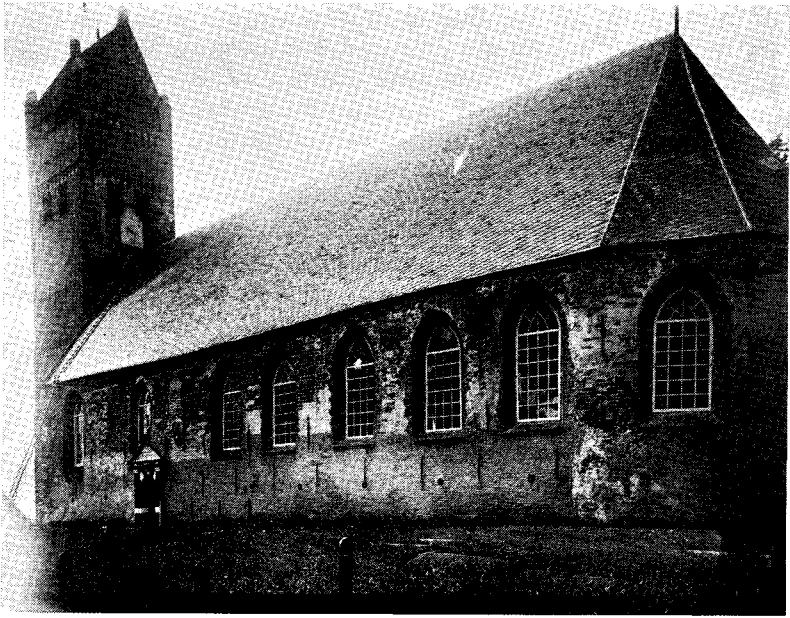
in hoeverre men zich aan de gestelde regels heeft gehouden. Een overzicht van met overheids gelden tot stand gebrachte restauraties sedert 1917 geeft het boekje "Restaureren in Friesland", dat in 1953 door het Provinciaal Bestuur werd uitgegeven. In een begeleidend artikel wordt het begrip restauratie verklaard als het wegnemen van architectonische misstanden, in de hoofdttekst als het herstel van oude gebouwen in de oorspronkelijke stijl. Dit komt dicht bij het omgekeerde van behouden gaat voor vernieuwen. Er wordt namelijk alleen behouden wat van architectonische welstand of wat oorspronkelijk zou zijn. Het is duidelijk dat het welstandsbebegrip zeer gebonden is aan tijd en smaak. Alle wijzigingen van latere hand worden in deze methode voorts eveneens afgewezen.

De in 1847 toegevoegde ingangsportalen van de kerk te *St. Annaparochie* konden in 1936 nog als architectonische misstanden gelden; ook de met zorg gedetailleerde gietijzeren vensters werden als niet oorspronkelijk afgewezen. Het optrekken van een voorgevel als copie van de 17e-eeuwse achtergevel aan een schippershuis te *Hindeloopen*, is echter moeilijk als het wegnemen van een architectonische misstand, zelfs niet als een stedbouwkundige misstand te verklaren. Hier heeft de eis van bruikbaarheid blijkbaar primair gestaan, maar dan wel ten koste van de oorspronkelijkheid.

Ook de toevoeging van vensters met details naar 13e-eeuwse voorbeelden in de veel jongere koorsluiting van de kerk van *Hantumhuizen* kan niet onder de noemer van restaureren in de zin van behouden gaat voor vernieuwen gebracht worden; evenmin kan men hierin een streven van terugbrengen in de oorspronkelijke staat herkennen. In de laatste zin werden in die jaren de kerken van *Franeker* en van *Workum* gerestaureerd. Ten aanzien van het interieur koos men voor wijziging ten behoeve van de toen geldende eisen, waardoor de samenhang in het meubilair verstoord werd.

Dichter bij het behouden van een oorspronkelijk beeld staan de opzettelijke copieën: de 17e-eeuwse kerk van *Joure* brandde in 1939 uit en werd nauwkeurig herbouwd; ook het meubilair werd gecopieerd. De toren van *Jorwerd*, waarvoor reeds tekeningen gemaakt waren, daar men met restauratie bezig was, kon na de instorting (1951) nauwkeurig herbouwd worden. Ook de vernieuwing (1969-'71) van de Camminghastins te *Franeker* komt wat het uitwendige betreft op een copie neer. Het besluit tot het maken van een copie is meestal de reactie op een ramp: brand, instorting of oorlogsgeweld. Het komt voort uit een geconcentreerde restauratiezin in de verwachting dat de herinnering aan de ramp zal uitgewist worden. Zo ziet men veelal in gebieden waar de oorlog zwaar toesloeg de sterkste neiging tot algehele reconstructies.

Na verloop van tijd ervaart men dergelijke restauraties als onecht en krijgt het behouden in de zin van laten doorfunctioneren in de zich wijzigende samenleving de overhand. De betekenis van het woord restauratie: herstellen in de oude toestand, vervaagt ten behoeve van de betekenis van herstel door het nemen van maatregelen tot overleving. De mate van verval stelt daarbij grenzen aan de opdracht van behouden gaat voor vernieuwen.

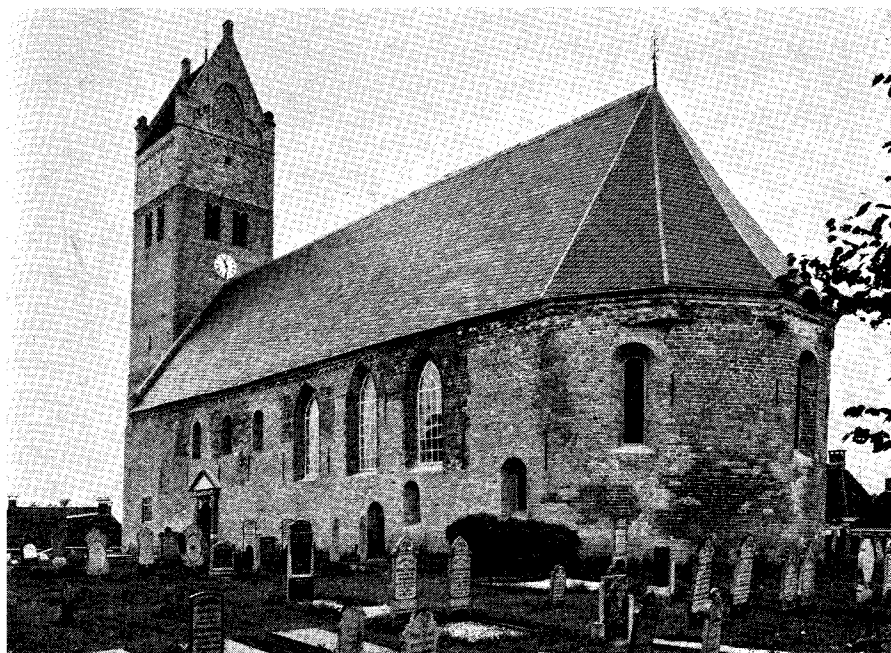

De kerk van Jorwerd voor de restauratie

Indien herstel niet meer mogelijk is, komt men voor de vraag te staan naar de wijze van vervanging. Zijn de gegevens over de details nog te achterhalen, dan staan twee wegen open: een copie in de oude techniek of vervanging in nieuwe materialen en technieken. Voor de eerste weg pleit de aantrekkelijkheid van handwerkelijke traditie. Te midden van de vervlakking van de gemechaniseerde samenleving zoeken wij inspiratie in de creativiteit die met het handwerk van ouds verbonden is. Voor vervanging in nieuw materiaal pleit de zin voor historische echtheid: aan elke copie in historisch materiaal en op historische wijze vervaardigd, is ongeloofwaardigheid inherent.

Indien het oorspronkelijke ontwerp nog grotendeels aanwezig is of te reconstrueren valt, maar latere generaties wijzigingen hebben aangebracht, komt men opnieuw voor de vraag van inbreuk op de oude, namelijk toenmalige werkwijze. Kwaliteit zal dan een belangrijk gewicht in de schaal kunnen leggen; aan de ene kant kwaliteit van inventie, van verhoudingen, aan de andere kant kwaliteit in de zin van toewijding, waarmee iets gemaakt is. Uit het laatste zal kunnen volgen, dat zodra iets met weinig zorg is gemaakt, de waardering lager zal uitvallen.

Voor de met veel zorg gemaakte ijzeren vensters en de portalen uit 1847 aan de kerk van *St. Annaparochie* zal dan de waardering hoger uitvallen dan in 1936. Grofweg ingehakte vensters zonder omlijsting of rollagen zullen eerder gedicht kunnen worden dan met zorg gemetselde en van gevarieerde tracering of roedeverdeling voorziene ramen. Aan de kerk van

De kerk van Jorwerd na herstel van de romaanse vensters in schip en koor en herbouw van de toren in 1949

Jorwerd kan men bijvoorbeeld zien dat het principe van tolerantie voor latere wijzigingen na de tweede wereldoorlog begon door te dringen: een aantal spitsboogvensters werd gehandhaafd, met name voor zover zij niet duidelijk oudere vensters oversneden, zoals bij de drie westelijke het geval was. Daar overwon de waardering voor zeer oude en dus zeldzame details, die te reconstrueren vielen. Door de keuze kwam inmiddels een nieuwe fase tot stand, samengesteld uit onderdelen, die nimmer gelijktijdig bestaan hadden.

Wanneer men de correspondentie leest over de restauratie van de kerk van *Bozum* (1938-1946), spreekt daar nog geheel het gedachtenpatroon, dat de oudere fase hersteld dient te worden: het koor werd aangevuld met nieuw gehakte onderdelen naar voorbeeld van gevonden fragmenten, een gewelf werd gebouwd waarvoor slechts een aanwijzing bestond. Aan de moderne eis van lichttoevoer werd echter voldaan door aan de noordzijde vensters in gotische vorm aan te brengen op plaatsen waar nimmer vensters geweest waren.

Ontevredenheid over de gang van zaken in den lande bracht de Ned. Oudheidkundige Bond in 1953 tot een nieuwe overdenking en standpuntbepaling van de in 1918 vastgestelde regels. Met erkenning van misverstanden kwam men tot de conclusie dat "behouden gaat voor vernieuwen" in de praktijk steeds voor keuzen stelt, waarbij de zeldzaamheidswaarde en

de kwaliteit veelal als norm gelden. Belangrijk was de uitspraak dat aanvullen in historische vormen als falsificatie werd ervaren.

Het z.g. Charter van Venetië, in 1964 opgesteld door een internationaal congres van restauratiearchitecten georganiseerd in het kader van de Unesco, stelt in dit verband dat elke aanvulling van verdwenen details het stempel van onze tijd moet dragen. Dat impliceert dat hoognodige aanvullingen van ander materiaal gemaakt moeten worden, mits dit ondergeschikt blijft aan het oorspronkelijke en dat niet uitdrukkelijk verwerkingen en oude patina's nagestreefd dienen te worden. "Het proces van restauratie dient te stoppen waar de veronderstelling begint." Belangrijk is voorts dat het voortleven in de samenleving voor het monument voorop gesteld wordt. Wijzigingen ten behoeve van het gebruik zijn dus wel geoorloofd, maar mogen niet ten koste van de ordonnantie of het decor van het gebouw gaan. Een laatste maar niet minder belangrijke eis van het Charter van Venetië is, dat aan elke restauratie een gedegen onderzoek van het gebouw vooraf moet gaan waarvan de resultaten in een rapport moeten worden vastgelegd en dat na afloop van de restauratie opnieuw gerapporteerd wordt wat gewijzigd werd en welke overwegingen van diverse deskundigen daarin een rol gespeeld hebben.

Tussen 1918 en 1964 ligt een duidelijk verschil ten voordele van de overlevingskansen van het gebouw, omdat in de nieuwere regels de plaats in de samenleving primair gesteld wordt. Veel wijzigingen zijn reeds in de loop der tijden tot stand gekomen wegens aanpassing van het gebouw aan nieuwere eisen. Van het programma van eisen hangt voor een groot deel af of men kan spreken van aantasting van een gebouw of van wijzigingen die het karakter van het gebouw niet hebben aangetast. Is dit bescheiden van karakter, dan kunnen zelfs verfraaiingen die te hoge eisen stellen aan het gebouw als aantasting gelden. Omgekeerd kan een gebouw van representatief karakter door onzorgvuldige voorzieningen aangetast worden. Een eenvoudig woonhuis of kerkje bijvoorbeeld, waarvan het muurwerk verhoogd of gewijzigd werd en daarna van een doorlopende pleisterlaag voorzien, kan door gehele of gedeeltelijke ontleistering en het inboeten en aanvullen met oud materiaal zijn karakter verliezen. Evenmin passen daar fraaie roedeverdelingen in de vensters of een uitvoerig gesneden bovenlicht of rijk beeldhouwde top.

Een monument van hoge kwaliteit als Martenastate te *Franeker*, dat op de verdieping van slordig aangebrachte vensters was voorzien, vroeg daarentegen, nu het opnieuw een representatieve functie had, om herstel van het oorspronkelijk ontwerp. Hoewel op de beganegrond naast de ingangspartij en stoep een laat-18e-eeuwse zaal was ingebouwd, heeft men hier gekozen voor de middeleeuwse vensters, en deze zelfs met stenen kozijnen gecompleteerd. Een vulling met een 18e-eeuwse roedeverdeling had geheel op een veronderstelling berust en werd daarom verworpen. Een moderne glasverdeling binnen de gotische nissen, waarvan de details bekend en, voor zover het de benedenverdieping betreft, aanwezig waren, was een

Martenastate te Franeker na de restauratie van 1972

boeiende opgave geweest en had meer nadruk gelegd op de nieuwe fase, die door de restauratie aan het gebouw is toegevoegd.

Problemen inzake de vensters deden zich eveneens voor bij de restauratie van de raadhuisen van *Dokkum* en *Harlingen*. Te Harlingen waren alleen de ramen en deuren gewijzigd in een overigens gave 18-eeuwse gevel, in Dokkum was in 1834 de gehele frontgevel van het raadhuis gemoderniseerd door bemetseling en nieuwe vensters. Voor Harlingen was een 18-eeuwse roedeverdeling der vensters het antwoord op het duidelijk 18-eeuws karakter van de gehele gevel; slechts het 19-eeuwse bovenlicht

Het raadhuis van Harlingen met 19e-eeuwse vensters

en het balkonhek werden gehandhaafd. Ook Dokkum's raadhuis kreeg in 1938 een 18e-eeuwse roedeverdeling waardoor weliswaar het karakter van de raadzaal op de verdieping hersteld werd, maar de gevel die door bemetseling, kroonlijst en toren geheel het stempel van 1834 droeg, een oneigen detaillering kreeg.

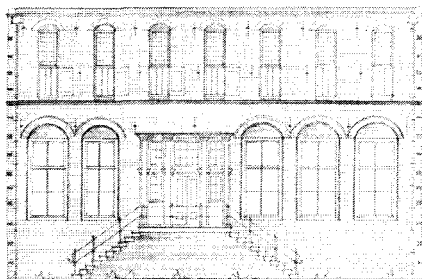
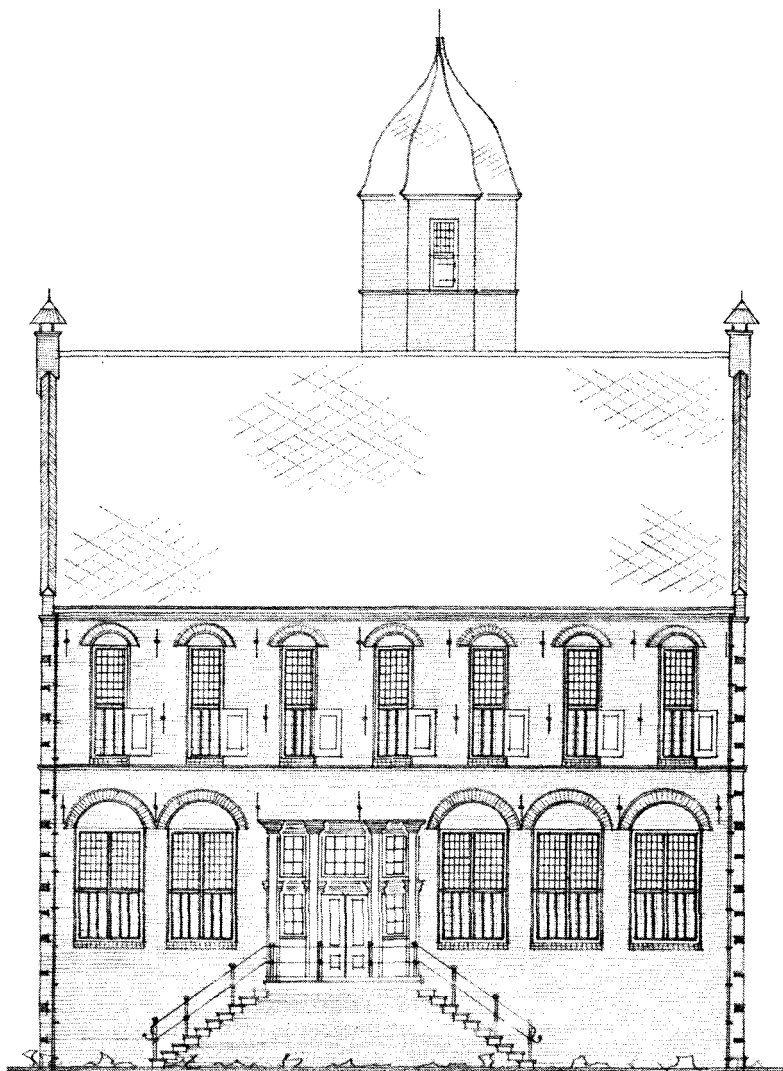
Bij woonhuisrestauraties is de vensterindeling steeds een cruciale vraag. Herstelt men de oude afmeting dan moet men nieuwe kozijnen maken. De vraag naar meer licht is echter wezenlijk voor de 18e- en 19e-eeuwers geweest, die ook het interieur meestal naar hun eisen hebben gewijzigd. Ook hier zal het criterium van zorg veelal de keuze kunnen bepalen: zijn de vensters met enige zorg vergroot, dan zal men ze thans meestal in die afmeting handhaven en van een indeling voorzien, die bij de tijd van ont-

Het raadhuis van Harlingen met 18e-eeuwse roedeverdeling in de vensters, in 1955 aangebracht

staan past, althans indien de laatst aanwezige onzorgvuldig is. Ook bij kerkvensters handhaaft men meer en meer de houten ramen met soms heel gevarieerde indelingen of vernieuwt deze in dezelfde vorm. De eentonigheid van de bakstenen vorktraceringen die lang het vaste recept waren voor het vullen van kerkvensters, wordt daarmee voorkomen.

In deze geest is de laatste jaren een aantal restauraties uitgevoerd. De kerk van *Wetsens* werd niet in romaanse vormen teruggebracht en een eens gepleisterd muurvlak, waarin belangrijke sporen van de oudste kerk werden aangetroffen, werd behouden en beschermd door een houten aanbouw. In de kerk van *Oostrum* zijn de houten ramen gehandhaafd. De torenspits van *Surhuizum* werd niet uitgehakt en ingeboet maar met een moderne cementoplossing geïnjecteerd, waardoor het metselwerk weer samenhang

Martenastate te Franeker. Drie varianten (de bovenste werd uitgevoerd) voor de indeling van de vensters in de voorgevel. Architectenbureau A. Baart Leeuwarden, 1971.

kreeg. Ook balkkoppen kan men thans met kunststoffen behandelen zodat de balken niet meer vernieuwd behoeven te worden. Aan de Grote Kerk van *Leeuwarden* zijn de houten vensters die uit het einde van de 18e eeuw tot het midden van de 19e eeuw dateren in die vorm hersteld, nadat aanvankelijk het uit 1843 daterende interieur als verminking was afgewezen en grotendeels verwijderd is. In *Bolsward* is een zeer vervallen stins weer bewoonbaar gemaakt en zijn venstervullingen gekozen, die wat indeling betreft verwant zijn met 18e-eeuwse doch die op moderne wijze aangebracht zijn. Een topgevel die het oude silhouet suggereert is toegevoegd, zonder details evenwel, zodat men zich steeds zal afvragen wat er aan de hand is.

De discussie die door de instelling van een Monumentenjaar gestimuleerd kan worden zal de nieuwere inzichten stellig nog verfijnen en uitwerken. Het is niet louter een zaak voor specialisten. Het gezicht, de echtheid en de "leefbaarheid" van het gebouwde deel van ons land is in het geding.

Beknopte bibliografie

Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken met inleiding door dr. J. Kalf, uitgegeven door de Nederlandsche Oudheidkundigen Bond, Leiden december 1917.

Bulletin Kon. Nederl. Oudh. Bond, 1953, 169: Het restaureren van historische monumenten.

Il Monumento per l'uomo. Le monument pour l'homme. The monument for the man. Records of the II international congress of restoration Venezia 1964, Padua (Icomos) 1971.

In 1937-'39 ontstond een polemiek over de toepassing van de regels van 1917 tussen J. Tillema en F. Vermeulen: R.K. bouwblad 1937, 403; 1938/39, 34-39.

Over de "tweede hand" R. Meischke in Bouwk. Weekblad 1955, 165.

Over stromingen binnen de Monumentenzorg in Nederland: R. Meischke in Strijd om Schoonheid, Amsterdam 1961.

A. Riegl. Der Moderne Denkmalkultus, sein Wesen und seine Entstehung, Wien und Leipzig 1903.

C. L. Temminck Groll. Een introductie voor de restauratie. Inaugurele rede Delft 4 april 1973.

P. L. de Vrieze in Cultureel Maandblad, Groningen 1959, 197.

W. Kramer, Restaureren, waar zijn we mee bezig. Plan 1974, 4,42.

Serie artikelen in Bouw 1975, beginnend met C. L. Temminck Groll, Restaureren, wat en hoe.

Over monumentenzorg in Nederland 1875-1975 is een boek ter perse van de hand van J. Tillema.

Rondom de „Vikingschat van Winsum”

G. ELZINGA

Inleiding

Op 3 mei 1972 kwam in een ingezonden stuk in de Leeuwarder Courant een kwestie naar voren, die vakkringen al geruime tijd bezig had gehouden, een kwestie die nog tot in augustus van dat jaar aanleiding gaf tot zowel redactionele artikelen als ingezonden stukken¹. In het geding was de authenticiteit van een aantal, hoofdzakelijk zilveren en benen voorwerpen, met andere woorden: waren deze echt of vervalst? De betreffende stukken zijn sedert 1946 (met grote tussenpozen) tot 1965 in de collecties van het Fries Museum te Leeuwarden en tot circa 1948 in die van het Admiraliteitshuis te Dokkum opgenomen en, toen het Fries Museum niet meer aankocht, in verschillende particuliere collecties terecht gekomen. Alles kwam, naar het heette, uit het bezit van één persoon of zijn familie en werd eerst door deze persoon en later door een goede relatie van hem verhandeld.

Tot deze voorwerpen behoort onder meer de z.g. „Vikingschat van Winsum”, voor het eerst in 1951 ten dele in de openbaarheid gebracht door P. C. J. A. Boeles in de tweede druk van zijn befaamde „Friesland tot de elfde eeuw”. Juist ten aanzien van deze zilverschat vond de twijfel zijn neerslag in een rapport van drs. H. H. van Regteren Altena, verschenen in het in 1971 ten behoeve van vakkringen gepubliceerde „Working Paper I” van het Instituut voor Prae- en Protohistorie der Universiteit van Amsterdam over „Vikingen in de Lage Landen getoetst aan de Danelaw”.

Dit rapport, waaraan het Fries Museum volledig had medegewerkt, werd in dit museum in een besloten bijeenkomst op 30 maart 1971 door de auteur en mij nader toegelicht aan de toen bekende bezitters van de bedoelde voorwerpen (musea en particulieren) in het bijzijn van twee juristen, van wie er één de juridische aspecten van de zaak belichtte. Er is toen besloten een en ander nader uit te diepen, waarna op 19 juni 1972 een tweede bijeenkomst volgde, waarop het tot dan bereikte werd besproken. Mede omdat dit niet door alle particuliere bezitters voldoende werd geacht om het vermoeden van vervalsing gegrond te verklaren, is tot een nog verdergaand onderzoek besloten. De resultaten hiervan worden in dit verslag medegedeeld. Inmiddels werd het rapport door de auteur en mij ook besproken op voordrachten tijdens een congres voor Nederlandse archeologen op 16 april 1971 te Leiden en door mij nog eens op een openbare lezing in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden op 26 oktober 1971.

In hetzelfde jaar verscheen in het tijdschrift *Palaeohistoria* nr. XIV van het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen, een artikel van de Duitse runo- en archeologen K. Düwel en W. D. Tempel, waarin de zich op enige der genoemde voorwerpen bevindende runeninscripties als hoogst

verdacht werden beschreven, een mening die ook door U. Schnall (1973) en onlangs nog door H. T. J. Miedema (1974) is overgenomen.

Hoewel uiteraard, zolang door de leveranciers de ware achtergrond van de door hen in de handel gebrachte voorwerpen niet wordt of niet meer kan worden onthuld, de meningen van vakarcheologen en andere experts altijd kunnen worden aangevochten, staat het mijns inziens toch wel vast dat van een geraffineerde en helaas in eerste opzet geslaagde poging tot het in omloop brengen van als "echt" aangeprezen, maar in recente tijd vervalste archeologica sprake is. Door ingezonden stukken en toegestane interviews zijn namen van leveranciers en particuliere bezitters in de openbaarheid gekomen. Ik acht het niettemin correcter deze namen met de letters van het alfabet aan te geven, in de volgorde, waarin zij in dit artikel voorkomen.

I. De verwervingen voor het Fries Museum

a. van 1946 t/m 1950

Uit de inventarisboeken van het Fries Museum en uit de archivalia van de terecht vermaarde conservator van de archeologische en numismatische collecties (resp. van 1897 en 1912 tot 1950), mr. P. C. J. A. Boeles (1873-1961; *De Vrije Fries* 45, 1962), blijkt dat in januari en februari 1946 door "de schipperszoon A . . ., wiens grootvader destijds terpschipper was", 31 munten en een penning aan het Fries Genootschap (t.b.v. het Fries Museum) worden afgestaan in ruil voor een niet geïnventariseerde enkele gouden dukaat van Utrecht 1770 uit een kort tevoren verworven legaat². Onder deze munten bevinden zich de 14 republikeins-Romeinse munten, die Boeles als de vondst van Oudehorne in 1951 beschrijft (Boeles 1951, p. 143; Van Es 1960) en 6 middeleeuwse munten "gevonden in terp, waarop het klooster Tabor stond" (zie ook Steensma 1970, p. 291). Ook bij de andere munten staan veelal enige aantekeningen over de wijze waarop A ze had verkregen, o.m. "gekocht van iemand op de markt", "van een man in de tram naar Dokkum" en "uit de Noordoostpolder" waar er "wel een 60-tal gevonden waren", enz. Op deze munten en hun herkomststopgave kom ik nog nader terug.

Op 28 februari 1948 toont A tijdens een bezoek aan mr. Boeles een onversierd zilveren, van een draagoog voorzien hamertje, een min of meer gelede zilveren "riemtong" en een benen phallus-amulet. Deze voorwerpen vindt men in Boeles 1951 resp. op fig. 76 nr. 2 en 1 en op fig. 43 midden. De zilverstukken zijn "± 60 jaar (geleden G. E.), ruw geschat, gevonden in een terp te Winsum (Fr.)", het phallus-amulet te "Hallum in ± 1925" op de terp "De Beer". Deze stukken worden dan nog niet verworven.

Op 17 april 1948 ruilt Boeles tegen een gouden dukaat van Holland 1780 uit de collectie van het museum (inv.nr. A 2008-13) volgens zijn dagboek een grote, laat-Romeinse bronzen 3-knoppige mantelspeld van 7.2 cm met "A, liggende nu te Harlingen". De speld is "gevonden in modder van de Driemerterp O. van Dokkum", maar is in de vondstboeken van het Fries

Museum niet ingeschreven en ook niet in het Fries Museum aanwezig, noch door mij daar of elders ooit gezien.

Een papiertje in het archief-Boeles vermeldt "14 Oct. '48, A", en laat in potloodtekening zien een versierd zilveren hamertje (Boeles 1951, fig. 76-3), de gegolfde zilveren hanger (fig. 76-6) en een zeer vreemd hamervormig voorwerp, afgebeeld door Van Regteren Altena (1971, p. 24), maar niet in een mij bekende verzameling aanwezig. Verder de aantekeningen "met mijn zilv. hamertje", drie maal "Winsum" en " ± 60 jaar geleden". Op dezelfde datum worden door Boeles als bruikleen ontvangen het onversierde hamertje en de riemtong van 28 februari 1948 en "1 benen hangertje met dierkop uit Tjum". Dit staat weer op een ander papiertje, waarop tevens is vermeld: "t zilver later voor het Fr. Mus. gekocht. De benen hanger door mij verkregen in ruil voor boek".

Dan volgt op 16 april 1949 een getypte, door A getekende verklaring, waarin staat dat in ruil voor het "Muntboek van P. Verkade" (1848) aan het Fries Museum zijn afgestaan een hamertje met spiraalversiering, de gegroefde zilveren hanger, een zware, vertikaal gegroefde ring, een smallere idem, het onversierde hamertje en de riemtong. Nieuw zijn hierin dus de twee ringen (Boeles 1951, fig. 76-5 en 6). Verder leest men dat hij heeft "behouden", maar "tot wederopzeggens... in bruikleen heeft gegeven" een derde zilveren hamertje. Doch een ook door A getekende toevoeging in het handschrift van Boeles, gedateerd 27 april 1949, leert dat dit hamertje in ruil voor een halve gouden rijder van Holland 1760 (inv.nr. 2008-4) is afgestaan (Boeles 1951, fig. 76-4).

Feitelijk zijn dus op 16 en 27 april 1949 alle door Boeles afgebeelde en besproken zilverstukken (p. 442/3) eigendom van het Fries Museum geworden. Zij zijn toen echter niet geïnventariseerd, noch in een jaarverslag vermeld. Dit geschiedde eerst in 1962 (zie onder I b). Wel bleek het phallus-amulet te zijn ingeschreven (Terpboek I, p. 404 onder Hallum, inv. FM 27A-406), maar ook dit is niet in een jaarverslag genoemd; ook de ruiltransacties en de naam van A worden daarin niet gevonden.

Op een papiertje met dezelfde datum als bij de bronzen fibula is genoteerd (17 april 1948), worden behalve de fibula uit Driesum, ook nog als bezit van de schipperszoon genoemd een grote pot uit Britsum die echter niet in natura aanwezig is, gezien het "waar gebleven", een benen plaatje met kop waar een zilveren randje om heeft gezeten "van de Dokkumer kant" en gevonden omstreeks 1930-'33, een ronde stierekop van "glas of soort steen" en een hertshoornen of ivoren koning met kruisje "6 cm. hoog". Deze komt "uit een Friese terp", maar is blijkens een toevoeging van 12 mei 1948 aan de westkant van Dokkum gevonden. De koning is ook getekend en is dezelfde die Boeles in 1951 op figuur 83 weergeeft als zijn eigen bezit (p. 550). Op een niet gedateerd velletje zien we een tekening van de hanger van "ivoor", die Boeles zowel op fig. 43-3 als op fig. 83-1 afbeeldt, ook als eigen bezit en uit "Tjum" afkomstig (p. 546). Van deze voorwerpen vermeldt hij op 7 september 1949 dat deze twee stukken nu zijn privé-eigendom zijn, omdat hij af en

toe een boek aan A heeft geleend³. Tenslotte zien we dat op 7 januari 1950 aan hem door A worden geschonken een bronzen ring op voet, kennelijk een leidselfgeleider van een paardetuig "door arbeiders bij de Friese kanaalwerken", en een onderstuk van een donkergroen flesje "onder Ritzumazijl . . . bij de kanaalwerken" gevonden. Ook deze stukken zijn niet in het Fries Museum.

In 1950 legt mr. Boeles het conservatorschap neer en treedt dan ook uit het bestuur van het Fries Genootschap. Een nieuwe conservator wordt voorlopig niet benoemd, maar in het bestuur wordt zijn plaats ingenomen door ds. J. J. Kalma (122ste Verslag F.G. 1950). Deze krijgt, zoals hij aan mij mededeelde, in dat jaar A nog enige malen op bezoek, waarbij ook hem een aantal stukken wordt getoond. Tot aankoop, ruil of iets dergelijks wordt uit financiële overwegingen en omdat men meent de juiste kennis niet te bezitten echter niet overgegaan.

b. van 1962 t/m 1965

Pas op 1 april 1959 gaat mijn benoeming bij het Fries Museum in als opvolger van conservator Boeles. Al spoedig betreft de toenmalige directeur, dr. A. Wassenbergh, mij bij de administratieve en praktische voorbereidingen van de grote tentoonstelling "Van Friezen, Franken en Saksen" (Leeuwarden-Den Haag 1959-'60), waardoor ik grondig met Boeles' boekwerk op de hoogte kom. Daarin vind ik enige malen de naam van A en door de kwalificaties die Boeles deze "jongeling" (p. 144) geeft word ik geprikkeld om na te gaan of ik nog contact met hem kan krijgen. Ik spreek daarover op het Fries Museum en op het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen, waar vooral dr. A. Bohmers (van 1947-1966 aan het Instituut verbonden), sterk is geïnteresseerd, omdat deze ook meermalen met A in contact is geweest, zoals hijzelf en de directeur, prof. dr. H. T. Waterbolk, mededelen.

Via de Markt- en Havendienst van Leeuwarden gelukt dat en in de winter van 1959/'60 wordt enkele malen een bezoek aan het binnenscheepje van A gebracht⁴. Deze toont allerlei voorwerpen, o.m. weer enkele zilveren hamertjes en een dito drakenkopje, een schedelnapje, een gouden munt, etc. Tot verkoop e.d. is A dan echter niet bereid, maar zowel op het Fries Museum als op het Biol.-Arch. Instituut wordt echter aangeraden om de contacten aan te houden. Verwerving rechtstreeks van A lukt echter niet, maar wel via een tussenpersoon B, die sedert de tentoonstelling het Fries Museum regelmatig bezoekt, contact legt met mij en A blijkt te kennen. Na verschillende gesprekken zegt B, die, hoewel geen handelaar van professie, voornamelijk voor de handel etc. verzamelt, dat hij dank zij vrij veel moeite A toch tot verkoop van een aantal voorwerpen heeft weten te bewegen, waarna op 5 juni 1962 als eersten worden aangekocht een zilveren drakenkopje en een onversierd hamertje, beide weer van Winsum (FM 1962-VI-4 en 5). Dan worden ook de door Boeles gepubliceerde stukken geïnventariseerd onder de nrs. FM 1962-VI-6 t/m 12 (zie onder I a).

Als tot dezelfde schat behorende worden dan op 22 augustus 1962, 2 juli en 24 oktober 1963 nog aangekocht respectievelijk een onversierd hamertje, een niet gesloten ring met drie hamertjes en een krijgsmansfiguurtje (FM 1962-VIII-1, 1963-VII-1 en 1963-X-19). Op 30 maart 1965 wordt nog een onversierd hamertje van B in bruikleen verkregen, dat echter op 29 maart 1966 wordt teruggevorderd en thans tot de collectie van C (zie II c) behoort⁵. Hiermede was volgens zeggen de schatvondst van Winsum compleet en op het herhaaldelijk vragen naar de juiste vindplaats was tijdens de onderhandelingsperiode ook een antwoord gekomen: de terp Bruggeburen bij Winsum. Met dit gegeven won deze, eenmaal tot de hoogste terpen van Friesland behorende, maar thans vrijwel volledig verdwenen terp weer aan belangrijkheid. Immers in deze terp was in 1861 een grote Romeinse zilverschat gevonden en een aantal Romeinse scherven uit de vroegste tijd van de Romeinse overheersing (o.m. Boeles 1951, hfst. III; Halbertsma 1957). Ook in 1972 zijn hier weer dergelijke scherven ontdekt (144ste Verslag 1972, p. 140/1).

Behalve deze zilverstukken wordt nog een aantal andere voorwerpen via B van A verworven: in 1962 op 2 juli een rijkversierde drakenkop van vermoedelijk walrusivoor uit "Hallum" (FM 1962-VII-1), op 22 augustus uit "Dokkum of omg." een versierde benen lepel en een bronzen bel en uit "Leeuwarden (de Schilkampen)" een stenen beeld van een zittende priester of koning (resp. FM 1962-VII-2, 3 en 4), terwijl ook uit "Leeuwarden" twee Romeinse munten, n.l. een denarius van Augustus en een antoninianus van Gallienus afkomstig zijn (A 2169, 2170).

In 1963 worden als afkomstig uit het bezit van A en weer via B naast de reeds genoemde "Viking"-voorwerpen aangekocht: op 7 maart uit "Finkum" een zilveren versierde vingerring, waaruit een ingezette steen verdwenen was, en een versierde zilveren armband uit "Hallum" (FM 1963-III-19, 20), op 2 juli een gouden ring met groene steen uit "Hallum(?)" (VII-2) en op 24 oktober een glazen flesje uit "Leeuwarden" en een benen schedelnapje met draagoog uit "N.O.-Friesland" (FM 1963-X-3 en 7). Uit dit gebied zijn ook afkomstig de op dezelfde datum aangekochte lepel (X-8), naalden met bijlvormige en rechthoekige kopplaat en twee niet versierde naalden (resp. X-9, 10, 11 en 12), alsmede een tot mensenfiguur besneden "amulet" (X-13), een phallus-amulet (X-14) van vrijwel dezelfde makelij als die uit Hallum (zie onder I a), een zegenende priester (X-15), een speelschijf met kruis en parelrand (X-16) en een kralensnoer (X-18). Al deze stukken zijn van been, het kralensnoer wellicht van ivoor. Uit "Sexbierum(?)" is dan nog afkomstig een benen plaatje met menselijke kop (X-17).

1964 laat als aanwinsten zien: op 16 maart een benen enkelvoudige kam met twee koppen uit "Britsum" en op 2 juli een benen crucifixje met draagoog uit "N.O.-Friesland" (resp. FM 1964-III-3 en VII-1). Dit crucifix wordt geruild tegen twee kogelpotten van onbekende herkomst, de kam is aangekocht.

Het volgende jaar, 1965, wordt weer een aantal oudheden aangeboden,

maar de grote toevloed van de voorgaande jaren alsmede de steeds hoger wordende vraagprijzen doen langzamerhand toch enige bedenkingen ontstaan. Een koop wordt dan ook niet gesloten, maar B staat in bruikleen een aantal stukken af, met als van A afkomstig: het reeds genoemde Thorhamertje (FM 1965-III-4) en van been: een kam met door koperen nageltjes vastgezette dekbladen, een versierde gespplaat, een doorboord speelschijfje met kruis, een versierd kegelvormig hangertje en een stempel met huismerk (resp. FM 1965-III-5, 6, 8, 9 en 10). Verder nog een aantal munten, zoals een Romeinse munt (as van Augustus met portret van Tiberius en contramerck), een omstreeks 400 te dateren munthanger (siliqua van Arcadius) en 13 z.g. Hohlpfennige uit de 15de eeuw (A 2188 t/m 2190). Als vindplaatsen worden opgegeven voor nr. III-5 "Leeuwarden of omg.", voor nr. III-6 en A 2189 (de munthanger) "N.O. Friesland", voor 8, 9 en 10 "omgeving Dokkum", voor de as van Augustus "Britsum, tussen de kaken van een doodshoofd" en voor de bracteaten "Menaldum ca. 1920". In 1965 werden verder van B nog op 21 augustus in bewaring genomen, maar niet geïnventariseerd een vuurstenen nucleus uit Oostermeer (Oenema 1964) en een zilveren kruisje met vlechtbandmotief, dat eerst uit "de omgeving van Dokkum" heette te komen, maar dat volgens de eerste eigenaar, D, bij "een man in de trein van Groningen naar Leeuwarden aan zijn horlogeketting hing" en van deze was gekocht (137ste Verslag 1965, afb. 8 rechts). In september en oktober volgden nog, ook zonder inventarisatie, een benen naald met bijlvormige knop, een benen "tunicaspeld", een munt (dupondius van Antonius Pius uit "Burgwerd") en een benen naald met een schijfvormige versierde knop. Dit gehele bruikleen is echter op 29 maart en 12 april 1966 aan B teruggegeven, behalve de 13 bracteaten uit Menaldum. Deze waren te goed opgeborgen en op de genoemde terugname-data onvindbaar. B werd toen met vijf kogelpotten van onbekende herkomst schadeloos gesteld (18 mei 1966). Later kwamen de munten weer te voorschijn; ze zijn thans eigendom van het Fries Museum.

Met de teruggave van het bruikleen eindigen in 1966 de zakelijke relaties met B en derhalve ook met A, daar met deze eigenlijk geen directe contacten meer werden onderhouden. Op 29 december 1966 deelt B dan nog eens schriftelijk mede dat hij toch beter geen zaken meer met het Fries Museum kan doen "als het bestuur daarin moet worden betrokken". In 1972 schrijft hij echter weer enkele brieven naar aanleiding van de reeds genoemde bijeenkomst op 30 maart 1971.

Voor de goede orde zij nog medegedeeld, dat in alle vier de aanwinstjaren op de genoemde data ook enkele andere oudheden zijn verworven, die ten dele via andere relaties, ten dele door eigen zoekactiviteiten in het bezit van B waren gekomen. Het waren voornamelijk ceramische producten van verschillende ouderdom of vuurstenen artefacten, door ruil of aankoop verkregen en voor een deel reeds eerder door mij bij zijn connecties gezien. De herkomst van deze stukken is dan ook op het Fries Museum bekend.

II. Door anderen verworven stukken

a. *Het "Admiraliteitshuis" te Dokkum*

Verschillende malen vielen tijdens bezoeken aan dit museum en de conservator, de heer D. J. Kamminga, de namen van A en B. Hierbij bleek dat al vóór 1946, n.l. in de oorlogsjaren 1940-'45 A contacten had met Kamminga en dat deze stukken van A in bruikleen of present had gekregen, dan wel had aangekocht, meestal voor zeer lage prijzen. Zo bevindt zich daar van been een staafje met in runentekens de tekst AML(E)HD, afkomstig uit "Jouswier". Dit is gepubliceerd door Buma (1957) en later als "verdacht" gekenmerkt (Düwel-Tempel 1970; Miedema 1974). Verder van been o.m.: een Egyptische "krijgsman" uit "Ferwerd", een versierde naald uit "Wetzens", een spateltje, een met koperen nageltjes versierd schijfje, een naald met spiraalgroef, een versierd mesheft, een fluitje en een bewerkt heft. Van lood: een kruisje, een draagpenning met kruis en een gewichtje met VNCI, van koper: een lakstempeltje en een miniatuur-sabeltje en van aardewerk: een versierde middeleeuwse deksel en een pijparden Christuskindje. Het is mogelijk, dat enkele voorwerpen in deze opsomming ontbreken, maar Kamminga wist zich van de aanwinsten uit de oorlogsjaren en vlak daarna niet alles meer te herinneren. Vast staat, dat het benen staafje van "Jouswier", na een aanvankelijk bruikleen, op 14 september 1948 door schenking eigendom is geworden.

b. *Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen*

Hier bevindt zich uit het vroegere bezit van dr. A. Bohmers een door hem van A verworven benen naald met slordig ingekraste runentekens (l. 12.7 cm.). Van deze benen naald is ook in een brief van prof. Van Giffen d.d. 11 december 1954 aan mr. Boeles sprake, maar deze heeft hem in natura nooit gezien, zoals hij op 26 maart 1957 aan een vriend van hem mededeelt (archief-Boeles). Aan de nauwkeurige aandacht van Düwel en Tempel ont-snapte hij voor hun studie van 1970 ook, daar de "spoel", zoals Van Giffen hem noemt, toen wegens de grote verbouwing van het Instituut onbereikbaar was. Maar in 1972 kan de heer Düwel de tekst bestuderen; volgens hem (brief 14 april 1972) is de inscriptie vals, een mening die door prof. dr. W. J. Buma onlangs, nadat ook hij het stuk in natura had gezien, werd gedeeld (mondelinge mededeling van 17 januari 1975). Het bestaan ervan wordt ook vermeld door Schnall (1973, nr. 39 en 89) en Miedema (1974). Ik kom er onder III b op terug.

c. *Collectie van C*

Van de particuliere collecties die ik leerde kennen bevat die van C zeker het grootste aantal zilveren voorwerpen, dat via B is verhandeld. Evenals voor de andere hier na te noemen particuliere verzamelingen geldt, met uitzondering echter van wat nog bij A door Boeles, B of mij is gezien (zie

onder II h), dat dit alles nadat B de contacten met het Fries Museum had verbroken, is aangeboden. Soms stelden de particulieren mij zelf van hun aanwinsten op de hoogte, een andere maal kwam een en ander door toeval of navraag aan het licht.

In de collectie van C werden op 25 januari 1971 gezien, van zilver: een Thor-hamertje (het teruggenomen bruikleen van het Fries Museum inv. FM 1965-III-4), de siliqua-munthanger van Arcadius (eerst FM inv. A 2189) en vier zilveren kruisjes met draagoog, waaronder het kruisje met vlechtband-motief (eerst in FM); de andere drie zijn respectievelijk gevoet, van een kruisstreepjespatroon en van een gekruisigde Christus voorzien. Dan tien zilveren niet gesloten armbanden, waarvan er zeven onversierd zijn en drie eenvoudige dwarsribbels aan de einden hebben en drie z.g. vogelkopnaalden. Van goud is er een ring met ingezette rode "steen" van dezelfde vorm als de ring in het Fries Museum (FM 1963-VII-2). Totaal dus 20 stukken van edel metaal. De zilveren voorwerpen droegen bijna alle een giftig groene patina en als vindplaatsen waren opgegeven "Winsum, Dokkum, Ferwerd en Hallum". Van brons was er een sterk gecorrodeerde naald uit "Wieuwerd". Van been waren in de collectie van C op de genoemde datum: een bot met o.a. drie runentekens uit "Brantgum", een krijgsmansfiguur met schild en zwaard uit "Dokkum" (zie onder II e), acht benen naalden van verschillende lengte en vorm (waaronder twee met bijlvormige, één met spatelvormige en één met schijfvormige knop), een ver- en een onversierde gespplaat, een benen stempel met huismerk, een kegelvormig versierd hangertje, een doorboorde speelschijf met kruismotief, een z.g. "oesdop" en een kam met kopepen nageltjes door de dekplaten, totaal 17 stukken. Het viel niet moeilijk om ook hierbij een aantal stukken als het voormalig bruikleen van 1965 aan het Fries Museum te herkennen, ten dele omdat de inventarisnummers er nog op aanwezig waren. Met zekerheid trof ik aan 1965-III-5, 6, 8, 9 en 10, de naalden met bijl- en schijfvormige kop, de z.g. tunica-naald alsmede de dupondius van Antonius Pius uit "Burgwerd".

Daar C zelf mededeelde dat hij wel eens iets verkocht, is het niet onmogelijk, dat hij méér stukken in zijn bezit heeft gehad. Met zekerheid kunnen we dit zeggen van de nucleus uit Oostermeer, eerst bruikleen van B aan het Fries Museum en op 15 april 1969 door mij aangetroffen bij een antiquair op het Zuiderdiep te Groningen en aan deze door C met een aantal andere prehistorica, waaronder vuurstenen artefacten, wegens zijn mindere belangstelling daarvoor, verkocht.

d. Collectie van E

Ook E bezit zilveren en benen voorwerpen, die hij kort na 1966 verkreeg van meergenoemde B. Zo komen er uit "Dokkum" een zilveren Corpus Christi met doorboorde handen maar zonder voeten en uit "Ferwerd" vijf niet gesloten armbanden, waarvan er drie onversierd zijn en twee met dierkopeinden. Verder uit dezelfde vindplaats twee zilveren enkelvoudige kam-

men (waarvan één met onwaarschijnlijke runeninscripties) en een vogelkop-naald. Armbanden en naald hebben dezelfde factuur en vorm als in de collectie van C en tevens dezelfde gifgroene patina. Een ver- en een onversierde naald, een naald met bijlvormige knop, een doorboorde speelschijf met sterkruispatroon, een onversierde gespplaat en een mannelijk figuurtje zijn alle uit been en ook weer uit "Ferwerd" of "Britsum" afkomstig, evenals een grote barnstenen kraal of spinklos. Van natuurlijk gepatineerd brons is een Romeins kanoortje uit "Stiens" en Frankisch/Merovingisch een ijzeren gesp met zilverbetagsel.

e. Collectie van F

Naar aanleiding van reacties van F op een door mij samengesteld artikel over "Esonstad" (Elzinga 1969) bracht ik hem op 22 januari 1971 een bezoek. Hij toonde mij in de loop van het gesprek en ook later een aantal stukken welke hij naar zijn zeggen van B had verworven, die ze op zijn beurt weer van A had. Het waren van zilver: een grote open armring met dierkoppen aan de einden uit "Ferwerd", een uit "Deinum" afkomstige "zegelring" met in de zegelplaat uitgesneden een gevoet kruis, waaromheen vier letters o.m. een E en O, een hartvormig plaatje met ingeonst puntornament uit "Beetgum" en een grote gifgroen gepatineerde gespplaat met adelaarmotief en puntcirkels. Verder een zilverachtig aandoend, maar vrijwel geheel uit een koperalliage (mededeling Waarborg Leeuwarden) bestaand mannelijk figuurtje, een bronzen sierschijf met ruitermotief en versierd met puntcirkels, en van been: een doorboorde kraalvormige dobbelsteen uit "Brantgum", drie naalden van verschillende vorm (één uit "Beetgum" en twee uit "Cornjum"), een fluitje uit "Beetgum" en als Egyptisch te kenmerken een amuletje van faience of steatiet, de godheid Thot met baviaankop voorstellende. Dit voorwerp was vroeger door dr. Bohmers (zie onder I b en II b) van A verworven. Uit een artikel in de Leeuwarder Courant van 27 mei 1972 blijkt dat F dan ook bezit het benen krijgsmanfiguurtje, eerst in de collectie van C. Verder waren van B verkregen twee bronzen munten, waaronder een Romeinse en een vroeg-Byzantijnse met doorboring.

f. Collectie van G

Hierin bevindt zich één niet gesloten en onversierde zilveren armband van dezelfde makelij en herkomst als de onversierde armbanden uit de collecties van C en E.

g. Collectie van D

In deze collectie heeft zich het zilveren met vlechtbandmotief versierde kruisje, thans in de collectie van C en ook reeds genoemd onder I b, bevonden en volgens de door B aan het Fries Museum verstrekte tekeningen is ook één der hieronder (II h) genoemde gesloten zilveren ringen in bezit van

D gekomen. Tevens bood deze in het najaar van 1964 een potje van Noord-Nederlands terpenvaatwerk uit de Romeinse tijd bij het Biologisch-Archaeologisch Instituut te koop aan, waarop de naam ARALV was ingekrast. Nadat het oordeel van prof. dr. J. E. Bogaers te Nijmegen was gevraagd, is het potje niet aangekocht. Het is mij bekend dat D in de periode 1962/'65 veel handelde en vele contacten met B had.

h. Niet geziene, doch wel geregistreeerde voorwerpen

Zowel door mr. Boeles, B als F is een aantal voorwerpen gedocumenteerd als in het bezit of afkomstig van A, die door mij niet in natura zijn gezien, maar volledigheidshalve vermeld moeten worden. Enkele stukken echter, die Boeles in 1948 wel noteerde, maar niet verwierf, zijn later weer bekend geworden. Dit betreft de reeds genoemde bronzen bel en een benen haarnaald met rechthoekige doorboorde kopplaat. Beide zijn nu in het Fries Museum (FM 1962-VIII-3 en FM 1963-X-10). Door mij nog niet gezien zijn de eveneens al onder I a genoemde 3-knoppige fibula uit "Driesum", het vreemde zilveren hamertje uit "Winsum" (Van Regteren Altena 1971, p. 24), een pot uit "Britsum", een oorpotje uit "Anjum", een benen plaatje met kop waaromheen een zilveren rand heeft gezeten⁶, een ronde stierekop van glas of steen, een bronzen leidselgeleider en het onderstuk van een glazen flesje. Door Boeles als bezit van hemzelf zijn in 1951 gepubliceerd de dierkophanger van "Tjum" en het 6 cm. hoge koningsbeeldje (Boeles 1951, fig. 43-3 en fig. 83). Op een foto in het Boeles-archief, die kennelijk reeds in 1948 of kort daarna is gemaakt, komt, behalve de phallus-hanger uit "Hallum" (FM 27AA-406), de dierkophanger en het koningsbeeldje, ook een in dezelfde trant vervaardigde menselijke figuur voor in een vorm, die doet denken aan de gezette pijpvaard Christuskindfiguren uit de 16de eeuw en later, en nog een benen, door legaat in 1946 verkregen naald. Mijns inziens lijdt het geen twijfel dat ook dit figuurtje in het bezit van A is geweest. Ook nog niet weer opgemerkt zijn een door Boeles getekende lunula-vormige hanger(?) van "gelig zilver" en nog een niet duidelijk te herkennen halfronde voorwerp met draagoog.

Ook B heeft in de jaren dat hij contact met het Fries Museum had (1960-'66) tekeningen in inkt gemaakt van bezittingen van A en die mij toen ter hand gesteld. Naast een groot aantal hierboven reeds vermelde stukken is er ook een aantal, dat nog niet door mij is gezien. Volgens de erbij vermelde gegevens zijn dat van "goud": een gesloten armband met verdikking uit "Weper", twee gesloten en een open ronde vingerring en nog een met rood ingezet glas als in de collectie van C. Van "zilver" en "wit materiaal" is er een ronde ring en een met ingezette steen. Samen met de twee exemplaren in het Fries Museum en van de collectie van C vormen zij een groep van negen stuks, behorende tot een "schatvondst N.O. Fr.". Verder zien we nog twee zilveren kruisvormige hangers, ook uit "N.O. Fr.", een grote open zilveren armband en nog een ring met kruisjes op een vlak verbreed gedeelte. Van

been nog een merkwaardige krijgsmansfiguur en een soort wolkam met korte tanden. Van "munten" is een lijstje toegevoegd, waarbij behalve de reeds genoemde ook een "goudkorrel", weer uit Noordoost-Friesland en de runenbracteaat uit Achlum, die Boeles 1951, p. 325 vermeldt, en "enige deniers . . . uit de 12de eeuw, N.O. Fr.". Tenslotte ontleen ik aan een pers-publicatie dat er nog een van negen menselijke figuren en drie runenteksten voorzien, maar tot nu toe alleen nog in tekening aanschouwd menselijk schedeldak moet zijn (Leeuwarder Courant 27 mei 1972).

III. Beschouwingen

Overzien we nu het geheel, dan is ons — met uitzondering van de munten — tot nu toe bekend geworden een collectie van 147 stukken, die rechtstreeks met A, B en in een heel enkel geval ook met D in verband gebracht kunnen worden. A en B hebben zeer nauwe relaties met elkaar gehad, D had deze in ieder geval met B. Deze 147 stukken kunnen als volgt worden verdeeld:

aardewerk	5 stuks	brons	11 stuks	lood	3 stuks
barnsteen	1 „	glas	3 „	steen	1 „
been	62 „	goud	8 „	zilver	53 „

Aan numismatica kunnen we met zekerheid 51 stukken toeschrijven als uit het bezit van A afkomstig, waarvan er 47 thans in het Fries Museum zijn. Van de voorwerpen dragen er vijf een runentekst of van runen afgeleide inscripties en wellicht zelfs zeven als twee benen plaatjes (waarvan in het archief-Boeles van de aanduiding "1949" voorziene tekeningen berusten maar die nog niet in natura zijn gezien) óók in of uit het bezit van A zijn. Van de numismatica hebben er twee ingekraste tekens, één voorwerp draagt een tekst in normaal schrift.

Over deze groepen kan het volgende worden medegedeeld.

a. aardewerk

Twee stukken zijn door Boeles gezien, maar verder niet bekend, twee stukken zijn al van vóór 1948 in het Admiraliteitshuis te Dokkum. Hiervan draagt de middeleeuwse deksel enige versieringen en krassen, die de indruk wekken niet in de tijd van ontstaan te zijn aangebracht. Het pijparden Christuskindje zou uit "Goutum" komen. Op het door D aangeboden terpenpotje zijn de letters ARALV ingekrast. Prof. dr. J. E. Bogaers, thans te Nijmegen en deskundige op het gebied van Romeinse teksten, schrijft hierover op 12 oktober 1964 o.m. "de A's bevallen mij helemaal niet. Een 'Romein' zou ze zo beslist niet hebben ingekrast" en vervolgens dat de tekst hem geheel onbegrijpelijk is. Hij ontraadt aankoop.

b. het beenmateriaal

Hiervan zijn 62 stukken in velerlei vorm bekend. Het grootste is het aantal naalden: 21 stuks, dan tien stukken die menselijke figuren voorstellen of dragen, zoals een crucifix, terwijl er verder een groot aantal zeer fraai bewerkt en/of versierd is. Opvallend is, dat alle voorwerpen sterk glanzend zijn en, indien ze bruin gekleurd zijn, alle dezelfde diepe kleur hebben. Vier dragen runenteksten, die alle als vals of zeer verdacht zijn gekenmerkt. Hier- van zijn in de literatuur het meest bekend het amulet van "Jouswier" (Buma 1957) en de naald of spoel van het B.A.I. (II b). De tekst is als "Friesland B" bij Schnall (1973) bekend en bevat de letters g t s z u m o d a, gevolgd door enkele onduidelijke tekens. Zowel dr. Düwel (brief 14 april 1972) als prof. Buma (mondelinge mededeling 17 januari 1975) beschouwen de inscriptie als vals (zie ook Miedema 1974). Düwel merkt er over op dat zij zeer veel lijkt op de door Sipma in 1960 gelezen "H i l a m o d u z s t g" tekst, die hem door prof. dr. J. H. Brouwer was medegedeeld, maar dan, vooral wat het laatste betreft, in omgekeerde volgorde. Niemand had het stuk echter gezien (Sipma 1960). Ik kon daarop in 1970 mededelen dat deze tekst niet voorkwam op de ring, waarop prof. Buma gemeend had hem gelezen te hebben: de ring was 17de-eeuws en ik veronderstelde dat de tekst in het geheel niet bestond (Verslag F.G. 1970, p. 142). Voordien had Düwel (Düwel-Tempel 1970, p. 379) reeds pogingen in het werk gesteld de tekst te achterhalen en nadere inlichtingen gevraagd aan prof. Brouwer, die hem schreef, dat het om een weefgewicht zou gaan, maar hem niet veel verder kon helpen. Düwel roept nu de oud-student van Van Giffen, H. Halbertsma te hulp, die zich op 22 mei 1967 ook meent te herinneren dat het om een weefgewicht gaat, maar niet meer weet waar dit is: het kan kort na W.O. II aan Boeles te koop zijn aangeboden, maar — als verdacht beschouwd — niet geaccepteerd zijn. Hoewel Düwel ook in het Boeles-archief zoekt, kan hij daar niets vinden en meent ook hij de tekst van Sipma te mogen schrappen.

Een door mij herhaald onderzoek in het archief-Boeles brengt echter twee nieuwe gegevens aan het licht, n.l. een brief van Halbertsma van 11 januari 1949 aan mr. Boeles, waarin hij deze doet "toekomen een fotografie van een z.g. netverzwaarder behorende tot de collectie Notaris Ottema uit het door hem afgegraven terpje nabij Deinum", waarop "een tweetal krassen, die . . . wel aan runentekens doen denken". Van Giffen hield zich echter afzijdig, prof. Brouwer geloofde er helemaal niet in, dr. Bohmers daarentegen "ten volle". Verder schrijft hij: "het zal U bekend zijn dat zowel dr. Bohmers nog een nieuwe runeninscriptie bezit, als de heer Kamminga". De tweede vondst is een visitekaartje van Halbertsma met op de voorzijde onder meer de datum "Febr. '46" en op de achterzijde dezelfde runentekens als op de naald of spoel van het B.A.I., maar met in potlood een aantekening van Boeles: "op 't beentje van Kamminga Dokkum"(!). Hoewel het lijkt of er een mystificatie plaats heeft, geloof ik echter dat Boeles zich heeft vergist en dat hij het "beentje van Kamminga", dat het AML(E)HD-amulet van "Jouswier" moet

zijn, evenmin in werkelijkheid heeft gezien als de B.A.I.-inscriptie en de netverzwaring van Halbertsma. Duidelijk is echter, dat de B.A.I.-inscriptie al in 1946 bekend was en ik ben er haast zeker van dat dit de zo gezochte Hilamodu-tekst van Sipma is, vooral wanneer men bedenkt dat Halbertsma in zijn studententijd veel contacten had met Brouwer en Sipma. Bohmers deelde zelf aan Düwel mede (30 juli 1967) dat hij de naald van A had verkregen (Düwel-Tempel 1970, noot 73). De netverzwaring, waarvan Halbertsma zich in 1967 niets concreets meer herinnert, kunnen we, als niet van A afkomstig (zie brief H. aan Boeles 11 januari 1949) hier verder buiten beschouwing laten.

Het versierde bot uit "Brantgum" in de collectie van C, kan als zodanig een bodemvondst zijn, maar de er op voorkomende slecht geritste runentekens, te lezen als IA(E)S, vormen volgens K. Düwel (brief van 16 december 1970) geen specifieke Friese runentekst en zijn duidelijk recent in het bot gekrast; de snijsporen dragen n.l. géén sporen van verblijf in de bodem en hebben de oude patina beschadigd. Over het in de Leeuwarder Courant van 27 mei 1972 afgebeelde schedeldak is verder niets bekend. Opvallend is echter, dat een aantal tekens op deze schedel sterke overeenkomst vertoont met de vorm van één der hamertjes in de "Vikingschat van Winsum" en met die op de in 1949 gemaakte tekening van benen plaatjes (Boeles-archief). Op deze plaatjes zijn de runen echter niet ingekrast, maar in reliëf aangebracht, zoals een bijschrift vermeldt. Zij vormen evenwel geen tekst, zoals prof. Buma ons op 31 januari 1975 zo vriendelijk was mede te delen, maar op het ene het gewone runenalfabet (futhark) in vrijwel de gebruikelijke volgorde en op het andere weer een onsamenhangend geheel. Hierin komen echter op één plaats de letters AHA voor, hetgeen ook op het plaatje van Hantum te lezen valt (Boeles 1951, p. 454, id. 1954, p. 31). Deze "herhaling" van reeds bekende Friese runenteksten of gedeelten daarvan werd ook al door Düwel (brief 14 april 1972) opgemerkt bij de van A afkomstige en als onecht te kwalificeren stukken. Niemand heeft de twee benen plaatjes, waarvan kleur en gewicht nauwkeurig worden vermeld, voor zover ik weet ook maar ooit gezien (zie ook onder IV g). Ook bij het schedeldak lijken de tekens in reliëf te zijn gesneden.

Er zijn elf stukken die menselijke figuren dragen of verbeelden. Dat is zeer veel als we bedenken dat van alle voorwerpen gezegd wordt dat ze uit Friesland komen en er tussen de vele duizenden terpvondsten, welke sedert 1840 in Friesland zijn verzameld, slechts enkele uit been gesneden menselijke figuren voorkomen, n.l. een kromgetrokken stukje been uit Foswerd (FM 165-52)⁷ en twee schaakstukken. Deze drie zijn onderling zeer verschillend, terwijl bij de menselijke figuren uit het bezit van A steeds een zelfde behandeling van (o.m.) de oogpartij optreedt. Opvallend zijn de grote, ronde, soms amandelvormige ogen en de rechte neuzen. Ook de haarpartij is dikwijls hetzelfde en waarschijnlijk ontleend aan vroeg-Christelijke mensvoorstellingen. Van een benen plaatje (FM 1963-X-17) uit "Sextbierum" is het zonder meer duidelijk dat de er op voorkomende kop ontleend moet zijn aan

de door Sophus Müller in 1898 in zijn *Nordische Altertumskunde* afgebeelde maskers (fig. 58 en 59 op pag. 91). In het staafamulet FM 1964-X-13 zijn de lijnen voor het menselijk figuur recent ingebrand en met een zwartsel gekleurd, zoals een laboratoriumonderzoek op het Biol.-Arch. Instituut uitwees. Nog vreemder is de krijgsmansfiguur, thans in de collectie van F, terwijl de "Romeins" gehelmde koppen op kam FM 1964-III-3 werkelijk uniek zijn, zowel in hun uitvoering als in hun voorkomen. Op de meer dan 500 kammen en kamfragmenten, die het Fries Museum uit de terpen bezit, is er geen enkele die een menselijke voorstelling draagt. Een bijzonder product is ook het benen mummieoplegsels uit "Ferwerd", Horus voorstellende. Prof. dr. A. Klasens te Leiden herkende het onmiddellijk als een recent gesneden figuur. Ook het "schaakstuk" dat een zegenende priester voorstelt kent geen enkele tegenhanger, noch in het binnen-, noch in het buitenland; bovendien waren er in de Vikingtijd, aan welke periode men het beeldje, gezien de hoofdtooi etc. zou willen toeschrijven, in de echte Vikinggebieden geen Christelijke priesters, die monniken — althans zo ziet de knielende figuur eruit — zegenden! Dan is er het crucifixje uit "N.O.-Friesland". Het zou ten dele ontleend kunnen zijn aan de beeltenis op het zilveren kruisje uit Mikulcice in Tsjechoslowakije, maar het is veel te plomp en vertoont ook weer dezelfde gezichtsbehandeling als hierboven is genoemd. Nog veel meer doet het echter denken aan de kruisvormige hanger uit Gätebo op het Zweedse Öland, zoals deze in het maandblad "Hamer" (Paulsen 1942) sterk vergroot is afgebeeld. De vergroting is daar echter niet vermeld, wel bij Paulsen 1965 (fig. 111, p. 221). Veel te fraai is ook de drakenkop, mogelijk walrusivoor, uit "Hallum", door middel van een aan het bekende Ierse kruismodel ontleend kruismotief op de kop aan zijn heidense invloed onttrokken(!) en verder voorzien van vlechtbandmotieven, zoals die in Ierse Christelijke handschriften uit de Karolingische tijd — en in de Friese volkskunst, o.a. bij stoven — voorkomen, maar met dezelfde tanden als afgebeeld bij Sophus Müller 1898 fig. 54, welk dier uit Skandinavië stamt, terwijl de geopende muil ontleend kan zijn aan Müller fig. 161.

Van de andere benen voorwerpen, die onwaarschijnlijk zijn noem ik de versierde benen naalden met o.m. torsies als bij pijpepluizers uit de 19de eeuw, maar met een vorm als ze in de terpen worden gevonden. Opvallend is het soms ronde knopje, dat zowel bij naalden als bij lepels voorkomt, maar in deze vorm nooit bij controleerbare terpvondsten is opgemerkt. Het phallus-amulet van "Hallum" (FM 27A-406) door Boeles in 1951 als "een unicum" beschreven, wordt in 1963 gevolgd door een tweede gelijk exemplaar van dezelfde lengte, maar thans met het draaigoogje een slag gedraaid! Het schedelnapje uit "N.O.-Friesland" (FM 1963-X-7) is uitvoerig bestudeerd door Brongers (1967), die onder meer opmerkt dat het draaigoog in het geheel niet is ingesleten, terwijl het ook weer die eigenaardige donkerbruin-glanzende kleur vertoont als vele andere voorwerpen van dezelfde herkomst, en kleur die afwijkt van die der lange jaren in de mestlagen der terpen gelegen hebbende benen voorwerpen. Verder is het bij vrijwel alle benen

voorwerpen opvallend dat ze een geweldige slijtage-glans vertonen over de gehele oppervlakte. Ook dit komt weinig voor en dan meestal over een beperkt gedeelte van het voorwerp, afhankelijk van de wijze waarop of waarvoor het is gebruikt.

c. de bronzen of koperen voorwerpen

Bij elf bronzen of koperen stukken zijn ongetwijfeld echte bodemvondsten. Vrijwel zeker lijkt dit voor de fibula uit "Driesum", de koperen voorwerpjes in het Admiraliteitshuis te Dokkum (II b) en het kanoortje in de collectie van E. De vindplaats-opgave is echter dubieus.

Geheel anders ligt het bij de "sierschijf met ruiterheilige" in de collectie van F uit "Ferwerd". Dit stuk is uit een plaat roodkoper van 3 mm. dikte gezaagd en meet 4.9 tot 5.0 cm. in diameter. De voorstelling is vrijwel gelijk aan de ruiter te paard in de werkelijk uit Ferwerd afkomstige schijf in het Fries Museum (inv. FM 101-571), met een diameter van 7.9 cm. Boeles beeldt deze 7de-eeuwse schijf in 1951 af op pl. 46, nr. 1, op een grootte van eveneens 4.9 cm.! Kennelijk heeft men dus de afmeting van de nieuwe schijf daarvan overgenomen. Ook de ingeslagen puntjes, waarmee de schijf is versierd moeten aan Boeles zijn ontleend, omdat op zijn afbeelding niet erg duidelijk uitkomt dat deze alle midden in een cirkeltje staan! Over het uit een koperalliage gegoten mannenfiguurtje in de collectie van F, een krijger voorstellende met het zwaard tussen de benen, juist als bij het krijgertje van "Winsum"(!), meen ik kort te mogen zijn. Het is van zo slechte proportie en kwaliteit en vertoont zo weinig typische stijkenmerken dat het zonder meer als een bijzonder slecht geslaagde poging tot het maken van een "Viking-geest" mag worden aangemerkt.

d. de gouden voorwerpen

Er zijn zeven stuks goud gedocumenteerd, waarvan ik er slechts twee in werkelijkheid heb gezien. Niet gezien zijn de gouden armband uit "Weper" en vier van de zes ringen. Deze ringen zouden samen met drie zilveren alle behoren tot een "schatvondst" uit Noordoost-Friesland. Van de gouden ringen zijn er drie rond, zonder steen of iets dergelijks en drie zegelringvormig. Het „zegelringgedeelte" is vrij dik en heeft een holte, waarin twee maal een roodgekleurde doorzichtige en éénmaal een groengekleurde "steen" is gezet. Bij het exemplaar van het Fries Museum (FM 1963-VII-2) heeft het Rijksmuseum voor Geologie te Leiden geconstateerd dat het niet om een natuurlijk gesteente gaat maar om groen gekleurd glas. Verder is de samenstelling van de "schat" geheel ongeloofwaardig: hoewel de vorm van de ringen met ingezette steen enigszins Romeins aandoet, hebben ook de zilveren ringen deze vorm, maar bovendien een schuin streppatroon op de buitenkant, dat in de Romeinse tijd niet voorkomt. Verder is elders in Friesland, noch in Groningen ooit een soortgelijke ring aan het licht gekomen,

hoewel er wel andere ringen uit die tijd bekend zijn, terwijl bovendien de grote eenvormigheid in de gouden en zilveren ringen met steen uitzonderlijk is. Merkwaardig is ook de kleur van het goud; het is zeer licht van tint, terwijl de uit de noordelijke provincies bekende gouden ontheidskundinge voorwerpen vrijwel alle een diepgele goudkleur hebben. Bij onderzoek op het Biol.-Arch. Instituut bleek, dat het goud van de ring een legering is van goud, zilver en koper.

e. de loden voorwerpen

Van de zich in het Admiraliteitshuis bevindende drie loden, van A afkomstige stukken maakt het gewichtje met VNCI duidelijk de indruk een bodemvondst en authentiek te zijn. De draagpenning met kruis en een wel als grafkruisje aangeduid stuk zijn dat beslist niet. Geen van beide dragen zij sporen van verblijf in de grond, terwijl de draagpenning bijna een zuivere copie is van een soortgelijk voorwerp, dat wel een bodemvondst is en al vóór 1900 in het Fries Museum aanwezig was (FM 459A). Bovendien vertoont het stuk in Dokkum, in tegenstelling tot dat uit het Fries Museum dat geheel gegoten is, duidelijke vijlsporen, vooral aan de achterzijde. Ook het grafkruisje maakt een geheel nieuwe indruk en het draagoog is onbeholpen aangebracht. Als voorbeeld kan hebben gediend het reeds sedert lang in het Fries Museum aanwezige kruisje uit Bartlehiem, dat echter geen draagoog heeft (FM 430 c).

f. steen

In 1962 verwierf het Fries Museum, als één der eerste aankopen van B, maar als van A afkomstig aangeboden, het rood zandstenen priesterbeeldje uit "de Schilkampen bij Leeuwarden". Het stelt een zittende priesterfiguur voor en vertoont dezelfde stijlkenmerken als andere, later aangeboden of bekend geworden menselijke figuren van been en zilver, ook via B uit het bezit van A. Dit is vooral opvallend in de behandeling van de gezichts- en haarpartijen. Voorts is het in dezelfde trant gemaakt als een zich in het Groninger Museum bevindende figuur van een kat, zowel op een prentbriefkaart als op een in 1962 uitgegeven zomerpostzegel afgebeeld, waarvan de herkomst ("uit het Winschoterdiep opgebaggerd") echter allerm minst betrouwbaar vaststaat. Opmerkelijk is ook dat de zittende houding, vooral in de korte armen waarneembaar, vrijwel identiek is aan die van een benen menselijk figuurtje in de collectie van F, ook via B verworven.

g. de zilvercollectie

53 stukken zilver zijn direct via A of zijn relatie B bekend geworden. Hiervan behoren er dertien tot de "Vikingschat van Winsum"; trekken we deze en de drie zilveren ringen van de "schatvondst uit N.O.-Friesland" af, dan blijven er 37 "losse" vondsten over, die alle in noordelijk Friesland boven

de lijn Buitenpost-Harlingen zouden zijn aangetroffen en in het bezit van één terpschippersfamilie zouden zijn geraakt. Is dit alleen al ongeloofwaardig door het feit dat, afgezien van schat- en muntvondsten, in het Fries Museum sedert 1840 nog geen tien andere zilveren voorwerpen uit de terpen-cultuur zijn binnengekomen of bekend geworden, er zijn ook nog andere redenen aan te voeren om de gehele verzameling als – zoals Van Regteren Altena (1971) het noemt – een "fake" te beschouwen. We zullen daartoe enkele groepen nader bekijken.

Ten eerste "de Vikingschat van Winsum". Deze bestaat uit dertien bij elkaar horende voorwerpen en zelfs zestien als men de ring en de drie daaraan hangende hamertjes apart telt. Van Regteren Altena (1971) noemde reeds een aantal redenen waarom de schat niet echt kan zijn, onder meer de uitzonderlijke positie die Winsum inneemt in het verspreidingsbeeld, het niet voorkomen van parallellen, de ongewone kerfsnede-versiering en een reeks van vreemde omstandigheden rondom de aankoop. Ik meen deze redenen hier niet nog eens in extenso te moeten herhalen, maar wil, wat de parallelliteit betreft, hieraan graag toevoegen dat bij een uitgebreid bezoek in juni 1974 aan het Nationalmuseet te Kopenhagen, waar zich wel de grootste collectie Thor-hamertjes bevindt, zeer duidelijk bleek, dat geen enkel daar aanwezig hamertje de vorm en de massiviteit van de "Winsum"-hamertjes vertoont. Deze zijn immers alle vrijwel vierkant op doorsnede, terwijl de in Kopenhagen aanwezige, maar ook de in de literatuur beschreven buiten Denemarken gevonden hamertjes alle uit betrekkelijk dunne, veelal nagehamerde zilveren plaatjes bestaan, waarbij de versiering, als deze voorkomt, is geciseleerd of als filigrainwerk is aangebracht. Ook de vorm is geheel anders, zoals Van Regteren Altena reeds aangaf. Bijna altijd hebben de Skandinavische Thor-hamertjes een zich naar het eind versmallende steel en een punt in het midden van het hamergedeelte, waarin wel de door de hamer stekende top van de steel gezien mag worden (Paulsen 1956, fig. 102, 103). Bij de "Winsum"-hamers is op één na de hamer in het midden juist ingesnoerd en bij alle de steel naar het einde toe verbreed. De uitzondering vormt hamertje FM 1962-VIII-1, dat wel sterk puntig uitloopt en in zijn hoofdvorm sterk gelijkt op het symbool van het maandblad "Hamer", dat in de jaren van W.O. II hier te lande als uitgave van de "Volksche Werkgemeenschap" verscheen.

Er zijn echter meer argumenten. Zo is daar het feit dat alle stukken zijn gegoten en vaak vijlsporen vertonen. Opmerkelijk is ook, dat vele draag-oogjes een insnoering hebben, gelijk aan die bij de knopjes van de benen naalden en lepels (III b). Verder is er het oordeel van dr. Th. Ramskou, conservator van de Vikingtijd-afdeling van het Nationalmuseet te Kopenhagen, aan wie ik alle zich in het Fries Museum bevindende, van A en B verkregen stukken op 10 juni 1974 toonde. In zijn rapport, dat ik hieronder weergeef⁸, zegt hij onder meer "dat de voorwerpen niet de minste gelijkenis hebben met echte Vikingvoorwerpen, maar slechts plompe, in verkeerde techniek gemaakte exemplaren zijn". Behalve de hamertjes zijn ook alle

andere stukken gegoten en bijgevijld om het kerfsnede-effect te verkrijgen. Ook de open ring met de drie kleine hamertjes is gegoten en gehamerd. Dit is opmerkelijk, omdat in de Vikingtijd alle ringen etc. waaraan hamertjes en dergelijke zijn gevonden, van getrokken zilverdraad zijn gemaakt en bovendien door een bepaald schuiflussysteem zijn gesloten.

Tenslotte is een aantal stukken uit het Fries Museum en uit de collecties van E en F op het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen en bij het Kantoor van de Waarborg te Utrecht nader onderzocht wat betreft de samenstelling van het metaal, beide keren met behulp van (o.m.) de röntgen-fluorescentie-methode. Daarbij viel op dat de stukken uit de "Vikingschat van Winsum" een zeer uiteenlopend zilveragehalte vertonen, n.l. van 26 tot 66 procent, dit in tegenstelling tot in Denemarken gevonden Vikingvoorwerpen, die bij onderzoek steeds een gehalte van meer dan 90 procent vertoonden (Rapport B.A.I., mei 1972). Verder wordt opgemerkt, evenals in het rapport van de Waarborg te Utrecht (21 januari 1974) dat alle onderzochte voorwerpen, behalve ring FM 1963-VII-2, uit een legering van zilver en koper bestaan en in enkele gevallen ook nog iets goud en sporen van lood en ijzer bevatten. Van deze laatste elementen merkt "Utrecht" op dat ze van bewerkingstechnieken afkomstig kunnen zijn. De ring is een goud-zilverkoper-alliage. Hoewel beide rapporten tot de conclusie komen dat de daarin toegepaste methodiek niet toereikend is om de herkomst van het zilver te bepalen — gesteld dat dit mogelijk is, daar verschillende soorten zilver in omloop zijn die tegenwoordig gemakkelijk met elkaar en met andere elementen vermengd kunnen worden — is gemeend, onder meer vanwege de zeer hoge kosten, af te mogen zien van een nog ingewikkelder onderzoek. De zuiverheid van de zilverlegeringen, d.w.z. dat zij naast het koper geen noemenswaardige hoeveelheden van andere metalen bevatten dan de hiervoor genoemde sporen, de stijl- en bewerkingstechniek-critische bezwaren, de omstandigheid dat de herkomst altijd vaag is aangegeven en soms zelfs verschillend voor hetzelfde voorwerp(!), en de andere hiervoor genoemde en hierna nog volgende factoren, werden voldoende geacht om de „Vikingschat" als onecht te beschouwen.

Toch wil ik nog even terug komen op de zuivere legering van het gebruikte metaal omdat dit bij voorwerpen uit de oudheid vrij zelden voorkomt en bij een geruchtmakend proces in Duitsland (München 1940) een rol heeft gespeeld. Lill (1950) en Rieth (1967) beschrijven beide uitvoerig de zaak van de valse gouden adelaarmantelspeld van "Königsberg". De valsheid hiervan kon n.l. mede aangetoond worden door het feit dat het goud te zuiver van samenstelling was in vergelijking met het goud van voorwerpen die werkelijk uit de Volksverhuizingstijd stamden. Hoewel het bij ons om zilver gaat, is het opvallend dat de voorwerpen vrijwel uitsluitend zilver en koper bevatten en maar zéér weinig van (slechts enkele) andere elementen, terwijl, zoals we zagen de percentages zilver bij de "Winsum"-stukken veel lager zijn dan bij de onderzochte, controleerbare echte stukken uit Denemarken. Wat de andere voorwerpen uit de "Winsum"-schat betreft, meen ik kort te mogen zijn.

Krijgsmannetjes en slangekoppen zijn, althans in deze vorm, nog nooit in het door de Vikingen bestreken areaal aangetroffen, hetgeen ook geldt voor de zware ringen, het beslagstuk en de hanger.

Ook de opgegeven vindplaats verdient nog enige aandacht. Boeles merkt in 1951 reeds terecht op dat Thor-hamers, zijnde voor sacrale doeleinden gebezigde voorwerpen, geen handelswaar vormden en de Friese vondst dan ook afkomstig moest zijn van ter plaatse gevestigde Vikingen. De studie van Van Regteren Altena c.s. (1971) maakt echter duidelijk, dat in ons land geen echte Vikingvestiging heeft plaatsgehad, althans niet in zo significante vorm, dat zij hier vaste kolonies stichtten en heiligdommen bouwden. Ook Halbertsma (1966; 1968) vermeldt dat het verblijf der Vikingen in het Groot-Friese gebied zeer tijdelijk van aard was en behalve op handel, ook op roof was gericht. Paulsen (1956) en Dawson (1967) tonen aan dat de zilveren Thor-hamertjes dan ook vrijwel uitsluitend worden gevonden in het vaste woongebied der Vikingen, met name Denemarken, het zuidelijk deel van Noorwegen, Zweden en de zuidelijke Baltische landen, dus daar waar heiligdommen en andere sacrale plaatsen waren gevestigd. Ook op grond hiervan moet de "Vikingschat van Winsum" als een "fake" worden beschouwd.

Bij het zilver bevinden zich nog andere voorwerpen, die enige aandacht vragen. Daar zijn eerst de armbanden, waarvan er 19 bekend zijn geworden. Ook hier staat weer de grote hoeveelheid tegenover de zéér weinige die in het Friese gebied als bodemvondsten controleerbaar zijn. In Friesland is er maar één en van getrokken zilverdraad gemaakt (uit Hogebeintum, inv.nr. FM 28-1155), terwijl de 19 van A en B alle gegoten zijn. Elf zijn er onversierd en hebben een vorm als de enkele in de (6de/7de eeuw te dateren) grafvelden van Rhenen en Maastricht gevonden exemplaren (Glazema-Ypey 1956), d.w.z. zij zijn open en naar de uiteinden verdikt. Op vele bevindt zich een niet in de bodem ontstane gifgroene patina. Op de door B aan het Fries Museum vóór 1966 verstrekte documentatie-tekeningen komen zij niet voor, maar de vindplaatsopgave is "Ferwerd" en de herkomst is door B als "A" aangegeven. Van de versierde armbanden, ook alle open, vertonen enkele weer de merkwaardige grote ogen als kennelijk een dierkopeinde is bedoeld, terwijl de groeflijnen bijzonder grof zijn aangebracht. Voor de grootste armband, in de collectie van F, kan hetzelfde worden opgemerkt als voor de bronzen schijf, die uit Boeles is overgenomen (zie III c), n.l. dat hij, ook in grootte, vrijwel overeenkomt met de afbeelding van de ijzeren(!) deurring met dierkoppen aan de kerk van Lisle in Zweden in Paulsen 1956, afb. 123. De armbanden uit de collecties van C en E hebben tevens een vrijwel gelijk percentage zilver n.l. 60 en 68 met één uitschieter naar beneden van 52 en één naar boven van 82 (Rapport B.A.I. mei 1972), terwijl voor hen, wat betreft de zuiverheid van de legering, dezelfde opmerkingen kunnen worden gemaakt als bij het "Winsum"-zilver. Ook voor deze armbanden, die als controleerbare vondst sporadisch voorkomen, zeker in ons land, moet gelden dat zij niet echt zijn.

In het kort wil ik nog vijf andere zilvercollectie-onderdelen nader bekijken. Ten eerste de twee kammen in de collectie van E. Eén daarvan heeft enigszins het model van het door Boeles als vroeg-Romeins beschouwde, half-ronde hoornen exemplaar van Winsum(!) (Boeles 1951, pl. 27, 1), maar is nu aan beide zijden voorzien van runentekens, waarin men onder meer de letters TOMA en SK kan onderscheiden. Zij zijn echter op dezelfde plumpe wijze als de versiering ingekrast en indien men verder bedenkt, dat runentekens in het Friese gebied niet eerder voorkomen dan op zijn vroegst in de vijfde eeuw (Düwel-Tempel 1970; Miedema 1974) en nog geen enkele zilveren kam of fragment daarvan in het noorden des lands, waar thans circa 700 kammen totaal bekend zijn, ooit is gevonden, kan ook deze kam als niet echt worden beschouwd, teminder omdat ook de runen, volgens mededeling van prof. Buma (31 januari 1975) als een fantasie zijn aan te merken. In wellicht nog sterkere mate geldt dit voor de tweede zilveren kam uit de collectie van E. Deze van twee koppen met weer dezelfde grote ronde ogen voorziene kam kan in zijn model ontleend zijn aan de afbeelding van een benen kam in een advertentie van wijlen de kunsthandelaar J. Dirven in de gids voor de Oude Kunst- en Antiekbeurs te Delft 1960. Deze afbeelding werd omstreeks 1962 in origineel door B aan mij overhandigd!

Dan zijn er vier haarnaalden met vogelkopversiering aan de top, die uit "Ferwerd" zouden komen. Ook hier weer dezelfde ornamentiek in de oogpartijen en bijzonder grof en lomp gevormd. Het model is kennelijk ontleend aan de afbeelding van een dergelijke naald uit Warlus (Zuidwest-België bij het Nauw van Calais) in de Catalogus "Van Friezen, Franken en Saksen", pl. XXIV, nr. 132 h (1959/1960). De echte naalden van deze vorm zijn echter veel fijner afgewerkt en vrijwel altijd van almandijnen voorzien en in Nederland nog niet ontdekt. Wel zijn hier enige vogelfibulae gevonden, onder meer in het grafveld van Rhenen (Glazema-Ypey 1956).

De "zegelring" uit "Deinum" met het kruisje, omgeven door vier letters, waarin men de letters A, O (van Alpha en Omega), S (van Sigillum) en E (van Episcopus) zou moeten lezen(!) is zo grof uitgevoerd, dat men zich nauwelijks kan voorstellen hoe een bisschop deze zou moeten dragen. Ook dr. D. P. R. A. Bouvy van het Aartsbisshoppelijk Museum te Utrecht was van oordeel dat het niet om een werkelijk aan een geestelijke of zijn dienaren behorend stuk kan gaan. Het ontbreekt trouwens ook niet aan andere Christelijke symbolen. Zo zijn er zeven kruisjes en kruisbeelden, de laatste weer alle met de merkwaardige lijnbehandeling in het gelaat en het haar. Ook deze kruisfiguren zijn alle gegoten, één ervan kan in zijn hoofdvorm mijns inziens weer ontleend zijn aan een afbeelding in het meerge-noemde "Hamer" (Paulsen 1942) van een draagkruisje uit Birka en een ander, volgens de door B gemaakte documentatie aan het vignet op het boek van Paulsen 1956! Opvallend is dat ook bij de kruisjes dezelfde gladde afwerking zichtbaar is als bij de "Vikingschat van Winsum", terwijl de hang-oogjes geheel overeenkomstig zijn gemaakt als die van de Thor-hamertjes

en de op enkele exemplaren aangebrachte lijnversiering identiek is aan die op de runenkam.

Als laatste fenomeen willen wij de grote zilveren gesplaat met adelaarmotief beschouwen in de collectie van F. Dit stuk, uit een gegoten plaat gemaakt en bijgewerkt, is geheel met een bronsgroene patinalaag overdekt, zeer grof van vorm en weegt 142,6 gram bij afmetingen van 9.2 x 6.0 x 0.25 cm. De voorzijde is van in een cirkel geplaatste puntjes voorzien, die daarin niet centraal staan. Dit in afwijking van puntcirkels op authentieke bodemvondsten, wier middelpunt juist zeer nauwkeurig centraal is gelegen. Een puntcirkelversiering is voor zilveren voorwerpen echter zeer zeldzaam en zeker voor een stuk van een importantie als deze adelaarsgesp door zijn grootte en zwaarte heeft. Ware hij echt dan zou dit stuk op zijn minst van enkele almandijstenen voorzien zijn geweest en van een ciselering die de contouren van ogen, veren en poten althans enigszins zou hebben aangeduid. Grootte en vorm komen verder verrassend overeen met die van afbeeldingen van drie valse (en één echte) adelaarfibulae in Rieth (1967) op pag. 118, waar zij worden aangehaald in de hierboven reeds genoemde zaak over de valse adelaar van Königsberg. Opvallend is ook, dat de lengte van de adelaar binnen de gesplaatomlijsting nauwkeurig gelijk is aan die van de afbeelding van een adelaarfibula in het eerste nummer van het Nederlandse tijdschrift "Fibula" (mei/juni 1960, p. 1) en de kop dezelfde vorm heeft als het sedert augustus/september 1967 (jrg. 8, nr. 3) gevoerde, met opzet sterk van originele adelaarfibulae afwijkend gevormde vignet van dit blad! Ook dit stuk, weer uit "Ferwerd" afkomstig, kan als onecht worden beschouwd.

h. de numismatica

A heeft aan Boeles en via B aan mij een vrij groot aantal munten verschaft. Met zekerheid 47. Hier zijn enkele "gesloten" vondsten bij, d.w.z. bij elkaar in één keer begraven stukken.

A leverde aan Boeles een zeer opmerkelijke muntschat, n.l. die van Oudehorne, bestaande uit dertien Romeinse zilveren denariën en één bronzen muntstuk, die gezien hun datering tot de vroegst bekende munten uit onze provincie behoren en vóór 50 na Chr. begraven moeten zijn. De vindplaats Oudehorne is interessant vanwege haar ligging buiten het normale vondstengebied van Romeinse munten in Friesland, maar op een hoge rug langs de Tjonger, waarlangs één der doorgangswegen door het veengebied kan hebben gelopen. Ook Van Es (1960) beschrijft de vondst uitvoerig. Hetgeen Boeles blijkbaar niet opmerkte (het is althans niet in zijn uitgebreide beschrijving in de inventaris van het Fries Museum vermeld) viel Van Es wel op, n.l. dat op een tweetal stukken tekentjes zijn ingekrast, waarvan er enige aan runen doen denken, maar die volgens Düwel-Tempel (1970) "klaarblijkelijk niet in de tijd zelf" zijn ingekrast (zie ook Miedema 1974). Waren de runen wel echt geweest, dan zouden hiermede de vroegst bekende van

Friesland zijn ontdekt. Ik vraag mij af, waarom Boeles, bekend om zijn nauwkeurigheid, deze tekentjes niet heeft vermeld. Beschouwde hij ze toch als beschadigingen?

Via B bereikte het Fries Museum in 1965 een vondst van 13(!) bracteaten, die volgens opgave uit Menaldum zouden komen (inv. A 2188 t/m 2190). Dr. H. Enno van Gelder schreef mij echter op 25 januari en 16 februari 1971, dat deze in het midden der 15de eeuw te Brandenburg en omgeving in Noordoost-Duitsland geslagen stukken nog nooit in ons land zijn gevonden en het hem een raadsel blijft hoe ze hier terecht zijn gekomen. Wie kennis neemt van het grote aantal 15de-eeuwse muntschatvondsten in ons land gedaan en die alle wél in die tijden hier in omloop zijnde munten bevatten, zal bij deze vindplaatsopgave een groot vraagteken plaatsen. Hetzelfde geldt voor de vondst van, volgens A, "wel een 60-tal" denariën uit de eerste helft van de 11de eeuw in de Noordoostpolder, waarvan Boeles er in 1946 twee van A voor het Fries Museum verwierf (inv. A 2097/8) en de rest "door de arbeiders was verkocht". Verneemt men dat in de archieven van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, welke dienst zéér nauwlettend op oudheidkundige vondsten toezag tijdens de ontginning van de polder, niets over een dergelijke vondst bekend is (brief van 9 maart 1971), noch bij het Koninklijk Penningkabinet en weet men ook dat in de 11de eeuw juist de meeste delen van wat nu de Noordoostpolder is, onbewoonbaar waren of niet bewoond werden, dan gaat men ook aan deze vindplaatsopgave twijfelen. Tenslotte zijn daar de siliqua-hanger van Arcadius (383-408), voor geheel Nederland een uniek stuk, maar naar het heet weer uit Friesland afkomstig (1971 in de coll. van C, voordien als bruikleen van B in Fries Museum, onder inv. A 2189) en de door Boeles (1951, p. 325/6) genoemde, maar door niemand ooit geziene "Noorse runenbracteaat" uit "Achlum", aan welks echtheid door Düwel-Tempel (1970) werd getwijfeld (Miedema 1974), maar die volgens mij nu wel als niet bestaand kan worden gekwalificeerd. Men wordt nu wel gedwongen ook de andere door A en B opgegeven vindplaatsen van munten met enig wantrouwen te bezien.

IV. Nadere overwegingen en conclusies

Hoewel uit het bovenstaande reeds voldoende blijkt dat, op enkele stukken na, vrijwel de gehele collectie voorwerpen uit het bezit van A afkomstig en grotendeels door B verhandeld als "namaak-oudheden" moet worden beschouwd, wil ik mijn mening hier nog eens met enkele punten staven:

a. Het valt op, dat in de grote hoeveelheid voorwerpen vrijwel geen aardewerk voorkomt, terwijl toch bij alle terpafragvingen zeer veel ceramiek is gevonden. Kan men daar tegenin brengen dat de schippersfamilie geen acht sloeg op de scherven (wat vrij algemeen voorkwam) of geen ruimte had voor grote potten, dan staat daar tegenover dat er in elke collectie terpuddheden heel wat kleine stukjes aardewerk voorkomen, die door vorm,

versiering, etc. opvallen en door een verzamelaar vrijwel altijd worden bewaard. Waarom bevinden zich onder de aangeboden stukken b.v. geen scherven of voorwerpen van geometrisch versierd aardewerk, terra sigillata, Volksverhuizingsceramik of de latere bolpotten? In de gebieden waar de voorwerpen alle zouden zijn gevonden behoren de laatste drie soorten zeker tot de algemene vondstinventaris van de daar gelegen terpen, terwijl elke terpschippersfamilie en alle terpgravers wel wisten dat hiervoor bij de musea en oudheidkundigen veel belangstelling bestond. Het eigenaardige eenzijdige karakter blijkt verder ook uit het ontbreken van andere bijzonderheden, zoals kralen, kleine bronzen sieraden en gebruiksvoorwerpen, zoals baardtangetjes, naalden en Angelsaksische fibulae, die ook in en rond de genoemde vindplaatsen vrij algemeen verspreid zijn.

b. Het is vrijwel onmogelijk, dat grote zilvervondsten en andere schatvondsten totaal onbekend blijven, zeker in Friesland waar het Fries Genootschap reeds sedert zijn ontstaan in 1827 overal verzamelde en in de 19de eeuw een wijd vertakt net van berichtgevers opbouwde en daar ook ruchtbaarheid aan gaf (Elzinga 1973). Bovendien waren er meestal meer families of een ploegje van uit verschillende gezinnen afkomstige arbeiders met de hand aan het graven, vaak onder toezicht van een terpbaas, zodat een kostbare vondst vrijwel niet achtergehouden kon worden, tuk als men was op een beloning of nog groter geldelijk gewin (Elzinga 1970). Goud en zilver is inderdaad menigmaal verhandeld en in de smeltkroes verdwenen, maar ook dat werd toch meestal bekend, zoals o.a. van de Romeinse zilvervondst van Winsum (Boeles 1951, Halbertsma 1957). Is voor een enkele losse vondst het bij toeval vinden en achterhouden door één persoon echter altijd mogelijk, voor een grote collectie kan dit niet opgaan, zeker niet als men bedenkt dat vanwege het Fries Genootschap de terpafragvingen regelmatig bezocht werden, en wel juist in de jaren 1880/'90, waarin de "Vikingschat van Winsum" heet te zijn ontdekt.

c. De grote eenvormigheid in de stijl waarin zowel de benen als de zilveren voorwerpen versierd zijn (vooral wat betreft de behandeling van de menselijke figuren) is — zeker als de vondsten ondanks het kleine geografische gebied toch op verschillende plaatsen zijn gedaan — vrijwel een onmogelijkheid. Werpt men tegen, dat de verzamelaar selectief te werk is gegaan, dan kan het niet anders dan dat hij andere voorwerpen die hij in zijn bezit had, ruilde of verkocht, maar in het wereldje van de terpschippers en -gravers zou dit niet onopgemerkt zijn gebleven en ook "naar buiten" zijn doorgedrongen, temeer daar het Fries Genootschap juist bij Ferwerd dagelijks toezicht liet houden toen daar de grote Burmaniaterp II en de vlak bij Ferwerd gelegen terp van Hogebeintum werden afgegraven (Boeles 1951).

d. In de Leeuwarder Courant van 27 mei 1972 wordt verondersteld, dat A wellicht een plekje voor zichzelf had of heeft, waar hij alle bijzonderheden kon ontdekken. Ik geloof dat we ook die mogelijkheid naar het rijk der

fabelen mogen verwijzen. Noch bij de vroegere vanwege het Fries Genootschap gemaakte "terpreizen", noch bij de verkenningen die sedert 1959 door mij en de veldassistent van het Fries Museum door geheel Friesland zijn (en worden) gedaan, is er ook maar één aanwijzing voor een dergelijke plek verkregen, terwijl met name in Noordoost-Friesland, waar vele van de door A en B opgegeven vindplaatsen zouden liggen, die verkenningen in het kader van de Monumentenwet 1961 en de ruilverkavelingen zeer intensief waren en zijn en waarbij met tientallen personen over graafwerk, vondsten en dergelijke werd en wordt gesproken. Bovendien: zou het geen enkele boer of andere met het veld vertrouwde persoon opvallen, als in het vrijwel boomloze Friese kleigebied telkens iemand op geheimzinnige wijze kwam graven?

e. Het is merkwaardig dat eerst ná het houden van de tentoonstelling "Van Friezen, Franken en Saksen" en pas ná het verschijnen van desbetreffende publicaties een aantal voorwerpen is aangeboden, die in authentieke exemplaren op de expositie aanwezig waren, dan wel in de bedoelde publicaties worden beschreven. Wij noemen hierbij speciaal de zilveren, onversierde en niet gesloten armbanden, de vogelkopnaalden en de adelaargespplaat.

f. Alle zilveren voorwerpen zijn gegoten, dragen vijlsporen en een in vele gevallen dezelfde, niet aan echte zilvervondsten uit de bodem inherente patina. Ook de benen voorwerpen vertonen alle een gelijksoortige behandelingswijze en gelijksoortige oppervlakte-slijtage. Het is echter een vaststaand feit dat voorwerpen van Frankische aard uit de 5de en 6de eeuw, zoals de vogelkopnaalden en armbanden, een andere vervaardigingstechniek hebben dan voorwerpen uit de Vikingtijd, zoals de Thor-hamers.

g. Er zijn buiten de twee genoemde in 1949 getekende plaatjes, waarbij echter niet is aangetekend dat ze in het bezit van A waren (geweest), zeven voorwerpen bekend met runenteksten, waarvan het verdachte karakter onduidelijk is vastgesteld, of die nooit in realiteit zijn opgedoken. Waren zij echt geweest, dan is het wel zeer vreemd dat er enige herhalingen in zijn te herkennen van reeds bekende Friese inscripties of gedeelten daarvan, zoals Düwel en Buma aangeven. Bovendien is het vrijwel onmogelijk dat zij alle weer door één familie gevonden of bij deze terecht gekomen zouden zijn, daar er tot 1928, toen de laatste bekend werd van de echte teksten die Boeles vermeldt (1951), slechts zeven(!) in Friesland zijn gevonden. De achtste die Boeles memoreert is ook van A afkomstig (de bracteaat van "Achlum"), maar mag ook als onecht en vrijwel zeker als niet bestaan hebbende worden beschouwd. Na Boeles' laatste publicatie over inheems-Friese runenteksten (1954) zijn er nog twee gevonden, één op een reeds lang in het Fries Museum aanwezige kam uit Hogebeintum (Düwel-Tempel 1970, p. 357ff) en één door een nieuwe vondst in 1970, die overigens slechts twee letters (M en F) omvat (Verslag F.G. 1970, p. 137). Vermelding verdient, dat Boeles in 1951 en 1954 geen enkel woord wijdde aan de hem toch bekend

geworden inscripties van de B.A.I.-naald en de twee benen plaatjes. Koesterde hij toch – gefundeerde – argwaan, ook omdat hij ze zelf niet had kunnen bestuderen en waartoe volgens hem "het ervaren menselijk oog, gewapend met een vergrootglas" zo noodzakelijk is (Boeles 1954, p. 26)? Maar waarom noemde hij dan wel de "Noorse runenbracteaat van Achlum", waarvan A hem slechts een, tot heden echter onvindbaar, papiertje kon tonen (Boeles 1951, p. 325)? Ook is het vreemd dat Boeles de van A verkregen aanwinsten voor het Fries Museum niet in de jaarverslagen vermeldt en slechts ten dele inventariseert, tenzij we aannemen dat hij een en ander als een primeur bekend wilde maken in de tweede druk van "Friesland tot de elfde eeuw", met de voorbereidingen waarvan hij dan al bezig is (Verslag F.G. 1949, p. 2/3) en waarin de aanwinsten dan ook grotendeels zijn genoemd (zie I a).

Met het bovenstaande meen ik thans te kunnen volstaan. De kritische beschouwingen, waaraan elke groep van voorwerpen is onderworpen (III a t/m h) en de onder IV a t/m g nader gepreciseerde onwaarschijnlijkheden en opmerkelijke verschijnselen in het geheel van de collectie, leiden tot de conclusie dat, op enkele met name genoemde uitzonderingen na, het grote door zijn "bijzonderheden" zo spectaculaire bezit aan oudheden van "een terpschipper en zijn familie" als onecht moet worden beschouwd.

In deze mening word ik gesterkt door de reeds aangehaalde slotsom van Van Regteren Altena, die in 1971, als eerste de onwaarschijnlijkheid van de echtheid van de "Vikingschat van Winsum" op schrift heeft gesteld, het oordeel van dr. Ramskou te Kopenhagen, de onafhankelijk van elkaar uitgesproken meningen van dr. Düwel te Göttingen en prof. Buma te Groningen en de analyse-rapporten van het B.A.I. en de Waarborg te Utrecht.

Ten aanzien van de wel als echt te beschouwen voorwerpen, voornamelijk munten, moet, gelet op de ongeloofwaardigheid van de daarover verstrekte mededelingen zeer ernstig aan de vindplaatsopgave worden getwijfeld, terwijl van enkele andere in mijn betoog genoemde stukken, waarvan niet met zekerheid vaststaat dat zij in het bezit van A zijn geweest of nog zijn, maar in de gehele entourage van zijn collectie en zijn relaties zijn opgedoken, ook is aangetoond dat zij of hun inscripties als niet echt zijn te beschouwen.

V. Mogelijke achtergronden

Wie dit eenmaal constateert is geneigd naar de achtergronden, het hoe en waarom te vragen. Men kan velerlei redenen bedenken waarom voorwerpen met opzet een verkeerd etiket krijgen opgeplakt. Winstbejag, romantiek, plezier in een "practical joke" lijken wel de meest aannemelijke en (ten dele) minst "onschuldige" beweegredenen. Wie de bestaande literatuur eens doorneemt ervaart dat het bedrog niet alleen van alle tijden is, maar ook vrijwel elk terrein beslaat dat met het ontstaan en het wezen van de mense-

lijke cultuur, waar ook ter wereld, is verweven. Voor de oudste cultuur noem ik b.v. het omvangrijke werk van Vayson de Pradenne (1932), dat tientallen gevallen van vervalste prehistorische objecten behandelt en het een iets langere tijdsduur omvattende werk van Adolf Rieth (1967). Maar ook Nederland kent vervalsingsaffaires. Ik behoef maar te wijzen op de vele urnen die rond 1900 in Drenthe werden "ontdekt" (o.m. Gratama 1901/'02), op de activiteiten van "Hendrik Potje" op de Veluwe in de dertiger jaren, op de namaak-artefacten uit het Gooi, waarvan er ook enige aan het Fries Museum zijn geschonken, en op de in de collectie van de Fries (!) H. J. Popping voorkomende valse vuurstenen werktuigen (Popping 1934; Byvanck 1946, fig. 3).

Er zijn echter ook redenen als wraak en boosaardig moedwillig bedrog te noemen, terwijl zelfs politieke doeleinden met vervalsingen zijn nagestreefd. Dit laatste was b.v. het geval met de reeds genoemde adelaarfibula van Königsberg (o.m. Zeiss 1941; Von Stokar 1942; Lill 1960; Rieth 1967), die in het nazi-Duitsland van 1936 en later een grote rol speelde. Interessant is, ook voor ons, dat blijkt dat twee groeperingen, die zich beide als onvervalste verdedigers van de Germaanse eer opwierpen, elkaar heftig bestreden in de opvattingen over de echtheid van de fibula. Aan de ene kant zien we n.l. de SS-groep van Himmler — waaraan sedert 1939 de "Forschungs- und Lehrgemeinschaft Das Ahnenerbe" zeer nauw verbonden was (na de oprichting in 1935 was het als "Studiengesellschaft" onafhankelijk geweest) — de valsheid van de adelaar naar voren brengen, aan de andere kant de SA-groep van Rosenberg de echtheid van dit stuk verdedigen (Rieth 1967; Kater 1974, p. 300/1). De groep van Himmler en daarmee "Ahnenerbe" wint, o.m. met behulp van de onweerlegbare, natuurwetenschappelijk verkregen bewijzen van H. Zeiss en W. von Stokar (zie literatuur). Wie echter op de hoogte is van de vele, menigmaal op verdraaide feiten berustende pogingen van de SS om onder meer via "Das Ahnenerbe" op velerlei terreinen der wetenschap, waaronder de prehistorie, de macht te verkrijgen, zal het niet verbazen dat men met machinaties en intimidaties deze heerschappij ook in de bezette gebieden, o.a. Nederland, trachtte te verwerven.

Met name lukt dat ten aanzien van de Groninger Universiteit (Van der Waals 1969; Kater 1966, 1974), waar "Das Ahnenerbe" ook over Nederlandse medewerkers beschikte. Men toonde veel belangstelling voor het noorden van ons land, ook voor Friesland, waar een der stichters van "Ahnenerbe", n.l. Herman Wirth, jarenlang had gewoond en een aantal inwoners de (valse) hoop had hun idealen over de (culturele) vrijheid van Friesland via de door "Das Ahnenerbe" en andere nazi-instituten gepropageerde doelstellingen te kunnen verwezenlijken (Kalma 1946, speciaal p. 5-10; Ypma 1953, speciaal p. 36-41; Wijbenga 1970, hfst. 6).

Ik acht het dan ook niet onmogelijk dat in deze kringen, of onder invloed van de daar heersende idealen de ideeën over (o.m.) de "Vikingschat van Winsum" kunnen zijn ontstaan, temeer daar Thor in het "Derde Rijk" ook als een Germaanse oergod werd beschouwd (Paulsen 1956). Zij zouden dan

gemaakt kunnen zijn in of met medewerking van de grote werkplaats te Berlijn (of met behulp van een der daar werkzame of werkzaam geweest zijnde medewerkers), die in de nazi-tijd "zo getrouw mogelijke copieën" van "oer-Germaanse" voorwerpen maakte ten behoeve van Duitse scholen en musea (zie literatuur N. 1941). Deze werkplaats heeft onder leiding gestaan van prof. H. Reinert, dezelfde die, ironisch genoeg, de echtheid van de adelaar van Königsberg mee tot het uiterste verdedigde! In deze werkplaats, die na 1940, het jaar van het adelaarproces te München, steeds meer onder de invloed van het nu tot de SS behorende "Ahnenerbe" kwam te staan (Kater 1974), was men zeer nauwkeurig met het maken van modellen, gietvormen, etc. op de hoogte. Getuige het artikel van N. in "Hamer" 1941 kende men ook in Nederland dit "Germaanse atelier". Tevens is bekend dat onder de "volks" georiënteerde aanhangers van de "Nieuwe Orde" grote voorliefde voor de runentekens e.d. bestond (zie de jaargangen van "Hamer") en in dat opzicht behoeft het ons dan ook niet te verwonderen dat naast de Vikingschat ook een aantal runeteksten is opgedoken. Het is naar mijn mening in bovengenoemde richting(en), dat gezocht moet worden naar de herkomst van de fraaie specimina van "Friese" Viking-volkskunst en runeteksten die via A en B bekend zijn geworden.

Bij de overwegingen dat anderen dan A en B mede een rol hebben gespeeld in de vervalsingsaffaire, komen ook die van de leeftijd en het gedrag van A. In de Leeuwarder Courant van 8 augustus 1972 wordt vermeld dat A dan 40 jaar oud is. In januari 1946, als A aan Boeles zijn eerste munten aanbiedt, zou hij dus niet ouder dan 14 jaar zijn geweest en in 1948, als de eerste Thor-hamers opduiken, 16 jaar. Nu vernam ik van de heer D. J. Kamminga, dat deze in de jaren 1940-'45 A verschillende malen des zondags op bezoek heeft gehad en hij altijd een "vreemde indruk" maakte. A zou dan nog een kind geweest moeten zijn, maar hoe dan te verklaren dat hij niet ter kerke ging "omdat hij het met de 'finen' niet kon vinden", zoals hij aan Kamminga en later ook aan ds. J. J. Kalma (1950, mondelinge mededeling) vertelde en hoe te verklaren dat hij toen reeds aan Kamminga een door hem zelf vervaardigd afschrift overhandigde van de tekst van de Jellinga-steen, zoals die in copie te Utrecht staat en een tekening van de "Noorse runen-bracteaat" aan Boeles (1951, p. 325) gaf (die overigens door mij niet in het Boelesarchief werd gevonden)? Volgens Kamminga was A echter geen kind meer, terwijl hij ook op Kalma in 1950 een oudere indruk dan 18 jaar maakte (mondelinge mededeling).

Bij navraag bleek nu onomstotelijk, dat A een zevental jaren ouder is en in 1925 geboren werd. Dat maakt begrijpelijk, dat Boeles al in 1946 een gouden munt aan A in ruil gaf, een gebaar dat – gezien de opvattingen van die tijd en zeker die van mr. Boeles persoonlijk – niet jegens een "eenvoudige schipperszoon" van 14 jaar zou zijn gemaakt.

In de oorlogsjaren is nog regelmatig terpaarde vervoerd en werd er door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden een opgraving gedaan in de dicht bij Dokkum gelegen Driesumer terp onder leiding van een door zijn nazi-

sympathieën bekend staande toenmalige conservator van dit museum (zie o.m. Verslag R.M.v.O. 1943, p. 4). Ik zou mij kunnen voorstellen dat A, die — zoals vaker voorkomt — reeds jong een bepaalde voorliefde getoond kan hebben voor bodemvondsten, op de een of andere wijze en wellicht zonder zich dit aanvankelijk te beseffen, in de ban is gekomen van een groepering, die doelbewust en op geraffineerde wijze een poging wilde doen om het beeld van de Friese voorgeschiedenis te wijzigen.

Welke de beweegredenen daartoe zijn geweest meen ik hier niet te moeten gaan uitpluizen; het heeft mijns inziens, zo lang de makers en leveranciers van de voorwerpen over de werkelijke herkomst en de achtergronden zwijgen, ook geen zin daarover te speculeren. Ook over de grootte van de genoemde groepering en wie zich daarin precies bevonden (en nog bevinden?) meen ik geen oordeel te mogen uitspreken.

Een feit is dat, nadat bleek dat mr. Boeles, maar ook de conservator van het Admiraliteitshuis te Dokkum de aanbiedingen van A aanvaardden, de voorwerpen "mooier en interessanter" werden. Merkwaardig is echter, dat er na het vrij plotselinge vertrek van mr. Boeles — op de nog even via ds. Kalma gedane pogingen na (zie onder Ia) — geen aanbiedingen meer volgden, maar dat deze eerst weer begonnen toen hij werd opgevolgd. Ook dit versterkt mij in de mening dat de pogingen werden voortgezet de Friese voorgeschiedenis en haar pleitbezorgers door falsificaten, die eens wel zouden worden ontmaskerd, te compromitteren.

De tweede stroom van nu ten opzichte van datering en vorm anders geaarde oudheden werd, mede door de te grote frequentie van de aanbiedingen, met veel meer argwaan bekeken en door de officiële instellingen niet langer geaccepteerd. Een uitweg werd nog gezocht bij particuliere verzamelaars en dan treedt, naar het schijnt, ook een "verval" in, gekenmerkt door het ten dele zeer grof vervaardigen van een aantal voorwerpen. Bewust, omdat men door had "gesnapt" te zijn, òf omdat de particulieren toch geen gerenommeerde kenners waren?

Opvallend is dat bij de tweede stroom veel minder aandacht lijkt te zijn besteed aan het zilveragehalte. De percentages zilver lopen nu sterk uiteen en zijn meestal veel hoger (tot wel 100 toe), zoals het rapport van het B.A.I. uitwees. Nonchalance, het niet meer beschikken over de juiste apparatuur of de eerst gebruikte krachten, of het gebruik van zilver van omgesmolten oude Nederlandse munten, waarvan bekend is dat zij een vrij hoog zilveragehalte hebben? Ik geloof mij op dit ogenblik daarover het hoofd niet te hoeven breken.

Genoeg zij, dat vastgesteld werd dat een aantal "Friese" oudheden thans is herkend als "biskiterij".

Verantwoording

Aan de instellingen en particuliere verzamelaars, die mij zo welwillend hun materiaal voor bestudering ter beschikking stelden, betuig ik gaarne mijn dank. Het Nationalmuseum te Kopenhagen (voor de welwillende ontvangst en het rapport van dr. Th. Ramskou), het Biologisch-Archaeologisch Instituut der R.U. te Groningen en de keurkamer Utrecht van het Kantoor van de Waarborg enz. (waarvan respectievelijk de heren drs. J. N. Lanting en H. van der Zwaag de analyse-rapporten maakten), het Rijksmuseum voor Geologie en Mineralogie en dat van Oudheden te Leiden, de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage en het Aartsbisshoppelijk Museum te Utrecht zij hier ook dank gebracht voor de verleende medewerking. Ook aan de heren dr. K. Düwel te Göttingen, prof. dr. J. E. Bogaers te Nijmegen en prof. dr. W. J. Buma te Groningen ben ik voor hun oordeel dank verschuldigd en in het bijzonder ook aan het Instituut voor Prae- en Protohistorie der Universiteit te Amsterdam in de personen van prof. dr. W. Glasbergen, drs. H. H. van Regteren Altena en drs. M. de Weerd voor de verleende faciliteiten t.a.v. het archief-Boeles, dat aldaar ten dele berust en de aangeboden hulp bij het nagaan van wetenschappelijke gegevens. De heer F. Gijbels van dit Instituut maakte vele foto's, evenals de Centrale Fotodienst van de R.U. te Groningen. Tenslotte ook dank aan mijn vrouw, die vele gegevens uit het archief van het Fries Genootschap en het Fries Museum natrok.

Noten

1. De publicaties in de Leeuwarder Courant vindt men in de literatuurlijst onder L(eeuwarder). C(ourant). Voor een kort relativerend artikel over de kwestie zie Elzinga 1972.
2. De door Boeles van A verworven aanwinsten (Muntinventaris Fries Museum A 2076 t/m 2089, 2091 t/m 2117 en 2119) worden door hem niet vermeld in de Verslagen van het Fries Genootschap.
3. Hiermede bevestigt Boeles dus nogmaals, zij het op iets andere wijze dan bij 14 oktober 1948 is vermeld, dat hij de benen hanger van "Tjum", welke op die datum als bruikleen was ontvangen, als zijn eigendom beschouwt.
4. Aan de familie A behoren in dat jaar (en thans nog) twee scheepjes, die altijd bij elkaar blijven. In de aantekeningen van Boeles is vermeld: "schip v. A . . . 24 ton"; dit laatste moet circa 34 ton zijn.
5. 134ste Verslag F.G. 1962, p. 29, 31; 135ste id. 1963, p. 31, 33; 137ste id. 1965, p. 36 (met afb.).
6. Het is echter mogelijk dat dit FM 1963-X-17 is, afkomstig uit "Sexbierum (?)".
7. De vindplaats van dit stukje, in 1951 in de inventaris ingeschreven, is niet geheel betrouwbaar; wel is bekend uit welke collectie het afkomstig is, maar ik twijfel aan de ouderdom, gezien de conservatie-toestand van het been. Is het niet oud of niet uit een (Friese) terp afkomstig, dan is geen enkel antropomorf stuk been van vóór 1000 na Chr. in het Fries Museum aanwezig.

8. De tekst van het rapport luidt:

Nationalmuseet, 1. Afdeling. København, 10th June, 1974.

On Tuesday the 10th of June, Mr. G. Elzinga, conservator of The Fries Museum te Leeuwarden, showed to me the collection of objects mentioned on the following list (alle in dit artikel genoemde van A en B verkregen voorwerpen. G.E.), asking me if the things in question could be dated to the Viking period.

As for the objects carved in bone, marked with a cross on the list, there is a possibility of their being real antiquities.

As for the rest of the collection I can say that it cannot be dated to the Viking period. The objects do not have the slightest resemblance to real Viking products but are only clumsy copies made in a wrong technique, for instance being cast and not hammered; and for the bone-carvings they show so many mistakes in ornamentation that they must be considered as fakes as well.

The question: How old are the things? is very difficult to resolve. As a general impression I should say that they are manufactured within the last 60 or 50 years by a man who is very skillful in bone-carving, but not so good at silver moulding.

As the cross-marked objects have the same provenance as the obvious fakes, they, too, must be considered very suspicious as artifacts.

Th. Ramskou.

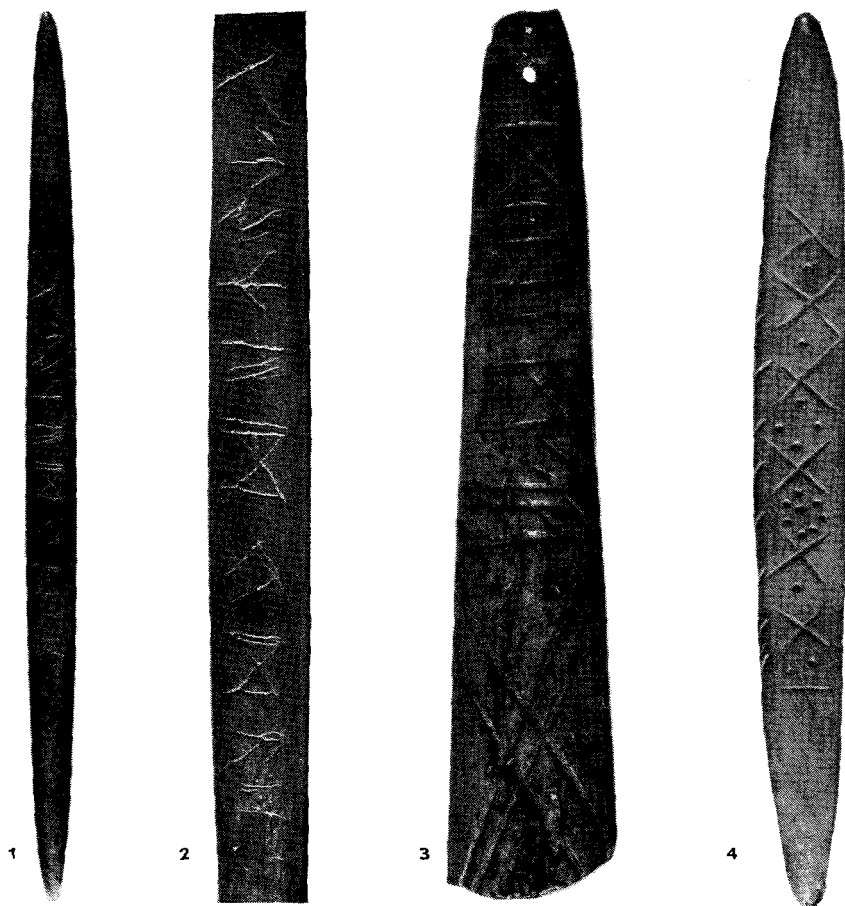
Literatuur

- Boeles, P. C. J. A. — 1951 — Friesland tot de elfde eeuw. 's-Gravenhage, 2e druk.
— — 1954 — De inheemse runen-inscripties uit Friesland en Groningen. *Oudheidk. Meded. Rijksmuseum v. Oudheden, Leiden*, N.R. XXXV, p. 18-22.
- Brongers, J. A. — 1967 — Protohistoric worked human skull bone in the Netherlands. *Berichten Rijksd. Oudheidk. Bodemonderzoek* 17, p. 29-34.
- Buma, W. J. — 1957 — Frieslands runeninscripties. Groningen-Djakarta.
- Byvanck, A. W. — 1946 — De voorgeschiedenis van Nederland. Leiden, 4e druk.
- Cat. F.F.S. — 1959/60 — Van Friezen, Franken en Saksen. Catalogus tentoonstelling Leeuwarden/'s-Gravenhage (2 drukken).
- Dawson, H. R. Ellis — 1967 — Pagan Scandinavia. London.
- Düwel, K. en W. D. Tempel — 1970 — Knochenkämme mit Runeninschriften aus Friesland. *Palaeohistoria* XIV, p. 353-391.
- Elzinga, G. — 1969 — Het verdronken Esonstad: werkelijk "Dichtung"? *Waddenbulletin* 4, p. 8-12.
— — 1970 — Het verdwijnen en behouden van terpen, in: Terpen, mens en milieu. Haren.
— — 1972 — Rumor rond een zilverschat. *Dit is Friesland* 9, nr. 7, p. 6-7.
— — 1973 — De opkomst van de belangstelling voor de archeologie van Friesland. *De Vrije Fries* 53, p. 68-80.
- van Es, W. A. — 1960 — De Romeinse muntvondsten uit de drie noordelijke provincies; een periodisering der relaties. Groningen.
- Glazema, P. en J. Ypey — 1956 — Merovingische ambachtskunst. Baarn.
- Gratama, S. — 1901/02 — Provinciaal Museum van Assen. Brief a. d. Comm. van Bestuur. *Bull. Nederl. Oudheidk. Bond* 3, p. 13-17.
- Halbertsma, H. — 1957 — De oudste historie, in: Baerderadiel, in: geakunde. Drachten, p. 51-113.
— — 1965/66 — The Frisian Kingdom. *Berichten Rijksd. Oudheidk. Bodemonderzoek* 15-16, p. 69-108.
— — 1968 — Het Friese Koninkrijk, in: Geschiedenis van Friesland. Drachten, p. 95-143.
- Kalma, J. J. — (1946) — De Fryske Biwering op 'e Twasprong. Ljouwert (z. j.).
- Kater, Michael — 1966 — Das "Ahnenerbe", die Forschungs- und Lehrgemeinschaft in der SS. Heidelberger diss.
— — 1974 — Das "Ahnenerbe" der SS 1935-1945. Stuttgart.

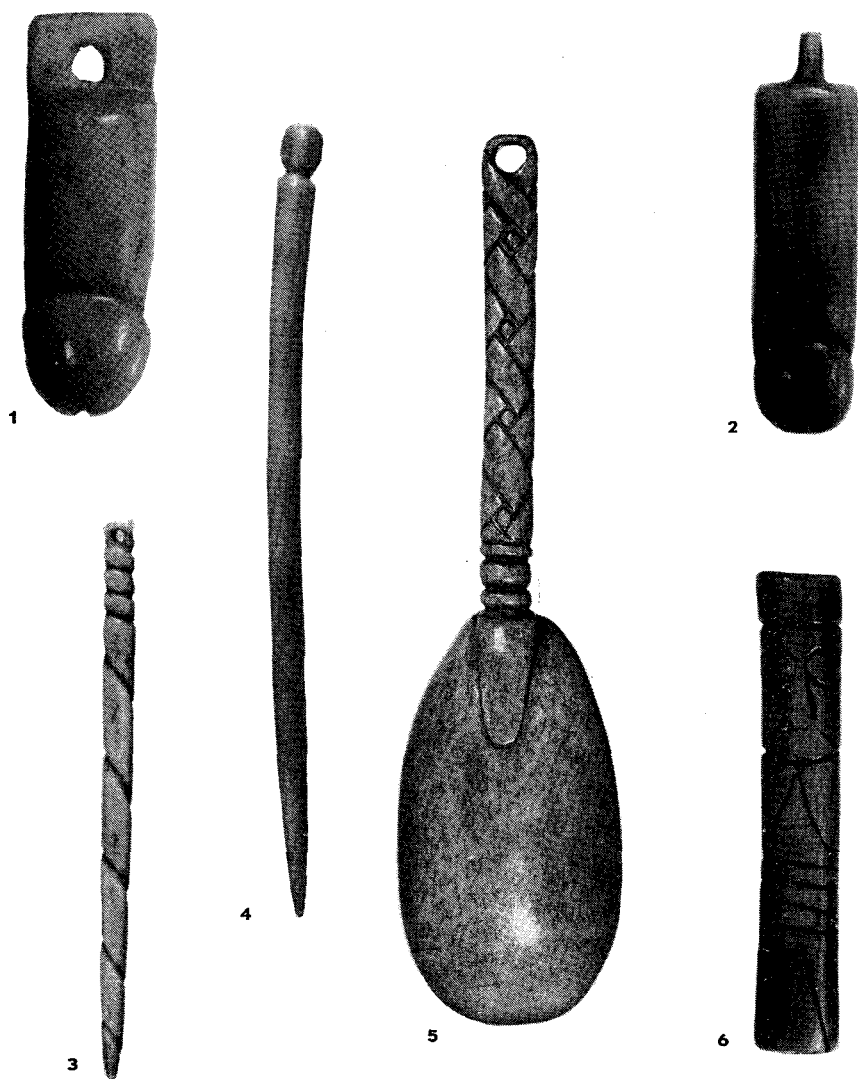
- L(eeuwarder) C(ourant) — 1972 — 3, 5, 8, 9, 12, 27 en 31 mei; 3 juni; 25 en 31 juli; 10, 19, 22 en 23 augustus.
- Lill, Georg — 1950 — Die Adlerfibel von 1936 und andere Fälschungen aus einer Münchener Goldschmiedewerkstatt. *Germania* 28, Heft 1/2, 1944-1950, p. 54-62.
- Miedema, H. T. J. — 1974 — Dialect en runen van Britsum en de oudste Anglofriesse runeninscripties. *Taal en Tongval* 26, p. 101-128.
- Müller, Sophus — 1898 — Nordische Altertumskunde. Zweiter Band. Straatsburg.
- N., E. — 1941 — Waar onze voorgeschiedenis weer levend wordt. *Hamer* 1, nr. 7, p. 5-8.
- Oenema, S. — 1964 — Vuursteen. *Veld en Vitrine. Meded. Fries Natuurhist. Museum* 25 juli, p. 3-6.
- Paulsen, Peter — 1942 — De oudste voorstellingen der kruisiging in het noorden. *Hamer* 2, nr. 11, p. 7.
- — 1956 — Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa. Bonn.
- Popping, H. J. — 1934 — De jong-palaeolithische Kuinder-cultuur. Station Makkinga. *Mensch en Maatschappij*, p. 378-400.
- van Regteren Altena, H. H. — 1971 — Winsum, gem. Baarderadeel (Fr.): "zilverschat", in: De Vikingen in de Lage Landen, getoetst aan de Danelaw. Working Paper I, Instituut voor Prae- en Protohistorie, Universiteit van Amsterdam, p. 19-25.
- Rieth, Adolf — 1967 — Vorzeit gefälscht. Tübingen.
- Schnall, U. — 1973 — Bibliographie der Runeninschriften nach Fundorten. Zweiter Teil: Die Runeninschriften des europäischen Kontinents. Göttingen.
- Sipma, P. — Eat oer fryske runen, in: Fryske stúdzjes, oanbean oan J. H. Brouwer (Studia Germanica 2). Assen.
- Steensma, R. — 1970 — Het klooster Thabor en zijn nagelaten geschriften: Een inleiding en een inventarisatie. Groninger diss. Leeuwarden.
- von Stokar, W. — 1942 — Das Ende der Fibel von Königsberg. *Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit* 18, p. 268-270.
- Vayson de Pradenne, A. — 1932 — Les fraudes en archéologie préhistorique. Parijs.
- Verkade, P. — 1848 — Muntboek, bevattende de namen en afbeeldingen van munten, geslagen in de zeven voormalige Vereenigde Nederlandsche Provinciën, etc., etc. Schiedam.
- Verslag F.G. — *Verslagen Fries Genootschap en Fries Museum* (per jaar).
- van der Waals, J. D. — 1969 — Praehistorie en mythevorning. Inaug. oratie Utrecht 24 maart 1969. Groningen.
- Wijbenga, P. — 1970 — Bezettingstijd in Friesland. I: Weifeling en keus. Drachten.
- Ypma, Y. N. — 1953 — Friesland Annis Domini 1940-1945. Dokkum.
- Zeiss, H., e.a. — 1941 — Die Adlerfibel von Königsberg. *Mannus, Zeitschrift für Deutsche Vorgeschichte*, p. 373-386.

Afbeeldingen

De hier gereproduceerde foto's zijn in de loop der jaren door het Instituut voor Prae- en Protohistorie der Universiteit van Amsterdam en de Centrale Fotodienst van de R.U. Groningen gemaakt, waardoor het moeilijk was om één bepaald schema aan te houden. Niet alle genoemde of bekend geworden voorwerpen zijn weergegeven, maar er is gestreefd naar een representatief overzicht. Ook is getracht de ware grootte aan te houden, hetgeen bij enkele voorwerpen en details evenwel niet mogelijk bleek. Vrij sterk vergroot zijn Pl. I 2 en 3, II 1 en 2, III 2 en 3, IX 2 en 4, X 2 en 4, vrij sterk verkleind Pl. V 1 en X 3.

Plaat I. Benen voorwerpen: 1 staafje (2 detail) met runentekens "gtszumoda", 3 idem met "aml(e)hd", 4 versierd staafje.

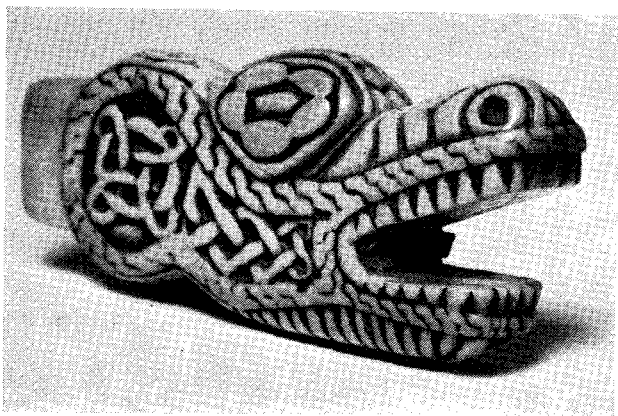

Plaat II. Benen voorwerpen: 1 en 2 phallus-amuletten, 3 en 4 naalden, 5 lepel, 6 amulet.

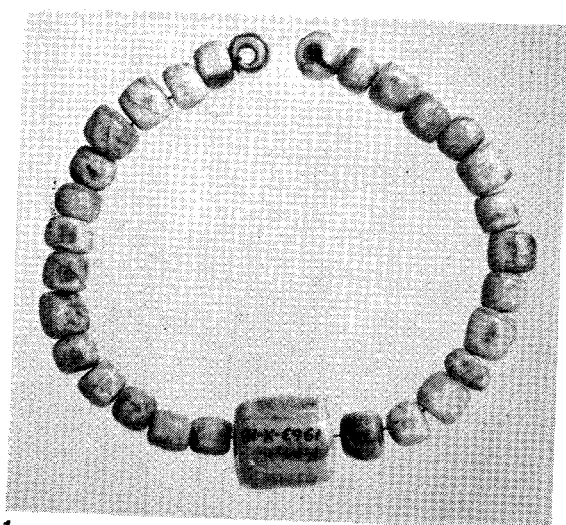
1

2 en 3

4

Plaat III. Benen en ivooren voorwerpen: 1 krijger, 2 en 3 priester, 4 drakenkop.

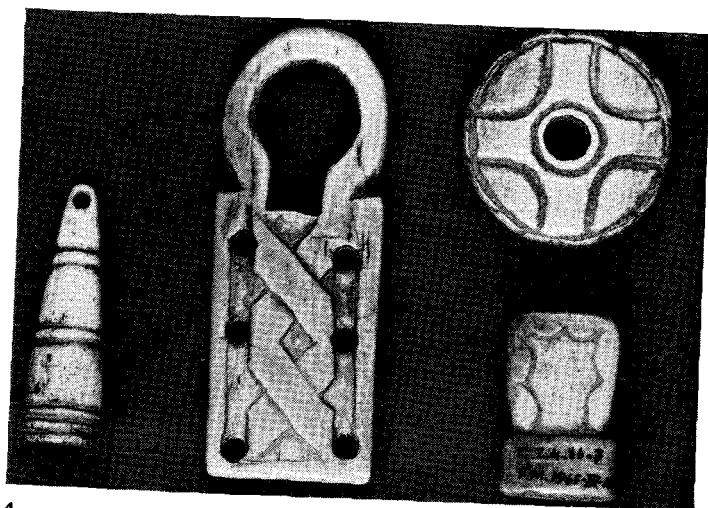
1

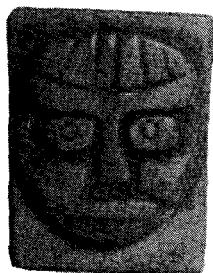
2

3

4

5

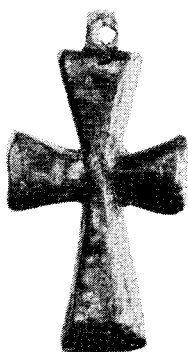
Plaat IV. Benen voorwerpen: 1 ketting, 2 en 5 mensfiguurtjes, 3 mummie-oplegsels, 4 hanger, gespplaat, spijnschijf en stempel.

1

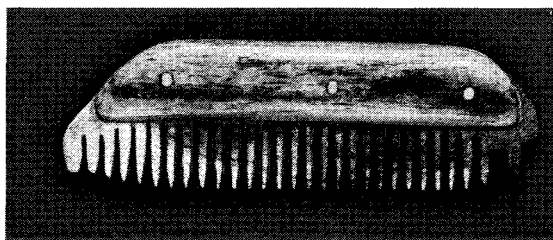
2

3

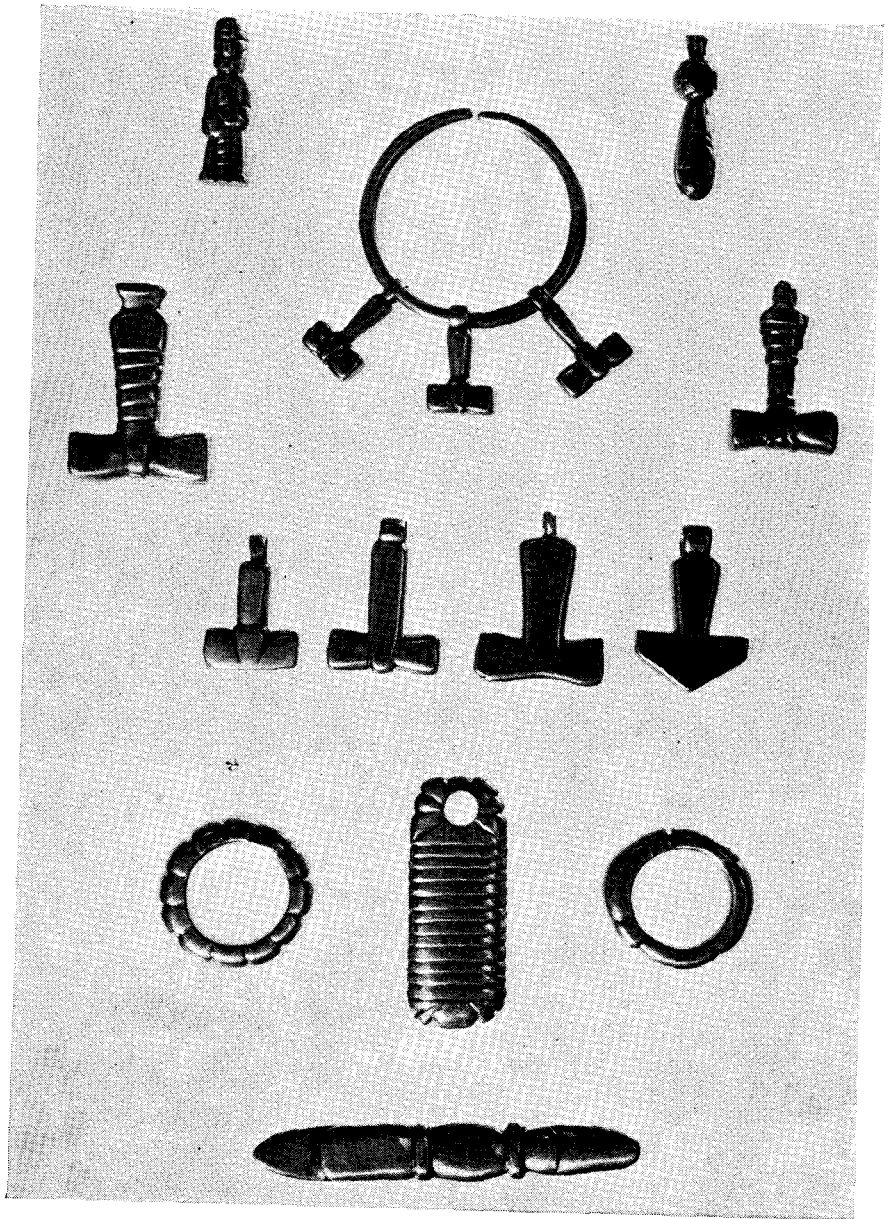

4

5

Plaat V. 1 roodkoperen gordelschijf, 2 en 3 loden kruisjes, 4 stenen beeldje, 5 benen kam.

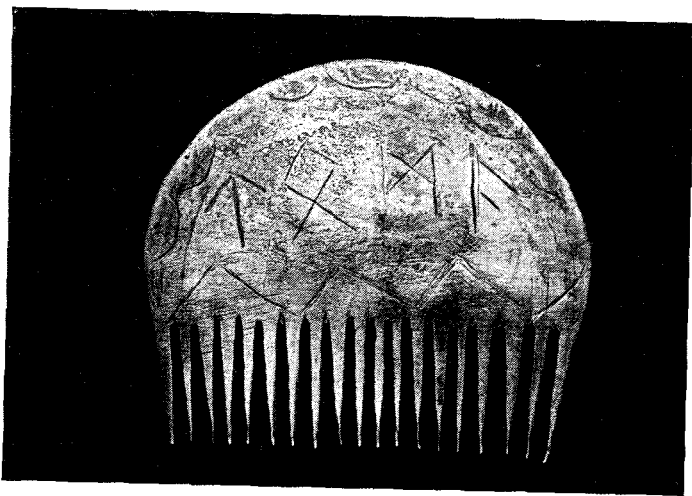
Plaat VI. De "Vikingschat van Winsum", zilver (rechtsboven drakenkopje)

1

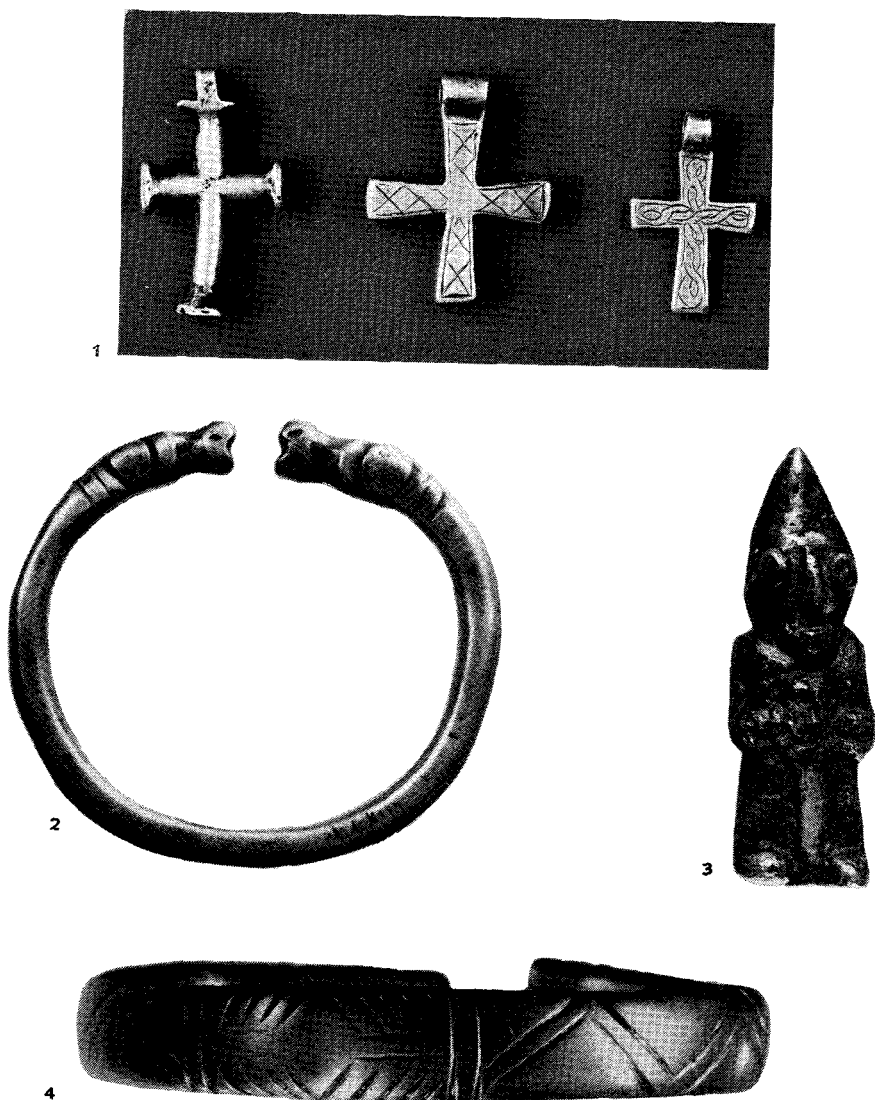

2

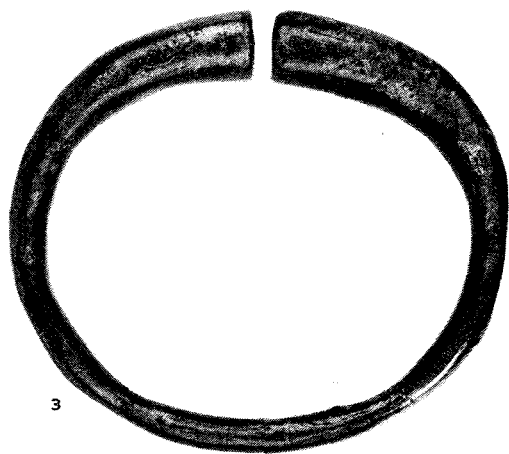
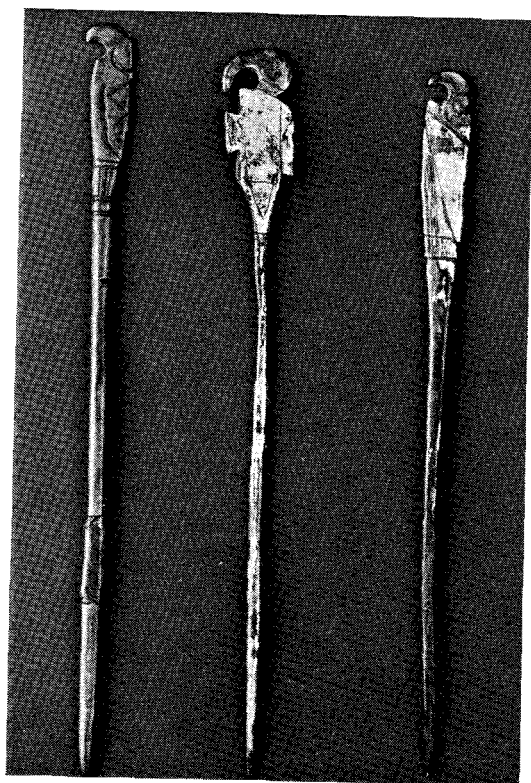

3

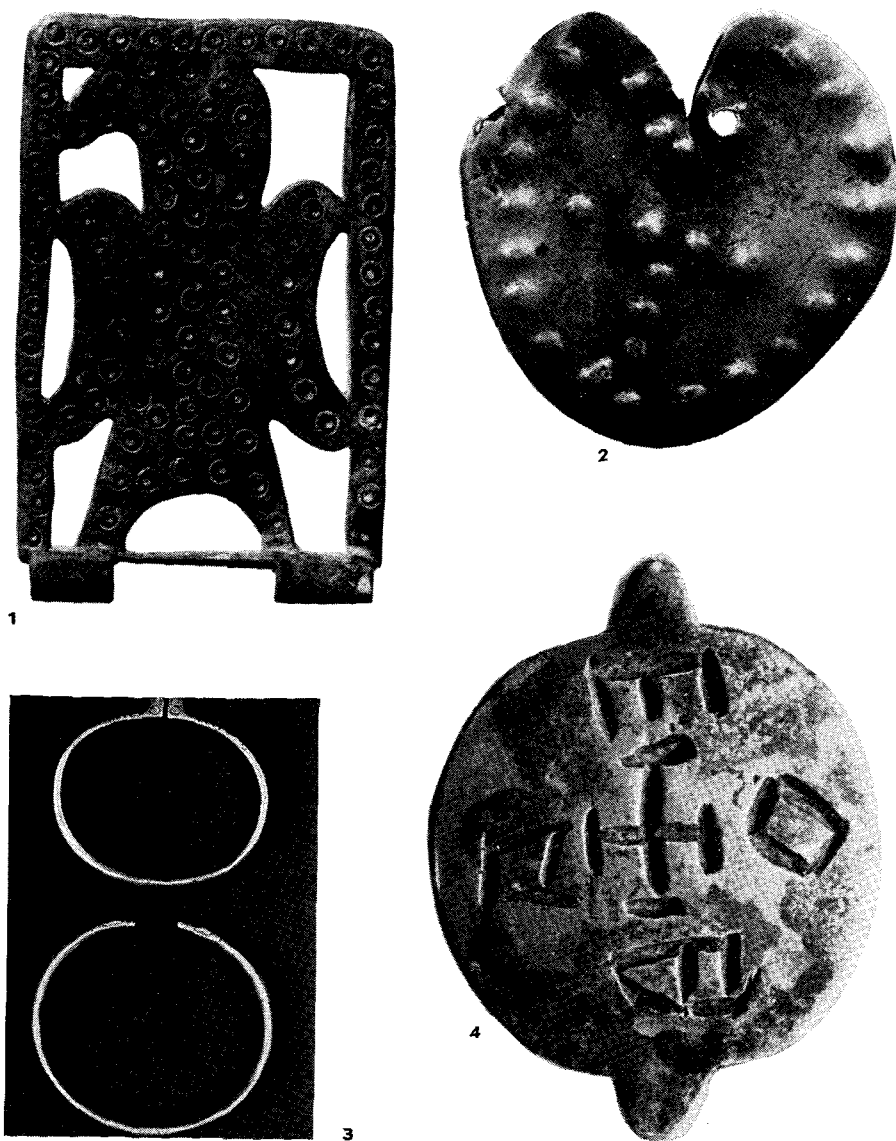
Plaat VII. Zilveren voorwerpen: 1 en 2 kruisbeeldjes, 3 kam met runentekens "toma".

Plaat VIII. Zilveren voorwerpen: 1 kruisjes met draagoog, 2 en 4 armbanden, 3 krijgsmannetje.

Plaat IX. Zilveren en gouden voorwerpen: 1 vogelkopnaalden, 2 munthanger van Arcadius, 3 armband, 4 gouden ring met steen.

Plaat X. Zilveren voorwerpen: 1 gespplaat, 2 beslagplaatje, 3 armbanden met slangekoppen, 4 zegelring.

Panorama van Friesland in 1974

Bestuurlijke ontwikkelingen

Bestuurlijk gezien mag 1974 voor Friesland zeker een belangrijk jaar worden genoemd. Het was een verkiezingsjaar, hetgeen betekende, dat de kiesgerechtigde Friezen en Friezen ter stembus togen om de nieuwe leden te gaan kiezen van Provinciale Staten, het hoogste gezagsorgaan van de provincie. Opzienbarende verschuivingen in de politieke samenstelling van Provinciale Staten brachten de verkiezingen in Friesland niet, al boekte één van de partijen (de F.N.P.) 100% winst. De zetelverdeling van de Friese Staten ziet er na de verkiezingen, die op 27 maart plaats vonden, als volgt uit (tussen haakjes de oude zetelverdeling): C.D.A. (Chr. Democratisch Appèl) 22 (25), P.v.d.A. 19 (18), V.V.D. 7 (4), F.N.P. 4 (2), C.P.N. 1 (2), G.P.V. 1 (1), P.P.R. 1 (1). D'66 en de P.S.P., die in de oude Staten (in P.A.K.-verband) vertegenwoordigd waren met elk 2 zetels, keerden niet in de Staten terug.

De Provinciale Staten kwamen op 5 juni voor het eerst in hun nieuwe formatie bijeen om te worden beëdigd en een nieuw college van gedeputeerde staten te kiezen. In de samenstelling van laatstgenoemd college veranderde niets, zowel wat de politieke verhoudingen als wat de personen betreft. Een verrassing was dat niet, want tijdens het openbare vooroverleg over de g.s.-verkiezingen tussen de fractievoorzitters, was reeds gebleken, dat de positiekeuze en de stemmenverhouding zodanig waren, dat een poging van linkerzijde om een C.D.A.-gedeputeerde te vervangen door een F.N.P.-gedeputeerde tot mislukken gedoemd was. Het zittende college van gedeputeerde staten bleef dus zitten, al werden er in de portefeuillevverdeling wel enige wijzigingen aangebracht, waardoor een wat evenwichtiger taakverdeling ontstond. Deze portefeuillevverdeling werd als volgt:

mr. P. E. van Krevelen (P.v.d.A.)
waarnemend Commissaris der Koningin, maatschappelijke zorg, sociale zaken, jeugd-aangelegenheden, sportzaken, openbare nutsbedrijven, algemene zaken;

P. van der Mark (C.D.A.)
onderwijs, cultuur, provinciale bibliotheek, voorlichting en public relations (sedert het najaar werd de portefeuille van de om gezondheidsredenen verhinderde heer Van der Mark waargenomen door de heer Spiekhout; op 19 maart 1975 kozen de Staten drs. J. Mulder (C.D.A.) als zijn opvolger);

J. Spiekhout (P.v.d.A.)
integrale planning, provinciale financiën, toezicht gemeentebesturen, volksgezondheid, milieuhygiëne, personeelszaken;

R. Renkema (C.D.A.)
ruimtelijke ordening, volkshuisvesting, zorg voor stads- en dorpschoon, natuur- en landschapzorg, bestuurlijke organisatie;

drs. L. Hilarides (V.V.D.)
economische zaken, werkgelegenheid, waterstaat, verkeer en vervoer;

ir. L. Eringa (C.D.A.)
waterschappen, agrarische zaken, recreatie, toerisme en vreemdelingenverkeer, huisvesting provinciale apparaat.

Geen politieke omwenteling dus in de Friese Staten. Wel een vrij groot aantal nieuwe gezichten. Er kwamen namelijk 18 nieuwelingen in de Provinciale Staten. In de nieuwe Staten vond in 1974 één mutatie plaats.

De Provinciale Staten vergaderden in 1974 op 29 en 30 januari (behandeling subsidievoorstellen), 13 maart, 10 april, 15 mei, 5 juni (eerste zitting nieuwe staten en verkiezing

Panorama van Friesland in 1974

g.s.), 3 juli (verkiezing leden Eerste Kamer), 4 september, 2 oktober, 6 november, 10 en 11 december (begrotingsbehandeling) en 17 en 18 december (o.a. subsidievoorstellen). Er werden 31 vergaderingen gehouden van Statencommissies.

De provinciale begroting voor 1975 overschreed voor het eerst in de geschiedenis het totaal van 100 miljoen gulden (inkomsten f 112.984.798, uitgaven f 109.418.595, onvoorzien f 3.566.203). Aan subsidies werd een totaalbedrag van rond 12½ miljoen geraamd, waarvan alleen reeds ruim 1,3 miljoen bestemd is voor de Friese taal en cultuur. De provinciale begroting voor 1975 ging voor de eerste maal niet vergezeld van een aanbiedingsbrief in de traditionele zin van het woord, maar van een beleidsplan van het provinciaal bestuur voor de komende zittingsperiode van vier jaar. Aan de realisering van dat beleidsplan, waarin tal van verkiezingswensen van de verschillende partijen terug te vinden zijn, zal men de komende jaren de handen vol hebben.

In de algemene politieke beschouwingen in de decemberzitting van de Staten werd nog even nagekaart over de gedeputeerdenverkiezingen, waarover bij de linkse fracties en de F.N.P. enig ongenoegen was blijven hangen. Verder stonden de zorg om de sterk toegenomen werkloosheid en de tegenvallende inkomsten van de provincie uit het provinciefonds centraal in de debatten, waarin opnieuw gepleit werd voor compensatie uit de aardgasopbrengsten.

De Staten namen met algemene stemmen twee moties aan. In de ene motie (ingediend door het C.D.A.) werd een hogere rijksbijdrage gevraagd in de kosten voor bevordering van de Friese taal en cultuur. In de andere motie, afkomstig van de P.v.d.A., spraken de Staten uit, dat de universitaire vestiging in Leeuwarden in 1975 met tenminste honderd studenten moet kunnen beginnen. Intussen is bekend geworden, dat de start in 1976 zal zijn, met 75 eerstejaars studenten.

Bij de behandeling van de nota inzake het door de provincie Friesland te voeren beleid in de sportsector, waarvoor de Staten over het algemeen veel waardering toonden, werd een motie ingediend om de beroepssport te gaan subsidiëren door de voetbalclubs Cambuur en Heerenveen elk een provinciaal subsidie te verstrekken van f 40.000, te besteden voor verbetering van de spelkwaliteit. Subsidiëring van het beroepsvoetbal bleek echter in de Friese Staten nog steeds geen haalbare zaak, al scheelde het niet veel. De motie werd verworpen met 20 tegen 29 stemmen. In de sportnota ontvouwde het college van g.s. zijn plannen om de sport in Friesland actief te gaan steunen en stimuleren via subsidies voor kadervorming, de stichting van sporthallen, sportzalen, overdekte zwembaden e.d., experimenten op het gebied van de bouw van sportaccommodaties, sportevenementen en sportorganisaties.

Het Fries Museum kon in 1974 beginnen met zijn uitbreidingsplannen. De provincie stelde voor de eerste fase f 425.000 beschikbaar. Met de bouw van waterzuiveringsinstallaties en de aanleg van de provinciale wegen werden in 1974 weer flinke vorderingen gemaakt. H.M. Koningin Juliana stelde op 19 april, toen zij een milieubezoek aan Friesland bracht, de zuiveringsinstallatie in Wolvega in bedrijf. Dezelfde dag vond ook de officiële opening plaats van de zuiveringsinstallaties te St. Annaparochie en Gorredijk. Wat de wegen betreft: nog voor het einde van het jaar werd het wegvak Metslawier-Anjum van de nieuwe provinciale weg Dokkum-Lauwersoog voor het verkeer opengesteld.

De actieve taal- en cultuurpolitiek van het provinciaal bestuur werd in 1974 met kracht voortgezet. Voor bevordering van het gebruik van de Friese taal werd op de begroting f 318.800 uitgetrokken. De pogingen om het toneelgezelschap "Tryater" wat de rijks-subsidie betreft gelijk te schakelen met het beroepstoneel mislukten echter, al toonde de minister zich onder aandrang vanuit de Kamer wel bereid om binnen de rijkspost voor de Friese taal en taalcultuur iets meer voor Tryater te doen. Het provinciaal bestuur gaf zelf het goede voorbeeld door Tryater op gelijke wijze te subsidiëren als de Noorder Compagnie. Tryater kwam in 1974 ook nog op andere wijze in het nieuws door de aanbidding van een rapport over de mogelijkheden van Friestalig beroepstoneel, dat door een aantal deskundigen werd samengesteld en op 1 april aan het provinciaal bestuur werd aangeboden.

Vermeldenswaard op cultureel terrein is verder de uitreiking van de dr. Joost Halbertsmaprijs 1974 aan dr. J. A. Faber te Wageningen voor zijn in 1973 verschenen publicatie "Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800". De prijs werd op 17 oktober in Bolsward uitgereikt door de commissaris der koningin. Op 4 september ging in de provinciale bibliotheek de film "Eén mond, twee talen" in première, in aanwezigheid van de Friese Statenleden en vele prominenten uit de Friese samenleving. De film, die de tweetalige situatie in Friesland van alledag tot onderwerp heeft, werd in opdracht van het provinciaal bestuur, met medewerking van de ministeries van C.R.M. en O. en W., vervaardigd door de cineast Boud Smit.

Enkele hoogtepunten uit het jaar 1974 waren het driedaags werkbezoek van prinses Beatrix en prins Claus aan Friesland op 7, 8 en 9 mei en het tweedaags bezoek van de Amerikaanse astronaut Jack Lousma aan de geboorteprovincie van zijn voorouders op 20 en 21 juni.

In 1974 werd, buiten het reeds genoemde beleidsprogramma van het provinciaal bestuur voor de komende vier jaar, een belangrijke stap voorwaarts gezet op het gebied van de toekomstplanning voor Friesland. De Staten behandelden in maart een nota van g.s. betreffende de aard en draagwijdte van de uitgangspunten voor de planning. Zij plaatsten zich achter de voorgestelde doelstelling van de planning: het streven naar een optimaal welzijn van de inwoners van Friesland en kozen als realiseringsmaatstaf voor dit (hoofd)doel een binding van de natuurlijke bevolkingsaanwas. Om dit te bereiken wil de provincie komen tot een samenhangende planning van een beleid dat is afgestemd op de wensen en behoeften van de bevolking van Friesland. Hiervoor is, zo stelde het provinciaal bestuur nog eens met nadruk, het voortbestaan van Friesland als zelfstandige provincie met voldoende bestuurskrachtige gemeenten noodzakelijk. Het bleek in 1974 nodig om die laatste, reeds eerder door de Staten aanvaarde stelling, met kracht te herhalen, want de dreigende onweersbui van de gewestvorming en een mogelijke provinciale herindeling, kwam vorig jaar weer wat dichterbij toen de plannen van de minister van binnenlandse zaken bekend werden om 44 gewesten te gaan vormen. Friesland stelde daar in 1974 zijn plannen voor een gemeentelijke herindeling tegenover. Een door gedeputeerde staten ingestelde werkgroep maakte op 12 maart haar voorstel bekend omtrent de gemeentelijke herindeling van het vasteland van Friesland, gericht op de vorming van 22 of 23 bestuurskrachtige gemeenten. Het voorstel, dat in de loop van het jaar nader werd afgerond, maakt reeds heel wat reacties los, maar zal de officiële procedure nog moeten doorlopen. En dat kan nog wel even duren.

Op 15 mei behandelden de Friese Staten de Struatuurschets voor Friesland met enkele nota's van de Provinciale Planologische Dienst, waarin de wenselijkheid en mogelijkheid werden aangegeven om deze struatuurschets te gaan uitdiepen en ombouwen tot een (globaal) Streekplan voor heel Friesland. De Staten gingen met deze voorstellen akkoord en namen daarmee een belangrijke beslissing. Oorspronkelijk lag het in de bedoeling afzonderlijke streekplannen te maken voor verschillende delen van de provincie. Met de voorbereiding van een streekplan voor Noord-Friesland was men al enige jaren bezig. Besloten werd dit werk te staken en zich geheel te gaan concentreren op het maken van één streekplan voor de gehele provincie, te beginnen met het onderdeel wonen. In 1976 is het onderdeel werken aan de beurt, in 1977 het onderdeel recreëren en in 1978 het totale streekplan. Elk onderdeel zal steeds apart aan een omvangrijke inspraakprocedure worden onderworpen van gemeenten, maatschappelijke organisaties en bevolking, te beginnen in 1975.

Vermeldenswaard is tenslotte nog de instelling van een provinciale Sport(wissel)prijs met een daaraan verbonden trofee (voor het eerst toegekend aan Atje Keulen-Deelstra) en het beschikbaar stellen van een krediet van f 150.000 ten behoeve van een serie activiteiten in het kader van het Monumentenjaar 1975, w.o. een (foto)boek over de Friese monumenten.

A. J. WIJNSMA

Rekréaesje en milieu

Hwer't it ús yn 1974 ek oan miskeard hat, net oan reinwetter en rapporten. Dy rapporten wiene in pear pûrbêste by, mar it opfallende is: hwat dy bipleiten en hwat wol in swier stik wurde soe, slagge it reinwetter samar en sûnder kommisjes, stjûrgroepen, harksittingen en protestaksjes – de tafloed fan rekréanten waard fiks ôfremme. Der kamen forline jier safolle noch wol as yn 1973, mar de groei wie der hwat út. It tal syl-en motorboaten dat op Fryslân tasette bygelyks naem net ta mei 19 persint lykas it jiers tofoaren, mar inkeld mei 1,3 persint. Hjir en dêr wie der sels in lytse tobekgong en oan 'e strânnen fan 'e Iselmar koe men yn "de Boufak" – kâld, wiet, winich, ûngedien – it wurd "rampjier" hearre, mar oer 't generael koe 1974 hwat de einsifers oanbilanget noch bêst munsterje mei 1973.

It wurdt tiid dat de tafloed ôfremme wurdt, seit elkenien en stiet yn alle rapporten, mar om dat nou mar oan it klimaat oer to litten, komt wol hwat to bot oan. Wy sels moatte hjir op 't lêst ek wenje en sa noflik wie it waer yn 1974 net. Gjin winter, in fierstento droege maeitiid, ien simmerske dei (boppe de 25 graed) yn sté fan sechstjin, de wietste hjerst yn in ieu – op plakken hat it yn gjin 42 dagen oanien droech west – en de waermste desimbermoanne yn 270 jier.

Dat bilang fan de minsken dy't hjir wenje wie ek ien fan de útgongspunten fan de nota "Iepenloftrekréaesje" fan de provinsje (april) en kaem ek mear as ienris to praet yn it neipetear oer it "Rapport van de Waddenzeecommissie", de rykskommisje-Mazure (maeije). Dat sokke dingen sein wurde hat wol doel, hwant hwat langer hwat mear nê-ynwenners bimuoije har der mei hoe't wy yn Fryslân ús hâlde en drage moatte. "As Jo sizze: der moat in nije dyk komme, dan komt de hiele fûgelkoloanje en wjirmepot yn rep en roer", sei in Ferwerderadielster riedslid en nou mei it noch hinnebruije as prof. dr. Jelle Zylstra seit: "As se it Waed ôfdamje wolle, soe ik ek noch ré wêze om mei in span-doek to rinnen" (hy is by eintsjebislút in Bierrumer), mar it tekenet de situaesje dochs wol dat Gurbe, it waermantsje fan de Ljouwerter Krante, op in goede dei sei: "Wy meije aenst allinnich noch mar nei it Waed sjén . . . ". En Kommissaris mr. Rijpsra wie ek goed dúdlik doe't er yn Harns sei, dat de Waedséforiening der foar oppasse moat dat hja gjin "Fremdkörper" wurdt en de oansluting mei de bifolking net forliest: wy moatte hjir op 't lêst wenje en wurkje.

Der wurdt gâns wreau en skreaun oer de rekréaesje en dat docht jin gjin nij: eltsenien hat der op syn tiid mei to krijen. Ekonomysk lykwols hoege wy by de rekréaesje net al to heech op to sjen: hja soarget foar mar fiif persint fan de wurkgelegenheit yn Fryslân (9000 manjierren) en dat is gâns minder as de lânbou mei 14, de niverheit en yndustry mei 40 en de tsjinsten mei 46 persint. Wy sille, seit de provinsiale Rekréaesje-nota, yn Fryslân romte frijhâlde moatte foar in greater oanpart yn de rekréaesje fan de eigen bifolking. By de hiele ûntjowing fan de iepenloftrekréaesje sil rekken hâlde wurde moatte mei de bilangen fan it eigen folk, mei de lânskiplike wearden en mei hwat it milieu forneare kin. Gjin útwreiding fan de forbliuwsakkomodaesje oan de Iselmarkust en op de eilannen, net tofolle jachthavens mear (de 93ste waard forline jier iepene!) en it Amelân en Skylge moatte in rem sette op it auto-, motor- en brommerforkear. Dêr soe eltsenien it mei iens wêze kinne, soe men tinke, mar doe't de kniper op 'e skine kaem en b. en w. fan Skylge oankondigen dat hja it autoforkear biheine woene ta de "koffer-funksje" (de auto soe brûkt wurde meije op de deis fan kommen en de deis fan gean), hiene hja it noch net hawn. Protesten en aksjes fan horeca-minsken, brieven oan de keninginne en driichbrieven oan boargemaster en wethâlders – in aktualiteitenrubryk fan de televyzje hie it oer "Peytonplace op Terschelling" . . . De regeling, as dy der komt, sil yn alle gefallen fan 't jier noch net yngean.

Hwat de *Waadeilannen* oanbilanget: der moat noch ôfwachte wurde oft de tarin sa bliuwt as yn de ôfroune jierren (yn 1969 giene der 240.000 minsken mei fakânsje nei de Waadeilannen, yn 1972 wiene dat goed 300.000 en yn 1973 sa'n 360.000, dat is 50 persint mear yn fjouwer jier), mar forline jier wie der alteast noch groei. By it begjin fan de Boufak-fakânsje reizgen der 75.000 minsken nei de fjouwer Fryske eilannen ta

en dat wie 2500 mear as yn 1973. Skylge krige der 30.000 gasten by, it Amelân 27.800, Flylân 8.900 en Skiermuontseach 7.500. Om Peaske en Krysttiid hinne wiene de eilannen ek fierhinne fol en bliken die dat it seizoen súntsjesoan útsmard wurdt, binammen op Skiermuontseach en Skylge dy't ierdgas hawwe en nou it hiele jier troch waarme hotels, huzen en simmerwenten oanbiede kinne. Skylge krige in struktuerplan, dat der fan útgiet dat it eilân yn it heechseizoen likernôch oan 'e top sit, dat der suniger omgien wurde moat mei de natuergebieten en dat der kampearterreinen fordwine moatte sille (ien hie 475 tinten op in fjild dêr't mar 225 op stean mochten . . .). "Wy kinne der wol in Costa del Sol fan meitsje, mar der moat nouris in streek lutsen wurde", sei de boargemaster. Syn kollega fan Flylân wol ek in streek lûke: der moat in regeling komme dat eilanner huzen net oan bûtensteanders forkocht wurde kinne; Flylân is winters in spoekdoarp (ien op 'e trije huzen stiet dan leech) en it "libbensmilieu" bliuwt gjin grevel fan oer.

Dat jildt fansels net allinne foar de eilannen: de *twadde wenten* wurde ek op 'e fêstewâl in pleach. In Wageningske studint hat yn alve doarpen neigien hoe't it der mei stiet. Sawntich persint fan de ynwenners sei dat hja der net sa wiis mei wie: 45 persint foun it spitich dat der twadde wenten yn har doarp binne, 25 persint woe it forbiede. Yn de Súdwesthoeke steane de minsken der ôfwizender foar oer as yn it Noardeasten. Twatreddepart sei: cartiids wie it yn ús doarp folle geselliger en 58 persint wie fan bitinken dat soks kaem troch de twadde wenten. Der binne gemeenten dy't der in stokje foar stekke. Hynljippen bygelyks, dêr't in pear jier forlyn noch 25 twadde wenten wiene en nou 17; mar dat is noch altiten tsien persint fan alle huzen. Yn april wiene der op it Fryske "kontinint" 3158 twadde wenten. De Stellingwerven, Gaesterlân en Wymbritseradiel hiene de measte. Fan de twaddehûseigeners komt 36 persint út Noardhollân, 16 persint út Fryslân sels, 12 persint út Súd-Hollân, 8 persint út Utert, 7 persint út Dútsklân en 4½ persint út Gelderlân. De Dútskers sitte binammen oan de Waedkan: (Dongeradielen, It Bildt, Wûnseradiel, Dantumadiel en Kollumerlân) en dat hâldt grif forbân mei it forlet fan "frische Luft".

Nou, dy hâlde hja dêr yn 't earstoan noch wol, hwant it *Waed* bliuwt it Waed as it regear alteast it advys fan de kommisje-Mazure folget en dat hat wol doel. Yn it rapport fan de Waedsé-kommisje, dêr't technisi, planologen, biologen en ekonomen fjouwer jier oan wurke hawwe, wurdt oanbifelle: gjin ynpoldering fan greate of lytse stikken fan it Waed (it Balchsân by Den Helder soe neijer bisjoen wurde kinne) en by It Bildt en Ferwerderadiel leaver in nije dyk op de hjoeddeiske simmerdykjes as in folslein nije dyk-yn-it-slyk rjochtút fan Swarte Haen nei Holwert. It earste wiene de measten it wol mei iens (al wie der dochs noch wer in Hollanner dy't in greate stêd bouwe woe tusken Skylge en de Bierrumen), mar dy sedyk joegen de weagen heech by op. Lânboukundigen en gemeentebistjûrders stiene steane hjir lyk foar de natuer- en milieubiskermers oer. Oars: dy natuerbiskermers binne ek net allegearre gelyk! Undersyk yn de natuergebieten op de eilannen en rapporten fan fûgelwachters op de Kalkman (Ingelskmanplaet) wize út dat saneamde natuerbiskermers nei de fleantugen de rêst en frede dêr it slimst forbalje . . .

Sok folk dat om gjin sizzen jowt, wie der fansels ek wer by 't seksje op 'e *Fryske marren*. Frjemd, mar hoe greater en pronksker de boaten, hoe minder it gefoel foar hwat kin en net kin. Boaten fan achttjin meter mei twa motors binne gjin seldsumheit mear; "driuende kastielen" sei in Utingeradielster wethâlder en hy pleitte foar hoekjes dêr't allinne de lytse boatsjes komme kinne. In kranteman dy't by it Heidenskip stie sei it sa: "Hier dreunt in korte tijd het miljoenenkapitaal van de pretgolf voorbij". It wiene binammen de reidwâllen dy't it witten hawwe en de biropsskippers net to forjitten, hwant as dy driuende kastielhearen nou ek noch fâre koene . . . De provinsiale Rekréaesjenota seit: wy sille komme moatte ta in "geleidelijke afbouw" fan de ûntjowing yn de wettersport, mar hoe keare wy de float? Mei min waer, ja: in groei fan 1,3 persint tsjin 19 persint it jiers dêrfoar. It sil wol tydlik wêze, dy ynsinking, hwant hwa't neigiet dat it tal boaten dat yn 1973 Fryslân yn kaem (43.000) trije-en-heal kear safolle is as yn 1967, wol it min oan dat it samar "ho" is. De drokste ynfalpoarte is wurden de slûs fan Starum (de tanimmende woltier: greateren en sêwardiger boaten dy't de Iselmar oan-

doare) en de Linthorst Homan-slûs (eardere Trijeweislûs) komt nou op it twadde plak. De drokste brêge is dy fan Aldskou, mar de heechste pyk hie de Jeltsleatsbrêge: dy moast foar 881 boaten op ien dei 97 kear wipt wurde! Earne autobistjûrders.

Foar de swêslaenders oer stie in great tal boatsjefreonen mei in soarte fan nostalgy, in langstme nei it âlde en it yntime. Nei âlde skippen mei tarre en túch, nei skûtsjes, ielaken en oare earlike houten skippen. De âlde "Strontrace" fan sylskippen, dy't dong fan Warkum nei de bollestreek ta brochten, kaem wer yn eare. Mear as tûzen boatsjes sochten de âlde "Turfroute" op, de Opsterlânske Kompagnonsfeart fan de Gordyk nei Appelskea, dy't op nominaesje stiet om ôfsletten te wurden en hja wiene allegearre like optein. De Gordyksters ek, hwant har doarp libbe ynienen op.

De aksjeploegen hawwe drok wurk hawn yn it ôfroune jier: fan mear as ien kant waerd in oanslach dien op *lânskip* en *milieu*. Der soe in "sparbekken", in opslachplak foar drinkwetter, komme moatte by Nijehoarne: 320 hektare mei in tolve meter hege dyk der om hinne. It iggewearjen hie sukses: de Rie fan Advys foar de Romtlike Oarderding hat it regear oanret om der mar net oan to bigjinnen. It leven fan de fleanbasis Ljouwert wurdt de minsken sa njonkelytsen ek tofolle; as it goed sil, moatte der doarpen ôfbrutsen wurde, sei Definsje yn alle earnt . . . En sille der nou ek noch fleantugen oefenje yn de droechleine Lauwersê? Né, seit it hiele offisium, mar wol in militair oefengebiet foar in nij soart tankkanonnen. En dat wylst de earste simmerwenten op it Lauwerseach klearkommen binne. Dokkumer Nije Silen wol ek meiprofitearje fan de Lauwersmar en kriget in simmerwentendoarp. Net yn 'e polder, lykas guon graech woene, mar op it âldlân deun tsjin it doarp oan. Ek yn de Gaestmar, Wâldsein, Langwar en Goaijingga-huzen wie argewaesje om bungalowparken en nije plannen foar de Makkumer Súdwaerd, Jiskenhuzen en de Snitsermar waerden mei in skalk each bisjoen: Nederlân hat yn 'e kloeren fan de oaljesjeiks sitten, Fryslân is yn 'e macht fan de rekréaesjesjeiks, waerd der sein. Mar dy forjitte dan dat der nou in Rekréaesjenota leit!

Der wiene gâns oare milieusaken dêr't wy Friezen ús yn 1974 drok om makke hawwe: it jaechpaed by it Dokkumer Djip lâns; de ruilforkaveling fan Koudum, dêr't CRM easken stelt dy't de boeren sa min noasken dat hja yn opstân komme woene, it aaisykjen dat CRM mar oant 6 april taseen wol (né, sei it provinsiaal bistjûr: 10 april op syn gaust); it sânwinnen yn marren, puollen en petten (wy krije der sa dóchs nije marren by . . .) en op it Waed; gasboaringen op it Amelanner Oerd (28.000 biswierskriften; giet net troch, sizze Deputearre Steaten); it fosfaet yn 'e Burgumermar en fansels it plastyk om 'e kuilbulten. Hwat dát oanbilanget: oer in jier as hwat is dat út, hwant dan komme der toersilo's foar it automatysk fuorjen fan 'e kij mei hea en kuil. Toersilo's fan tweintich meter, hat in saakkundige ús sein. Rounom yn Fryslân heale Aldehoutsjes njonken platte, sfearleaze libzoksstâllen: der komme drokke tiden foar de milieu-iverders!

Oan 'e *publikaesjes* oer Fryslân "verciert met duysend Vreugden" komt gjin ein. It Waed hie wer gâns bilangstelling: D. Eisma en L. den Engelse skreaune *Het Nederlandse Waddengebied, Betekenis, bedreiging, bescherming* (Utert/Antwerpen), H. de Haan en R. Ybema *Engelsmanplaat* (Moddergat), Goasse Groustra publisearre *Wandelen over het Wad* (Ljouwert) en H. Janus *Het Wad* (Sutfen). S. J. van der Molen makke in boppeslach mei *Profiel van een waterland* (Bussum) en Sjoerd Andringa syn *Friesland in foto's* (Ljouwert) mei teksten van G. Abma en K. Jansma mei der ek wêze. Neamd wurde moat ek it boekje fan H. Drost oer *De A. M. van Essen-heemtuinen* to Ljouwert (dêr ek útjown) en wy soene net folslein wêze as wy net efkes de films neamden dy't der makke binne fan it Skûtsjesilen yn 1974 en de Alvestêddetochten en dy't op ien en deselde jannewarisdei yn 1975 to Ljouwert "yn première" giene.

K. SIKKEMA

Beeldende kunst

De Fryske Kultuerried publiceerde met steun van de Provincie Friesland, het Ministerie van C.R.M., het Anjerfonds Friesland en de Gemeente Leeuwarden zijn al geruime tijd tegemoet geziene *Beeldende kunstenaars in Friesland*. De eerste opslag was snel uitverkocht; een tweede druk bleek gelukkig financieel haalbaar. De grote belangstelling kan worden aangemerkt als een bewijs, dat er aan een dergelijke breed-opgezette informatie behoefte is. De tijd is immers voorbij, dat een beperkte kring van in Friesland geboren en aan Friesland trouw gebleven kunstenaars bekend mocht worden geacht aan ieder, die enige interesse wilde tonen in schilder- en beeldhouwkunst in Friesland. Van de vertrouwde namen komt men er vanzelfsprekend nog een aantal tegen in deze publicatie. Maar ze vallen bijna weg tegen de hoeveelheid namen van jongere kunstenaars, die van huis uit Friezen zijn, en van de talrijke kunstenaars, die – elders geboren en meestal ook elders opgeleid – de weg naar Friesland hebben gevonden.

Zelfs voor hen, die het kunstgebeuren met een zekere intensiteit volgen, zal de omvang der documentatie als een verrassing zijn gekomen. Per 1 januari 1974 waren bij de Kultuerried gegevens bekend over 129 in ons gewest werkzame kunstenaars. In feite is het aantal hoger want enkele kunstenaars onttrokken zich (nog) aan deze vorm van publiciteit, sommigen werden niet uitgenodigd en een aantal woonde nog te kort in Friesland. Maar van 129 kunstenaars werden de persoonlijke en artistieke feiten verwerkt tot een objectieve informatie, gecompleteerd met een foto van de betrokkene en enkele foto's van het werk. Voorafgaande aan de alfabetisch opgezette documentatie treft men twee lijsten aan: de eerste lijst met een indeling naar de door de kunstenaars toegepaste technieken, de tweede met een indeling naar de gemeenten, waarin ze woonachtig zijn. Dat de publicatie zich bepaald niet alleen tot particuliere belangstellenden richt, maar vooral ook tot overheden en verdere opdrachtgevers, valt ook af te lezen uit het feit, dat de richtlijnen bij het tot stand komen van opdrachten aan monumentaal werkende kunstenaars in extenso in het boekwerk zijn opgenomen.

Gekozen werd voor een losbladige uitgave, die dus kan worden aangevuld en waarin ook bladen vervangen kunnen worden. Dat er aangevuld en – bij vertrek of overlijden – verwijderd moet kunnen worden, spreekt voor zichzelf. Het is te hopen, dat de vervanging van bladen met eenzelfde vanzelfsprekendheid wordt gehanteerd voor kunstenaars, die in ontwikkeling zijn en na verloop van tijd niet meer achter het in deze documentatie als het ware gefixeerde werk staan: voor hen zou deze publicatie anders nadelig en zelfs frustrerend kunnen werken. Men mag een kunstenaar niet altijd blijven vastpinnen op eerder, soms misschien door hem min of meer verloochend werk.

Het is wellicht wat overdreven, maar in zekere zin kan worden gezegd, dat de drie tentoonstellingen, die gedurende het zomerseizoen in het Fries Museum werden gehouden, aftakten van de publicatie van de Kultuerried. De exposities werden, evenals in 1973 (dit jaar niet meer in een wat afzijdig pakhuis maar in het museum zelf, in de gehoorzaal), gemaakt in samenwerking met de Culturele Raad. Gekozen werd uit de in de bovengenoemde publicatie vermelde kunstenaars en kunstwerken, gegroepeerd volgens een drietal thema's, onder de titels "Realisme", "Geometrische abstractie" en de (werk)titel "Project- en ideeënkunst". De drie tentoonstellingen kregen alle een catalogus mee, die eenzelfde opzet had als de F.K.R.-publicatie. De veelkleurigheid van het beeldende kunstgebeuren in Friesland werd in elk geval door de exposities onderstreept, al gebiedt de eerlijkheid te zeggen, dat met name de laatste tentoonstelling op velerlei onwennigheid bij de vaak onvoorbereide bezoeker stuitte.

Toch kon deze Friese bundeling van project en idee in Leeuwarden in een ruimer kader worden gezien. In de Prinsentuin was eerder een reizende tentoonstelling van de Nederlandse Kunststichting te zien geweest: onder de titel "Presentatie van een mentaliteit" werd aangetoond, dat ook kunstenaars elders op uiteenlopende manieren bezig zijn met (vragen rond) natuur, milieu, consumptie. En al waren de technieken en de uitkomsten totaal anders, overeenkomsten in mentaliteit, in houding waren er stellig. De mogelijkheid tot vergelijking van beide presentaties was daarom ook nuttig omdat der-

gelijke tentoonstellingen in Friesland nog vrij geïsoleerd staan. De N.K.S. gaf deze (reizende) tentoonstelling een verhelderende catalogus mee, zoals ook het geval was met haar tweede expositie in de Prinsentuin, waar het ging om "Variaties in textiel". Ook daar mocht men niet zo zeer traditionele werkstukken verwachten: de toepassing van textiel (van welke term de catalogus de ontoereikendheid signaleerde) ging bij deze gelegenheid eveneens meermalen een projectmatige kant op. Eenvoudig zijn dergelijke tentoonstellingen niet, maar ze moeten er – met alle ruimte voor de bezoeker om te accepteren, te relativieren, af te wijzen – wel zijn.

Onder de grotere tentoonstellingen in het Gemeentelijk museum Prinsessehof was er trouwens ook één, "Kruip door, sluip door", die gewijd was aan textiel (van Weverij De Ploeg) in samenspel met ceramiek. Door dat laatste element was de expositie volledig op haar plaats in een ceramisch studiecentrum. Ook de andere exposities cirkelden meermalen om eerder (loodglazuur-) en hedendaags aardewerk (van Lies Cosijn, Hildegard Strorr-Britz en Lea Halpern). De grootste tentoonstelling werd er echter gewijd aan Sir Lawrence Alma Tadema. In de uitvoerige catalogus (en in een artikel in Antiek, 8e jrg., p. 720-737) ging directeur Jaap Romijn in op diens beroemdheid (vooral in Engeland), op diens vrij langdurige vergeetelheid en op zijn vrij geruisloze 'terugkeer' in onze tijd. Wat dat betreft staat de in Dronrijp (1836) geboren Alma Tadema, wiens werk na zijn dood (1912) veelal in depôt werd geborgen, niet alleen. In Rotterdam werd Tadema met Ary Scheffer en Charles Rochussen onder één noemer gebracht: eens beroemd, later zo niet verguisd dan toch vergeten. En wie in de boekhandel bladert in de recente uitgave "Dierbare schilders" (auteur Aleksa Celebonovic) komt talrijke namen en veel reproducties tegen van kunstenaars (waaronder 'onze' Alma Tadema), wier werk weer uit het donker wordt opgediept. Een vijfentwintig jaar geleden was een Tadema-tentoonstelling in Leeuwarden niet zo denkbaar, in 1974 was ze op haar minst een confrontatie met een vroegere en herlevende smaak.

Nog meer Friezen van vroeger. In het museum 't Coopmanshûs te Franeker bracht Thom Mercurius schilderijen bijeen van Johannes Elsinga, Ype Heerke Wenning en Egnatius Ydema. Drie Friezen, alle drie – volgens de traditie – opgeleid in 'Holland', van welk drietal alleen Elsinga naar Friesland terugkeerde om er te werken en te wonen; de anderen kwamen hier nog alleen om er te werken. Wat hen bond was een schilderkunst van het landschap, zoals ze dat in de nabloeï van de Haagse School leerden en op een eigen wijze verwerkten. De tweede Franeker catalogus was gewijd aan Douwe van der Zweep, in Utrecht in 1890 uit Friese ouders geboren, die door kubisme en De Stijl veel geïnspireerd. Dergelijk werk kan men in Franeker verwachten want Mercurius heeft veel spurzín, heeft ook uitmuntende ideeën, zoals de tentoonstelling, waarop Frankers – objectief uit het bevolkingsregister gelicht – mochten laten zien, wat zij nu eens mooi vonden aan wandversiering in eigen huis. Die tentoonstelling valt buiten het kader van deze rubriek omdat ze niet werd vergezeld van een catalogus. Maar ze was té onthullend om haar niet even te vermelden: ze maakte (al te) duidelijk, hoe groot de kloof is tussen de 'officiële' kunst en de waardering voor kunst bij het letterlijk-gemiddelde publiek.

Op de rand van wat in deze rubriek al of niet vermeld moet worden bevond zich in het Frysk Letterkundich Museum en in het Kunstcentrum Prinsentuin de aan Simon Vestdijk en aan zijn roman "De koperen tuin" gewijde tentoonstelling. Die moet hoe dan ook gememoreerd worden. Ze liet bovendien boeiende sporen na in het aan deze tentoonstelling gewijde nummer van de Vestdijk-kroniek.

Tenslotte enkele publicaties. Drs. C. Boschma koos voor het in kloek formaat verschenen boek *Elf steden in prenten* een reeks tekeningen en prenten van de Friese steden en liet zijn keus voorafgaan door een inleiding over het topografische tekenen in Friesland en over de door de kunstenaars afgebeelde stadsgezichten (Uitg. Elmar, Delft). Aan de hand van een zestigtal reproducties van met zorg gekozen prenten en schilderijen gaf S. J. van der Molen in *Profiel van een waterland* (Unieboek, De Boer Maritiem, Bussum) in kort bestek een helder overzicht van de historische betrekkingen tussen Friesland en het water: een prachtig platenboek met veel informatie. In Groningen (Uitg. Niemeijer) verscheen een beschrijving van leven en werk van *Berend Kunst*,

reizend portrettschilder (1794-1881) van de hand van dr. E. J. F. Smits en drs. P. J. Huizinga. De 'pourtraitschilder' mag dan een Groninger zijn geweest, voor zijn portretkunst bleef het werkterrein niet tot die provincie beperkt. Dat het goed gedocumenteerde boek in deze rubriek wordt genoemd, hangt dan ook samen met de relaties van Berend Kunst tot Friesland, waaraan dr. Smits reeds in 1962 een artikel wijdde in *De Vrije Fries* XLV.

H. KINGMANS

Tael- en letterkunde

Fragen oangeande taelgebrûk en -polityk binne ek yn 1974 oan de oarder kommen yn boek, tydskrift en (binammen!) krante. Bygelyks yn de fuortsette diskusje oer it staveringsprobleem nei oanlieding fan it troch S. J. C. van Eyndhoven, G. de Vries en K. Zondag foar de Prov. Underwysried útbrochte *Ynventarisaejerapport oer de staving* dy't ek yn 1974 de partijen noch net (folle) tichter byelkoar brocht hat. Fragen oangeande de akseptaesje fan it Frysk yn (takomstige) ûnderwiisrounten waerden troch L. Pietersen, as útslach fan in troch him op P. A.'s hâlden enkête, biandere yn *De toekomstige leerkrachten en het Fries* (Fryske Akademy, Ljouwert), in weardefolle momint-opname. Yn û.o. de biwegingsblêdden wiene it twa ûnderwerpen dy't diskusje, byfal en krityk útlukke hawwe: de aktiviteiten fan de yn 1974 opstiene Fryske Organisaasje foar Kulturele Autonomy (FOKA) dy't op in foroardieling troch de polysjerjochter útrouwen en de mei troch it provinsiael bistjûr bikostige film fan Boud Smit oer de twataligens *Eén mond, twee talen*. Wylst de FU-student L. G. Folkertsma yn stensille foarm syn skripsje oer *Frysk en orthodoxy oan 'e ein fan de foarige ieu* publisearre, op 'e sneup nei de "boarnen" fan it Kristlik Frysk Selskip, stelde in tsjintwurdich KFS-foarman, mr. L. H. Bouma, de fraech *Hoe Frysk binne de Steaten?* om ûnder dy titel forslach út to bringen fan it taelgebrûk yn de Steateseal (publisearre yn "De Stiennen Man", jg. 1974, nrs. 3 en 4).

Taelkunde. Fierders mei 1974 it jier fan de (langforwachte) taelkundige dissertaesjes neamd wurde. H. D. Meijering en jfr. A. Feitsma promovearren yn dizze folchoarder oan de Frije Universiteit to Amsterdam, dêr't hja beide Frysk dosearje (en beide cum laude) op dissertaesjes resp. titele *De willekeuren van de Opstalsboom* (1323), *een filologisch-historische monografie* (Groningen) en *De autografemen in het werk van Gysbert Japicx. Een verkennend grafematisch onderzoek naar de taal van Gysbert Japicx en een bijdrage tot de friese spellingsgeschiedenis* (2 bannen, Koperative Utjowerij, Ljouwert). De redaksje fan "De Stiennen Man" hat, binammen fanwege de relaasje mei dr. Feitsma, sines ta dit jubeljier dien troch it trettjinde nûmer fan de rinnende jiergong in feestlik-huldigjend karakter to jaen. Net feestlik, earder tragysk fanwege it minsklik aspekt wie de posthume publikaasje fan B. Folkertsma syn stúdzje *De staving fan it Westerlauwerske Frysk yn de njoggentjinde ieu*, dêr't de auteur op promovearje sild hie, wied er yn 1972 net hommels forstoarn; W. J. Buma en T. B. Hoekema bisoargen nou de útjefte (Estrikken nr. XLVI, Frysk Ynstitút, Grins). Itselde ynstitút brocht "Us Wurk", foarhinne as syn "meidielingsblêd" oantsjut, nou út — yn in twatal ôfleveringen mei gâns forskaet — mei de ûndertitel "tydskrift foar Frisistyk". Prof. dr. H. T. J. Miedema (Uttert) publisearre yn "Taal en Tongval" (jg. 26, s. 101-128) in forrassende stúdzje oer *Dialect en runen van Britsum en de oudste Anglo-friese runeninscripties*, dat nij ljocht smyt op de fraech nei de âlderdom fan it Frysk. De ynliedingen, hâlden foar it yn 1972 organisearre (6te) Fryske Filologekongres waerden yn boekfoarm bondele ûnder de fan âlds biwende titel *Philologia Frisica (Anno 1972)*, dizz' kear lykwols net mear by J. B. Wolters, Grins mar as folslein eigen útjefte fan de Fryske Akademy; de bydragen (ynliedingen) binne fan F. J. Bergstra, B. Sjölin, A. Bor, R. A. Ebeling, E. C. A. Galama, K. Dykstra en S. J. van der Molen.

Letterkunde. *Prizen.* *KFFB-romanpriisfraech*: 1. A. Jousma, *Wibe professor*; 2. Th. Kuiper, *Lette bikentenis*. It lêste is yn 'e rin fan '74 — it jier dat de KFFB har 40-jierrich bistean fierde — útkommen (Osinga, Boalsert). *KFFB-berneboekepriisfraech*:

1. H. Heeringa-Seepma, Ik en myn memmen (yn 1974 útkommen, Osinga, Boalsert). *Priisfraech Rely Jorritsma Fûns*: poëzy: Joop Boomsma, Piter J. de Groot, Jelle Kaspersma, Tjitte Piebenga, Durk van der Ploeg; proaza: Piter Boersma, Eppy Dam, Tjitte Piebenga. De bikroande wurken binne, mei in krityske skôging fan it ôfgeand jurylid Ph. H. Breuker, opnomd yn it moanneblêd "De Strikel", oktober 1974. *Toanielpriisfraech* (fan provinsje anneks Fryske Kultuerried): oanmoedigingspriis foar Josse de Haan, *Romance foar seis hannen*, publisearre yn it literair tydskrift "Trotwaer" 1974-3. *Piter Jelles-priis* (kulturele priis, de letterkunde oanbilangjende) ynsteld troch de stêd Ljouwert: T. Beintema to Ljouwert foar syn fortsjinsten foar it Fryske toaniel, it Fryske boek, ensfh. Troch it Frysk Utjefte Fûns (Fúf) waerd, yn oparbeidzjen mei it Skriuwersboun, ein 1974 in nije *romanpriisfraech* útskreaun foar "oarspronklik Fryske, foar in sa great mooglik lêzerspublyk ornearre" romans.

Poëzij. It tal útjeften lei forhâldingsgewiis moai heech, hwat mei ta to skriuwen is oan it feit dat de útjowerij Alternatyf to Bûtenpost har "Parnassusrige" mei fjouwer nûmers útwreidzje koe en de Koperative Utjowerij to Boalsert/Ljouwert har "Cumulusrige" wer op gong brocht hat. *Lyts frysk deadeboek* fan Jan Wybenga (Alternatyf) hat greate dichterlike kwaliteiten en treft troch syn yn synisme bismoarde klacht oer Fryslâns "ontluistering". As debút is Piter Boersma syn bondeltsje *Net to kearen emoasje* (KU) net sûnder ûnthjit. In frisse forskining is ek de kombinaasje fan fers- en tekenwurk yn *Loft, sé en lân* fan it duo Kasper Jellema en Hette Tsjëbbinga (ps. foar resp. Jelle Kaspersma en Tsjëbbe Hettinga), in útjefte yn eigen bihear. Yn de goede sin fan it wurd monumintael is de poëzy-útjefte dy't ek hwat forkeapsukses oanbilanget alle oare op dit mêd achter har liet: de *Samle Fersen* fan Fedde Schurer, op inisjatyf fan it Fúf mei stipe û.o. fan CRM yn treflike útris útkommen by Bosch & Keuning N.V., Baarn en De Tille B.V., Ljouwert. De oplaech (2000 eksimplaren) wie yn in wike of hwat útforkocht, sadat daliks in twade printinge oplein wurde moast. Fan D. A. Tamminga, dy't foar Schurer's "Samle Fersen" in wiidweidich ynljiedend essay skreau, kaem by de Fryske Akademy, ta gelegenheit fan Tamminga's ôfskie dêrre (en fan de jierwiksel), syn moaije oersetting fan Dylan Thomas' "A Winter's Tale" (*In winterforhael*) yn it ljocht.

Belletry. Mei foldwaning kin fêststeld wurde dat R. R. van der Leest mei syn tredde parodistyske roman *It moaiste famke fan Antarktika* (Alternatyf) syn apart talint bifestige. In nije forskining is Lieuwe Hornstra, hwaens foarste forhalesamling *Ljippeblommen* (De Tille) tige de oandacht luts. Net sasear om har literaire, wol om har dokumintaire kwaliteiten wol ik neame it oarlochsdeboek fan M. H. Castelein, *Doe't Hitler hjir baes wie* (De Terp, Ljouwert), in nijsgjirrige oanfolling fan hwat der oan literatuer oer de jierren 1940-1945 bistiet, en de samling min of mear autobiografyske sketsen fan Abe Brouwer, *Fan juster nei hjoed* (Van Seijen, Ljouwert). It forhael wurdt fierders ientoanich: Rink van der Velde syn bestseller *Foroaring fan lucht* bilibbe en oerlibbe de 6de en 7de printinge en fan deselde auteur moat mei wurdearring ek neamd wurde in (twade) samling tige eigensoartige kroechforhalen: *Stjerrende wter, heite* (beide Friese Pers, Ljouwert).

Tydskriften, forskaet. *Trotwaer* hat de jiergong 1974 (6 nûmers) wer foar in great part wijd oan — foar en tsjin fan — in struktueranalytyske literatuerkrityk. Twa spesiale nûmers wiene der: ien oer it neioarlochske Fryske stripforhael (redaksjeskriuwer Bartle Laverman wie de gearstaller) en ien oer it thema "Literatuer en ethyk", mei bydragen fan (meireddakteur) drs. W. Abma, prof. dr. P. J. Roscam Abbing en dr. W. A. de Pree. *Alternatyf* soarge net allinne foar nocht, wille en sensaesje troch sabearre syn lêste en tagelyk bêste jiergong oan to kundigjen, mar brocht de taseine seis ôfleveringen (guon kombinearre) ek út mei it fan âlds fan dit blêd biwende forskaet. It signalearen wurdich binne de Fryske fersen (sykly) dy't Theun de Vries yn dit tydskrift fannijs bigoun is to skriuwen. Fan dokumintaire wearde wie fierders it fraechpetear dat Jan Pieter Janzen en Gryt van Duinen hiene mei Anne Wadman. It (Amsterdamsk-Fryske) periodyk *Sonde* liet it spitigernôch yn 1974 by ien nûmer, mar dêr stiet foaroer, dat der, yn de foarm fan in proefnûmer, in nij blêd bykaem: *Telefoon-gedicht* fan de stifting "Operaasje Fers". *Lyts Frisia*, orgaan fan de Jongfryske Mienskip, ûndergie in forsterking troch de

redaksionele meiwurking fan dr. J. J. van Weringh, mar dêr stiet foarwer dat it algemien-kulturele moanneblêd *De Strikel* ôfskied naem fan syn âldste redakteur, (dr. J. J.) Spahr (van der Hoek). It *Beaken*, it tydskrift fan de Fryske Akademy, kaem û.o. mei in (dûbel) themanûmer, "Paedwizer nei Wales", dat ûnder gastredaksje fan Kr. Boelens materiaal byelkoar brocht ta "forliking fan guon sitewaesjes mei uezes". *Frysk en Frij* gie in fusy oan mei it yn Wûnseradiel forskinend streekbledtsje "Kontakt" en waerd in wykblêd (dat him, ûnder redaksje fan Klaes Jansma, binammen ek út liket to lizzen op it yntiids bisprekken fan nije Fryske boeken). Foar de folsleins: in nij magazine *Friesland Post* ûnder einredaksje fan Piter Terpstra bigoun by de útjowerij Interpress to Snits syn net ûnoannimlike earste jiergong (de ynhâld is mar foar in hiel lyts part frysktalich). In periodike forskining wurdt sa njonkelytsen ek de *Fryske Skriuwerskalinder* (1975), útbrocht troch it "Skriuwersboun", dat ek wer in sutel-aksje organisearre en in rekord-omset oan Fryske boeken helle: ryklik f 83.000. En Karel Ferdinand Gildemacher makke op syn "private press" yn Haskerhoarne wer syn sels skreaun, set en printe *Hörnster Almenak* foar 1975.

Literatuerhistoarje. Der barde sa it ien en oar fanwege de 150ste jierdei fan Tsjibbe Gearts van der Meulen (1824-1906). Yn *In brulloft yn 'e Wâlden* brochten F. Dam en dr. Y. Poortinga syn moaiste autobiografyske forhalen gear (Fryske Akademy; Idunarije); in great tal skôgings oer libben en wurk fan de Burgumer romantikus waerden bondele ûnder de titel *Wâldman en wrâldboarger* (Fryske Akademy; rige Minsken en Boeken). Foaral om de ynlidende biografyske bydrage mei hjir neamd wurde de publikaesje fan in hânskrift fan dr. F. Buitenrust Hettema (1862-1922), 't *Friese lied* (met een levensbericht en een verantwoording door J. van der Corput-Houwing, bisoarge en ynlaet fan K. Dykstra; Groningen 1974). Prof. dr. W. J. Buma stie foar it *Grouster Almenak MCMLXXIV*, útjown fan Teake Hoekema, in stúdzje ôf oer de dich-teresse Rixt (Frysk Ynstitút, Grins). Yn it fyfte diel fan syn treflike rige *Dit wienen ek Friezen* bihannele J. J. Kalma sokke útinoar rinnende figueren as (û.o.) Montanus de Haan Hettema, Jacobus van Loon Jsn. en Jan Veltman (Fryske Akademy; rige Minsken en Boeken). Yn dit forbân is in wurdmennich oer de stúdzje fan it Oera Linda Boek grif ek op syn plak. "It moat Joast Halbertsma west hawwe", is tonearsten de konklúzje fan mr. G. J. van der Meij syn ûndersyk nei it auteurskip, dêr't er foar it Fries Genoot-schap in lêzing oer hâldde (en in publikaesje yn útsjoch stelde). Namsto nijsgjirriger dêrom, dat J. J. Kalma yn it niisneamde diel fan "Dit wienen ek Friezen" in hiel oare kandidatuer stelt, ntl. dy fan jhr. mr. M. de Haan Hettema. Foar de folsleins (en allinne dêrom) moat hjir dan ek mar neamd wurde dat Frans J. Los yn it Frânske periodyk "Nouvelle Ecole" (no. 24, hiver 1973-'74) jitris syn OLB-leauwe biliden hat; "Hypothèse" stiet der boppe it artikel. Under de titel *Mei lange trêdden* joech dr. Y. Poortinga in tige wolkomme karlêzing fan Fryske forhalen, fan de Halbertsma's oant en mei Hylkje Goinga, mei gâns "ynformaesje" oangeande de (20) opnommen auteurs (Afûk en Fryske Akademy). Gaedliker titel om dit oersjoch mei to bisluten soe ik net bitinke kinne.

FREARK DAM

Archeologie

Ook in 1974 konden weer enige belangrijke onderzoeken worden verricht. De opgravingen op de grote *mesolithische* vindplaats nabij Oostermeer (Tietjerksteradeel) werden onder leiding van dr. R. R. Newell van het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen definitief afgesloten. De resultaten waren bijzonder bevredigend: uitgewerkt zullen zij een, door een groot aantal vondsten geïllustreerde bijdrage blijken te zijn tot de kennis van de levensomstandigheden in de Midden-Steentijd. Het profiel van het terrein zal in de oorspronkelijke staat worden hersteld.

Nabij Raard (Westdongeradeel) werd bij ruilverkavelingswerkzaamheden een *meso-lithisch* atelier ontdekt, gelegen op een hoge zandkop, die door de zee van een afdek-kende kleilaag was voorzien. Met behulp van de amateurs van de Archeologyske Wark-

groep Fryske Akademy/Fries Museum zijn vele vondsten verzameld, die een duidelijk inzicht geven in de ter plaatse aanwezig geweest zijnde cultuur. Daarbij werd vastgesteld, dat de vondsten niet meer in situ lagen doch in een door het zeewater reeds verspoelde laag.

Naar aanleiding van de toevalsvondst in 1971 van een grote, voor Friesland zeer zeldzame pot uit de *neolithische* Late-Trechterbekercultuur onder de terpzoom van Oostrum (Oostdongeradeel) kon nu een klein onderzoek worden ingesteld. Helaas zijn geen duidelijke aanwijzingen verkregen over de wijze, waarop de pot in de grond verborgen is geweest, wél echter over de aard van het terrein ten tijde van de betreffende periode.

Op vindplaatsen uit Brons- en IJzertijd is dit jaar geen nader onderzoek verricht, evenmin als in terprestanten. De *Middeleeuwen* vroegen in sterke mate de aandacht. Vooral van belang is het onderzoek naar zoutveenwinplaatsen in noordoost-Friesland, zowel door het Instituut voor Aardwetenschappen van de Vrije Universiteit te Amsterdam als door B.A.I./Fries Museum. De aanleg van ruilverkavelingssloten en -wegen bood de mogelijkheid om vele profielen te bestuderen en daarbij kon reeds een vrij groot aantal winplaatsen worden vastgesteld. Een probleem vormt echter de juiste datering.

Van de overige *middeleeuwse* objecten noemen wij kerkopgravingen te Britswerd (Baarderadeel) en Hardegarijp (Tietjerksteradeel). In Britswerd werd – in samenwerking met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek – binnen de huidige (bakstenen) Hervormde kerk de plattegrond van een tufstenen voorganger met rondgesloten koor teruggevonden. Te Hardegarijp kon, dank zij de oplettendheid van een nabij wonende particulier, nog juist op tijd worden ingegrepen, toen bij de Zomerweg een gemeentelijk plantsoen met vijver werd aangelegd ter plaatse van een oude kerkstede. Hoewel de kerk zelf geheel verdwenen was, werden de in het veen uitgegraven funderingssleuven en daardoor de afmetingen van het eertijds rondgesloten godshuis teruggevonden, terwijl ook werd vastgesteld, dat tegen de westgevel een klokkestoel was geplaatst.

Drie terreinen waar zich tichelwerken hebben bevonden werden onderzocht. Nabij Lichtaard (Ferwerderadeel) en Kollumerzwaag (Kollumerland c.a.) zijn respectievelijk aslagen en stookplaatsen van een middeleeuwse steenbakkerij en een 15de- of 16de-eeuwse pannembakkerij gevonden. Bij Winsum (Baarderadeel) werd een groot succes geboekt door het terugvinden van de gehele plattegrond van een laat-16de-eeuwse steenoven, waarin in de 17de eeuw een pannenoven was gebouwd. Tevens werden daar de sporen aangetroffen van bijbehorende opstallen, o.a. van een woning.

Een belangrijke vondst was ook de fundering van het poortgebouw van Tjessinga State te Minnertsga (Barradeel). Duidelijk konden hierin twee bouwfasen worden onderscheiden, een uit de 16de en een uit de 17de eeuw; bij de laatste werd de overkluizing van de gracht kennelijk versmald. Ook de fundamenten van de state zelf blijken nog aanwezig.

Behalve deze grotere onderzoeken moeten nog enkele kleinere worden genoemd, die meer als vondstenberging kunnen worden beschouwd. Te Dokkum werd in de bouwput van de Hema-uitbreiding een aantal tonputten gevonden, waaruit zeldzame 14de-eeuwse ceramiek kon worden geborgen, onder meer een drietal kannen en een bolpotje met steel. Te Poppenhuizen nabij Oldeboorn werd een grote, uit veenzoden opgebouwde waterput in een boerderij opgemeten, daterende uit de 14de of 15de eeuw, evenals te Witmarsum, waar de putmantel echter uit kleizoden bestond. Water- en/of afvalputten zijn verder gevonden te Ferwerd, Oldelamer en Leeuwarden. Vooral de Leeuwarder putten (in de bouwput van het Rijksarchief en in die van het Fries Museum) bleken van bijzonder belang. Zij dateerden in eerste aanleg uit de 16de eeuw en bevatten grote hoeveelheden huishoudelijk materiaal, zowel uit metalen, aardewerken, houten als glazen voorwerpen bestaande. Ook bij Bornwerd werd – ter plaatse van een in de 17de eeuw kennelijk deftige boerehuizinge – een grote hoeveelheid huishoudelijk materiaal uit rond 1600 gevonden, waaronder gedateerde stukken. Beide vindplaatsen leverden voor Friesland nog onbekende aardewerktypen op. Te Harlingen werd op het terrein van de grote brand aan de Voorstraat een proefsleuf gegraven, waarbij duidelijk bleek, dat dit

gebied niet eerder dan in de 16de eeuw bewoond kan zijn geweest. Te Nijtap werd een merkwaardige waarneming gedaan in het cunet van de weg Nijegaasterhoek-Drachten. Daar troffen wij een reeks ronde gaten aan, die wij momenteel niet anders dan als onbenutte boomplantgaten kunnen beschouwen, waarvan de ouderdom tot op zijn vroegst in de 18de eeuw teruggaat, maar die vermoedelijk jonger zijn.

Naast deze onderzoeken zijn de verkenningen in de ruilverkavelingen enz. doorgegaan, waarbij weer vele vindplaatsen van verschillende ouderdom werden vastgesteld en gekarteerd. Ook is een aantal toevalsvondsten gedaan, die een serie interessante stukken hebben opgeleverd. Wij noemen de (tot nu toe fraaiste) vuurstenen "sikkel" uit de omgeving van Baard, een munt van de (tot nu toe in Friesland nog niet vertegenwoordigde) Romeinse keizer Magnentius (350-353) bij Minnertsga ontdekt, een 14de-eeuws zwaard uit Koufurderrige (het eerste van dien aard in Friesland) en twee 16de-eeuwse glazen uit Dronrijp, waar tevens een 1564 gedateerde deksel te voorschijn kwam.

Een volgend maal hopen wij ook op de nieuw-verschenen archeologische literatuur – voor zover van belang voor Friesland – te kunnen ingaan.

G. ELZINGA

Monumentenzorg

Kerken. Konden we vorig jaar constateren dat er in 1973 veel gerestaureerd werd in Friesland, voor 1974 geldt hetzelfde. Ook in dit jaar stelde het Ministerie van Sociale Zaken weer forse bedragen beschikbaar ter bestrijding van de werkloosheid, en restauraties zijn hiervoor zeer geschikte objecten, omdat zij veel handwerk vergen. Meer restauratiewerk eist meer begeleiding en toezicht door de ambtenaren van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Gelukkig is door deze dienst de mankracht in het noorden versterkt. Moest R. J. Wielinga eerst Groningen en Friesland voor zijn rekening nemen, in 1974 is H. Boerema aangesteld voor Groningen alsmede voor het noordoostelijk deel van Friesland. W. Kramer bleef hoofd van het district Noord. Het is goed om met deze namen te beginnen omdat deze functionarissen in de praktijk veel invloed hebben op zowel de financiële als de technische aspecten van de monumentenzorg in Friesland. Gelukkig is er ook een tendens bespeurbaar dat de architectenbureaux zich in toenemende mate richten naar de algemene beleidslijnen van de Rijksdienst, en dat niet alleen om de "broodheren" naar de ogen te zien. Vooral de jongere architecten zijn zich steeds meer bewust dat constructief herstel de voorkeur verdient boven een uitvoerig herstel van vroegere situaties.

Er kwamen in 1974 drie kerken gereed, alle in het noordoosten van de provincie: Brantgum, Wetsens en Oostrum, de eerste zonder architect, de beide laatste onder toezicht van ir. P. B. Offringa te Groningen. Met name Wetsens is een voorbeeld van modern restaureren geworden, want ook na de restauratie kan men de rijke bouwgeschiedenis van de kerk in het muurwerk aflezen: de gedichte romaanse ramen bleven dicht, de romaanse ingang bleef gesloten en de verschillende soorten steen die in de loop der tijden toegepast zijn, bleven op hun plaats. Aan de noordzijde is een uitbouw van hout geplaatst voor dat deel van de muur, waar vroeger een uitbouw gezeten heeft. Men wilde enerzijds de muur daar niet weer bepleisteren, anderzijds het ruwe metselwerk niet zonder meer in het zicht laten en vond zo voornoemde oplossing. Halbertsma uit de veronderstelling dat deze uitbouw, evenals die aan de zuidzijde, kan hebben gediend voor het plaatsen van zijaltaren. Ook bij sommige andere Friese kerken wijzen moeten in het muurwerk op dergelijke aanbouwen, die voor dwarsbeuken te klein zijn, o.a. te Westergeest. De kerkrestauraties in Noordoost-Friesland worden in sterke mate gestimuleerd door streekarchivaris W. T. Keune. Daarnaast zijn er in elke plaats enkele mensen die zich volledig voor het werk inzetten, zoals ds. J. ter Steege in Wetsens.

Op 8 november 1974 metselde districtshoofd Walter Kramer de laatste steen van de Oldehove op zijn plaats: de "âld Hou" kan weer eeuwen mee. Hiermee werd een van de meest omvangrijke torenrestauraties in Friesland afgesloten. Zij duurde twee jaar en de kosten bedroegen 2,9 miljoen gulden, een fors bedrag, maar het bleef binnen de

begroting, wat in de restauratiewereld een uitzondering is. Men wist dit resultaat mede te bereiken door de natuursteenresten aan te vullen met een nieuw kneedbaar materiaal, een soort instant-steen. Nieuwe materialen zijn ook toegepast bij de toren van Surhuizum: de gaten in het metselwerk werden volgespoten met exposiehars. Bij de Oldehove had A. Baart de leiding, bij Surhuizum bureau Niesten. Verder kwamen gereed de torens te Harich (A. Baart), Hindeloopen (leiding gemeente en Monumentenzorg) en Holwerd (van Manen en Zwart).

Niet alleen het grote, maar ook het kleine kerkelijke monument heeft de aandacht van restaurateurs. Daarbij mogen zich o.a. de klokkestoelen verheugen in een toenemende belangstelling. Zo kwam het herstel gereed van de klokkestoelen in Opeinde, Teroele en Donkerbroek. Er bestaat verder een goede kans dat vier klokkestoelen worden hersteld in het kader van de ruilverkavelingswerkzaamheden "Midden-Tjonger", n.l. die te Nijeholtwoude, De Knipe, Katlijk en Mildam. Een onderdeel van het kerkmeubilair dat dikwijls afzonderlijk wordt hersteld is het orgel. Zo is in 1974 het herstel voltooid van de orgels te Buitenpost (van Dam, 1877), Veenwouden (Bakker en Timmenga, 1890) en Dantumawoude (Hinsch, 1777). Gelukkig is er in de gemeenten meestal voldoende historisch besef en stijlgevoel om het herstel van het historisch instrument te financieren, hetgeen een veel groter bedrag vraagt dan de aanschaffing van een goedkoop elektronisch orgel.

Ook in 1974 speelden de problemen van de kerken die niet of nauwelijks meer gebruikt worden weer een belangrijke rol. De hervormde gemeente Ried c.a.-Schingen c.a. wil van haar acht oude kerken er drie – zo mogelijk vijf – overdoen aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken. De onderhandelingen hierover zijn begonnen, doch nog niet afgerond, omdat de Stichting wacht op toezegging van een vaste jaarlijkse subsidie. Hetzelfde geldt voor besprekingen met verschillende andere kerkvoogdijen. Gelukkig is afbraak van het Bonifatiuscomplex te Leeuwarden voorkomen door overdracht aan een aparte stichting. Voor de Broerekerk te Bolsward bestaan plannen de kerk te bestemmen tot landbouwmuseum.

De Monumentenraad gaat voort met haar werk aan de ontwerp-monumentenlijsten voor de 19de eeuw. Voor wat Friesland betreft zijn in 1974 de volgende kerken op genoemde lijst geplaatst: St. Nicolaaskerk te Sint Nicolaasga, St. Michaëlskerk te Harlingen, St. Martinuskerk te Sneek, St. Werenfriduskerk te Workum en St. Clemenskerk te Nes (A.). Het betreft hier alle neo-gotische kerken, de meeste uit de school van Cuypers.

"Sil ik yn jim midden bliuwe, dan no(u) op myn rekken skriuwe", zo staat op een groot bord aan de kerk te Beetgum te lezen. Iedere Beetgumer, zowel hervormd als niet-hervormd, wordt opgewekt om voor het behoud van de oude kerk en toren te offeren. De begroting bedraagt zeven ton en daarvan moet de hervormde gemeente de gebruikelijke tien procent bijeenbrengen. Hierbij komen dan nog de niet-subsidiabele kosten en het renteverlies. Voor de hervormde gemeente ter plaatse een onmogelijke taak. Het hele dorp deed mee aan de grote inzamelingsactie: meer dan f 100 per huishouding. En zo gebeurt het ook in vele andere dorpen: kerk en toren zijn het symbool van het dorp, het herkenningsteken van de eigen woonplaats, een vast punt in de wijde wereld... De dorpeling is aan ze gehecht, de kerkelijke zowel als de onkerkelijke en men laat dat bij acties duidelijk merken.

Het verslag van 1973 hebben we besloten met een opmerking over publicaties die bij restauraties zijn verschenen en we pleitten voor meer van dergelijke geschriften. Dit jaar verschenen boekjes van S. ten Hoeve over Harich, P. B. Offringa en W. T. Keune over Oostrum, S. Algra over Holwerd en W. T. Keune over Anjum. Gelukkig zijn daarnaast ook bij enkele kerken goede dagboeken bijgehouden met een waardevolle documentatie, o.a. te Wetsens. Het bureau Offringa heeft in dezen bij de Rijksdienst en bij kunsthistorici een goede naam. Dergelijke dagboeken met foto's van allerlei details, verslagen van besprekingen, etc. zouden door de Rijksdienst verplicht moeten worden gesteld. Nu is men te veel afhankelijk van de architect en zijn opzichters, die dikwijls wel van goede wille zijn, maar vaak niet aan dit werk toekomen. Dubieus wordt de situatie bij restau-

raties die zonder architect worden uitgevoerd. Ook dit jaar waren in Friesland weer enige kerken in restauratie zonder de begeleiding van een goede architect, o.a. de uiterst waardevolle kerk te Jelsum (begroting f 178.000). Mede uit reactie op de werkwijze van sommige architecten die te duur en te weinig volgens de inzichten van de Rijksdienst restaureerden, heeft de directie van Monumentenzorg toegestaan dat sommige objecten zonder architect worden uitgevoerd. Waar dit eenvoudig herstel betreft kan men hiervoor begrip opbrengen, maar bij een kerk gaat het zelden om eenvoudig herstel, zelfs het herstel van een vloer kan allerlei belangrijke zaken aan het licht brengen, die bij het ontbreken van een architect niet opgemerkt worden of achteloos verdwijnen. De medewerkers van de Rijksdienst zijn wel bereid om zelf toezicht te houden, maar helaas blijkt in de praktijk telkens weer dat hun hiervoor de tijd ontbreekt. Het valt te hopen dat aan deze ontwikkeling spoedig een einde zal komen.

REGN. STEENSMA

Woonhuizen. In 1974 werd er in Friesland weer een bevredigend aantal panden gerestaureerd; dat getal kan in komende jaren nog aanzienlijk toenemen wanneer door het gereedkomen van bestemmingsplannen zich ruimere subsidiemogelijkheden openen. Het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en dat van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk kunnen dan extra bijdragen verstrekken in het kader van de "rehabilitatieregeling". (De, door de Gemeenteraden vast te stellen bestemmingsplannen worden rechtsgeldig na goedkeuring door Gedepr. Staten.) In het ambtelijk jargon spreekt men nu, na reconstructie en renovatie, meer en meer over rehabilitatie: volledig herstel van de bestaande bebouwing in "historische" stads- en dorpsdelen, een ingreep bedoeld om de bebouwing in ieder geval langer dan vijftig jaar te handhaven.

In het afgelopen jaar werden restauraties voltooid in de volgende gemeenten:

Ferwerderadeel. Met de geslaagde restauratie van het pand Vrijhof 9 te Ferwerd is opnieuw een stap gezet naar de volledige rehabilitatie van dit zo karakteristiek gelegen plein ten zuiden van de kerk.

Harlingen. Gereed kwamen de restauraties van Bildtstraat 18, Hondenstraat 10, Lanen 48, Noorderhaven 8, 57 en 97, Noordijs 19, Raamstraat 7, Voorstraat 50, Vijver 12, Vijverstraat 4 en 21, Zoutsloot 26 en 45, Zuiderhaven 15 en 55b en Zuiderstraat 22. Deze restauraties werden mogelijk door bijdragen uit de "woonhuizenpot" van CRM en door subsidies in het kader van bovengenoemde "rehabilitatieregeling". Men kan duidelijk vaststellen, dat de restauratie van monumenten en van in het stadsbeeld passende woningen goede voortgang heeft.

Hindeloopen. Met het gereedkomen van de sluiswachterswoning aan 't Oost is een van de belangrijkste gebouwen van Hindeloopen gerestaureerd. Waar er ook plannen bestaan om spoedig de restauratie van sluis en brug ter hand te nemen, zal binnen afzienbare tijd dit unieke plekje weer in volle schoonheid kunnen pronken. In Hindeloopen wordt langzaam maar zeker het proces van voortgang zichtbaar. Indien alles volgens de plannen verloopt, zal de stad omstreeks de jaren 1990-'95 geheel zijn gerehabiliteerd.

Idaarderadeel. Ook in Grouw wint de restauratie/rehabilitatiegedachte steeds meer veld. De restauratie van het pand Kerkstraat 48-49 geeft daarvan weer een bewijs. Gelukkig, dat in de ontwikkeling van dit mooie dorp nog tijdig een keer ten goede is gekomen.

Leeuwarden. Opnieuw valt de voltooiing van de restauratie van een reeks woonhuizen te melden: Bollemanssteeg 64, Bredeplaats 3, Grote Kerkstraat 8, Tuinen 15, Tweebaksmarkt 34 en in Snakkerburen Bonkewei 50-52. Wanneer eenmaal de bestemmingsplannen voor de binnenstad gereed zullen zijn, kan ook hier een beroep op de "rehabilitatieregeling" worden gedaan, iets wat nu nog maar in zeer beperkte mate het geval was.

Oostdongeradeel. Door het gereedkomen van het pand (met berging) Tsjerkebuorren 10 in Metslawier is weer een waardevol element toegevoegd aan dit zo unieke rehabilitatiegebied. De gemeente Oostdongeradeel profiteert ten volle en volkomen verdiend van de bestaande regelingen. Ook in Ee wordt met vaart gewerkt aan de rehabilitatie van de oude kern, een vrijwel gaaf gebied rondom de kerk.

Rauwerderhem. Onlangs is in Sijbrandaburen de ophaalbrug weer in oude luister hersteld. In deze tijd van slopen en overkluisen is het een verademing, dat er nog gemeentebesturen zijn, die het oude naar waarde weten te schatten.

Sloten. Eindelijk is het er van gekomen: na jarenlange strijd (en perioden van berusting) is dan toch het kaaspakhuis gerestaureerd. Ook de restauraties van het pand Voorstreek 16 en van de korenmolen zijn voltooid. Wanneer de tekenen niet bedriegen, zal Sloten zich voortaan elk jaar over een of meer restauraties mogen verheugen.

Sneek. Het in de schaduw van de gemeentehuizen van Sneek en Wijnbriteradeel liggende pand Markt 5-7 heeft een goede opknapbeurt gehad.

Westdongeradeel. Het pandje Visserpad 8 te Moddergat speelt door zijn restauratie mee in het toekomstige nieuwe aanzien van dit dorp. Verwacht mag worden, dat na het gereedkomen van een bestemmingsplan voor Moddergat daar nog vele pandjes zullen worden gerestaureerd.

Wonseradeel. Met de restauratie van de panden Middenstraat 5, Turfmarkt 5 en Vallaat 8 neemt Makkum in deze gemeente een bijzondere plaats in. De restauraties gaan er — zij het vaak met veel pijn en moeite vanwege niet afkomende subsidies enz. — gewoon door. Te verwachten valt, dat er in de toekomst nog meer en op kortere termijn woonhuizen zullen kunnen worden gerestaureerd, mede dank zij een dan gereedgekomen bestemmingsplan.

Workum. Gerestaureerd zijn de panden Merk 13, 18 en 26, Noord 136, Skil 10-11 en Súd 21-23 en 79. Voor verschillende dezer restauraties werd een bijdrage ontvangen ingevolge de "rehabilitatieregeling".

Het ministerie van CRM heeft voor 1975 gelden gereserveerd in de "woonhuizenapot" voor restauraties van panden op de eilanden Ameland, Terschelling en Vlieland en in de plaatsen Bolsward, Dokkum, Franeker, Harlingen, Hindeloopen, Leeuwarden, Makkum, Metslawier, Sloten en Sneek.

J. F. STALLINGA

Geschiedenis

Het jaar 1974 is voor de Friese geschiedbeoefening een ietwat merkwaardig jaar: enerzijds ging de productie van nieuw werk — zij het in geringere omvang dan in 1973 — voort, anderzijds kwam er een aantal fotomechanische reprints op de markt zoals bij ons weten nog niet eerder is voorgekomen. Deze reprints bestrijken een zeer gevarieerd terrein en getuigen van een steeds toenemende belangstelling voor het verleden.

H. Beem publiceerde twee boeken, die ieder een brok geschiedenis van Joden in Friesland weergeven, en wel *De Joodse Gemeente te Sneek*, Bolsward 1973, en *De Joden van Leeuwarden*, Assen 1974. Beide werken bevatten een sociaal-culturele beschrijving van de vroegste vestiging van Joden in deze plaatsen tot aan het trieste einde in de Tweede Wereldoorlog.

Grondbezit en mutatierechten in het oude Friesland, Leeuwarden 1974, door H. A. Drielsma, is een rechtshistorische verhandeling over heffingen bij het in andere handen overgaan van onroerend goed in de Middeleeuwen en tijdens de Republiek. *Twa notariële protokollen út de sauntjinde ieu*, Ljouwert 1973, door P. Th. Zwart †, is eveneens van rechtshistorische betekenis.

Onder redactie van G. Bakker verscheen *Wymbritseradiel, skiednis fan in greidgritenij*, Boalsert 1974: een gemeentegeschiedenis met bijdragen van J. J. Spahr van der Hoek over de ontwikkeling van landschap en verkaveling, van Regn. Steensma over de middeleeuwse kloosters, van K. de Vries over de strijd tussen Schieringers en Vetkopers;

M. Oosterhout publiceerde de oorspronkelijke tekst met een modern-friese vertaling van de Papena Ponten, G. Bakker nam de geschiedenis na 1524 voor zijn rekening; verhandelingen van O. Santema over de dorpsnamen en van A. B. Dull tot Backenhagen over wapen en vlag sluiten het boek af.

In het werk van J. Keizer, *Heerenveen, platteland en vlek*, Heerenveen (1974), komen sociale en economische aspecten aan de orde van het gebied, dat nu de gemeente Heerenveen vormt; de nadruk valt op de periode der vervening en op de jongste tijd.

J. J. Kalma's *Dit wienen ek Friezen*, Ljouwert 1974, is het vijfde deel in deze reeks met in ieder deel een aantal korte biografieën, elk voorzien van een literatuurlijst. De serie krijgt langzamerhand een encyclopedische waarde – er zijn nu in totaal 120 personen beschreven – en wij spreken de hoop uit, dat Kalma met dit werk voortgaat.

J. Klaver, *Herinneringen van een Friese landarbeider*, ingeleid door G. Harmsen, aantekeningen van J. Frieswijk, Nijmegen 1974, bevat de memoires van Klaver (1880-1967) uit zijn levensperiode tot 1925. Hij vertelt onder meer over sociale toestanden in de Compagnie ten oosten van Heerenveen, over tegenstellingen tussen vrije socialisten en de S.D.A.P. en over zijn werken en leven in Duitsland. Een karaktervolle persoonlijkheid komt uit deze "herinneringen" naar voren.

Dergelijke publicaties zijn momenteel zeer "in" en het is dan ook geen wonder, dat de doorzettende uitgever-drukker L. Jansma (Alternatyf) de kans aangreep om de boeiende memoires van Douwe de Wit, *Overdenkingen van een arbeidersjongen*, Buitenpost 1974, op de markt te brengen; een wat solieder uitvoering was – vooral in het belang van de toekomstige gebruiker – te verkiezen geweest.

Enigszins buiten het kader van deze rubriek, maar hier toch vermeldenswaard is het boek van Th. P. A. Lambooy, *Leeuwarden musicceert, 1780-1940*, Leeuwarden 1974, waarin de 73-jarige auteur de resultaten van zijn gedurende decennia gedane onderzoekingen bundelde: een imposant werkstuk, dat evenwel aan exactheid had kunnen winnen door controle van de gebruikte gegevens.

De vele reprints, die er in het afgelopen jaar verschenen en waarvoor we dankbaar kunnen zijn, worden hier niet afzonderlijk genoemd. Wel willen wij de uitgevers in hun prijzenswaardige activiteit toewensen, dat zij titels en dergelijke correct weergeven. Het mag niet voorkomen dat – om een voorbeeld te noemen – H. W. Steenstra's "Algemeene geschiedenis van Friesland, een volksleesboek", Minnertsga 1845, nu als reprint uitgegeven door M. A. van Seijen, Leeuwarden 1974, op omslag, op band en op nieuwe titelpagina verschijnt onder de onjuiste titel *Geschiedenis van Friesland*. G. BAKKER

Kerkgeschiedenis

De dikke boeken, de diepst gravende artikelen op kerkhistorisch terrein kwamen ook in 1974 van buiten Friesland binnen. Onontbeerlijk bij de studie is voortaan A. J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795, Haar geschiedenis en theologie in de negentiende eeuw*, Kampen 1974. Vergeleken bij zijn voorgangers heeft dit boek grote voordelen. De vrijzinnigen hebben, zo blijkt nu, niet enkel negatief gewerkt en de onkerks- en buitenkerkelijkheid hebben ook kerkelijke oorzaken. Ik kom steeds meer tot de overtuiging, dat soortgelijke boeken slechts door een team van wel en niet kerkelijk geïnteresseerden zijn te schrijven. Dat een militant atheïsme gewerkt heeft en dat de Dageraads-problematiek tot op vandaag doorwerkt, merk je weinig in dit boek; het hoofdstuk "Maatschappijproblemen" is wat mager. Het boek – zo zal blijken – is toch te kerkelijk georiënteerd om de buitenkerkelijken te raken.

Zeer boeiend is het nieuwe boek van A. Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen, Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, Assen 1974. Het valt op, dat J. C. Naber's Calvinist of Libertijnsch? (1572-1631), Utrecht 1884, dat heus niet zo veel andere conclusies trekt, maar aan de kant werd gelegd, niet genoemd wordt. Prof. Van Deursen heeft zijn geschrift gebouwd op de gedrukte bronnen, classisverslagen, enz. Het ligt niet aan Uw kroniekschrijver, dat de auteur het oudste Friese classisboek niet heeft kunnen gebruiken.

Natuurlijk moet in dat verband ook het vierde deel van R. B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, Amsterdam 1974, worden genoemd. Nu er plannen zijn voor een Friesland-Amsterdam-uitgave mag zeker niet worden overgeslagen, wat over Maria Louisa en over de tolerantie in de 18de eeuw is gezegd.

Dank zij veel, ook Joodse, geldelijke steun kon eindelijk H. Beem, *De Joden van Leeuwarden, Geschiedenis van een Joods cultuurcentrum*, Assen 1974, uitkomen. Wij zijn blij, dat de heer Beem naast vele andere boeken over het vroegere Joodse leven en het Jiddisch ook de geschiedenis van de Joodse kehilla, die zo lang zijn gemeente was, heeft mogen voltooien. De verwijzingen zijn helaas niet al te nauwkeurig (G. A. Leeuwarden zegt te weinig). Misschien kan de Fryske Akademy nog een (gestencild) register leveren, dat wij nu node missen.

Grote werken zijn verder Hermann Bauch, *Die Lehre vom Wirken des heiligen Geist im Frühpietismus*, Hamburg/Bergstedt 1974, dat o.a. aandacht geeft aan de Fries Campegius Vitringa, en Bernard Semmel, *The Methodist Revolution*, London 1974, dat een herwaardering van deze geestelijke stroming geeft, die niet slechts godsdienstig was en al evenmin conservatief. De Republiek biedt wat dit betreft een makke vertoning. Verwezen wordt naar een mij onbekend geschrift van J. A. Faulkner, *The socialism of John Wesley*, London 1908.

Het boek van K. L. Sprunger, *The learned doctor William Ames, Dutch background of english and american puritanism*, Chicago etc. 1972, kwam ons wat laat onder ogen maar mag, aangezien Amesius via Franeker hier invloed heeft gehad, niet onvermeld blijven. Het zoveelste geschrift, waarmee de naam van Buskes is verbonden, *Dwarsliggers, Nonconformisten op de levensweg van ds. J. J. Buskes*, Wageningen 1974, bevat uiteraard ook Friese namen (Hilbrandt Boschma, Willem Banning, Oepke Noordmans, Fedde Schurer).

Het aardige boekje van J. Scheerder, *De Beeldenstorm*, Bussum 1974, geeft over Friesland weinig. Hierbij en bij het boek van Karl-Heinz Kirchhoff, *Die Täufer in Münster, 1534/5*, Münster i.W. 1973, beseffen we weer de armoede van de eigen 16de-eeuwse archieven. We hadden anders wel met Munster te maken (Bloemhof!). Hans Bots e.a., *Pieter Rabus en de Boekzaal van Europe, 1692-1702*, Amsterdam 1974, geeft o.a. iets over Balthasar Bekker.

In het laatst van het jaar kwam — last but not least — de dissertatie van de reeds bejaarde Marthe van der Does, *Antoinette Bourignon, sa vie (1616-1680) - son oeuvre*, Groningen 1974, dat een schat aan materiaal bevat, nodig om deze vreemde vrouw te leren kennen. Het valt op, dat men bezig blijft met deze onrustige en vaak verworpen figuur, die ook in Friesland invloed had.

Tot het kleinere, maar daarom nog niet onbelangrijke werk moet worden gerekend K. M. Witteveen, S. H. Manger, *een Franeker theoloog in de achttiende eeuw* (Ned. Arch. v. Kerkgesch. N.S. 54, 1974, p. 207-230), Karel Porteman, *Dirck Camphuysen en de expressionistische geschiedschrijving* (id., p. 184-196) en L. Fuks, *Hebreeuws en Hebraïsten in Franeker in de 17e en 18e eeuw* (in: *Travels in the world of the Old Testament*, Feestbundel voor prof. M. A. Beek, Assen 1974, p. 50-70).

Direct op Friesland hebben betrekking B. Schuurer en J. van den Bosch, *Rondom zadeldak en spits*, Heerenveen 1974, een boekje over de kerk van Akkrum, S. ten Hoeve, *Kerk en toren van Harich*, Balk 1974, helaas niet in de handel, en Hessel Miedema, *Over de "kraak" van Oosterend*, een interessante studie, die wat verstopt zit in een onbekend tijdschrift "Proef" (jan. 1974, p. 46-63), maar die ook een voorlopig karakter heeft. Tot deze groep behoort mede Bonne Dijkstra, *Hervormde gemeente Rottevalle 17 sept. 1724-1974*, Surhuisterveen 1974, een boekje dat veel aardigs biedt, maar o.a. in de namen ook veel fouten. Ceterum censeo: Laat zulke geschriften even door deskundigen nakijken; dat ze geschreven worden is mooi, maar met geringe moeite kan het beter!

Natuurlijk wil ik niet ontkennen, dat er in het aparte Beaken-nummer 4/5 van 1974, dat zich moedig *Religiografyske bydragen I* noemt, aardige opmerkingen zitten. De scriptie van Th. H. J. Leenes, *Sleat tsjerklik heakkele*, mocht b.v. wel bekend worden

gemaakt. De andere bijdragen (tot de kennis van de 19de eeuw) zijn van G. Bakker, *Sosiale eftergrouwen, 1813-1850*, J. S. Postma, *De Dissenters yn en sûnt de Frânske tiid*, Y. N. Ypma, *De earmesoarch yn Fryslân yn de 19e ieu*, en K. de Vries, *It ûntstean fan de kristlike skoallen yn Fryslân (1860-1870)*, maar die opstellen zijn toch wel echt "vinger-oefeningen". Wie weet, als straks de universiteit komt, komen wellicht ook de kerk-historici, die Friesland hoog opstoten in de vaart der volkeren. Intussen kan dit Beaken-nummer stimulerend werken.

Bij geruchte vernam ik, dat er een dissertatie over de "Blijde Wereld"-groep op komt is. Het is te hopen, dat de zaken daarin recht worden gezet, maar ik begin te vrezen, dat het voor jongeren heel moeilijk is om de periode van ca. 1900-'40 eerlijk te bekijken. Inderdaad leefde toen de generatie die de oorlog niet kon voorkomen, maar er waren ook dezelfde machtelozen die er nu zijn, ook de "hommes de bonne volonté" die evenmin ontbreken. Toen ik Johan Frieswijkstra hoofdstuk "Christen-socialisten en Christen-land-arbeiders" las in Imke Klaver, *Herinneringen van een Friese landarbeider*, Nijmegen 1974, heb ik toch even mijn ogen uitgewreven. Waarom heeft deze auteur, toch een der beste kenners van de Friese arbeidersbeweging, niet de "Blijde Wereld" bestudeerd?

De ringband van de Stichting *Alde Fryske Tsjerken* geeft niet de data van de bijdragen, maar S. ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl, antiëksnijder te Leeuwarden", en het opstel van P. B. Offringa, W. T. Keune en H. S. J. Zandt over de kerk te Oostrum verschenen in 1974. Het is te hopen, dat deze zeer degelijke en keurig geïllustreerde studies de studiosi aanvuren en de gewone lezer niet te zeer afstoten. De artikelen van de andere ringband (F.K.V. *Folk en Tsjerke*) komen traag, al te traag. Wat is de oorzaak?

J. J. KALMA

Volkskunde

Algemeen en verzamelwerken. In 1974 verschenen onder de titel *Philologia Frisica de "lêzingen en neipetearen fan it 6te Fryske Filologekongres septimber 1972"* (Fr. Akad.). Hierin is van S. J. van der Molen afgedrukt "Frysk folkslibben yn 'e spiegel fan tiid en maatskippij", waarin aan de hand van een reeks voorbeelden (overleveringen, oogstgebruiken, burenplicht, jaargebruiken, dorpsleven, woningbouw, dagelijks eten, sociale toestanden) betoogd wordt, dat het Friese volksleven voorheen geen harmonische en statische eenheid was, maar dat het in zijn verschillende uitingen verband hield met tijdsgewricht, ontwikkeling, sociale status en economische situatie, en zowel naar tijd als naar sociale en regionale spreiding verschillende vormen vertoonde. Van dezelfde auteur bundelde het Frysk Ynstitút oan de Ryksuniversiteit te Groningen als Estrik nr. 48 *Ta de Fryske folkskunde II* (dl. I verscheen in 1966). De gebundelde opstellen en artikelen (o.m. uit *De Vrije Fries* 1966, '69, '70 en '72) zijn aldus gerangschikt: "Algemien; Saeklike folkskunde en folkskunst; Liet en rym; Sêgen, mearkes en folksleauwe; Klaijinge". Het boek is niet in de handel.

Een reprint zag het licht van *Friesland en de Friezen*, een "gids voor reizenden" uit 1877, in welk zeldzaam geworden boek Waling Dijkstra vertegenwoordigd is met een reeks bijdragen, die later al dan niet bewerkt een plaats zouden vinden in zijn "Uit Friesland's Volksleven": harddraverij, hardrijders, boerenbruiloft, boerenbegaafenis, plaatselijke schimpnamen, volksbijgeloof, volksverleveringen. Volkskundig materiaal van zeer verschillende aard (woningtoestanden in de Z.O.-hoek, maaltijden, verlichting, volksgehoof, ketelmuziek, kinderspelen, Brongera'ster klokhistorie (1892), veenarbeid, eekschillen en grondwerk) vindt men in het tweetalig uitgegeven nagelaten werk van Imke Klaver, *Oantinkens fan in Fryske lânarbeider - Herinneringen van een Friese landarbeider*, waarin de in 1967 op 87-jarige leeftijd te Bontebok overleden auteur zijn leven tot 1925 beschreef (SUN-schrift 71).

Het lag voor de hand, dat de herdenking van het feit, dat de schrijver Tsjibbe Gearts van der Meulen (1824-1906) vóór 150 jaar geboren werd, ook de volkskundige werkzaamheid van de Bergumer *Wâldman en wrâldboarger* in het licht zou stellen. In de aldus getitelde bundel beschouwingen beschrijft Y. Poortinga in "Fry nei Grim" (zo

schreef Van der Meulen!) wat en op welke wijze Tsjibbe Gearts aan de Brüder Grimm ontleende, terwijl S. J. van der Molen het thema "Tsjibbe Gearts en de folkskunde" behandelt. Th. Lambooy bestudeerde "Tsjibbe Gearts en de muzyk" en schonk daarbij ook aandacht aan het volkslied, zonder helaas gebruik te maken van de bundel "De Friese Tjalk", waarin meer over dit onderwerp te vinden ware geweest. In de bloemlezing *In brulloft yn 'e Wâlden en oare wiere forhalen* (door F. Dam en dr. Y. Poortinga) is ook een aantal volkskundig-literaire werkstukken van de bekende Bergumer nog eens herdrukt en van aantekeningen voorzien. Het zijn "In brulloft yn 'e Wâlden, De biekering fan Sijke Lape, Fan in spoekblom en sahwathinne", die men anders niet licht onder ogen krijgt.

Volksgebruiken. Het tijdschrift *Neerlands Volksleven* (24e jrg. nr. 3) wijdde onder de titel "Amelander omes" een deel van de inhoud aan de Sinterklazen van Ameland en wel naar aanleiding van een in de afgelopen zomer in het Zuiderzeemuseum gehouden interessante tentoonstelling. Drs. G. R. Kruissink schreef uit eigen Amelander ervaring de tekst en Paul Vogt stelde in Enkhuizen een fotoreportage samen. Uit het opstel van J. J. Kalma, "De beul en zijn zalfjes" in hetzelfde tijdschrift (23e jrg. nr. 4, verschenen in 1974) blijkt, dat er nog rond 1700 in Leeuwarden een markt was voor lijkvet. Begrafnisgebruiken brengt dezelfde auteur ter sprake in *De Vrije Fries* LIV: "By in âld deagraversreglemint (Snits, 1585)".

Zakelijke folkskunde. Ook in *Neerlands Volksleven* (23e jrg. nr. 4) droeg de ploegenspecialist dr. J. M. G. van der Poel onder de titel "De Friese karploeg" een opstel bij, waarin hij kritisch commentaar geeft op publicaties over en afbeeldingen van z.g. Friese ploegen, waarbij tenslotte gewezen wordt op de betrouwbaarheid en de betekenis van een tekening van een Friese karploeg, die Ids Wiersma in 1906 bij Suameer maakte. Het betreft "een zeer oud type", maar het voorwerp zelf was niet ouder dan 1800-1850. De schrijver trekt enkele vakkundige conclusies.

G. W. Tempelmans Plat stelt al jaren belang in Friese klokkestoelen en probeert door het beschikbaar stellen van een wisselprijs bij de jeugd de liefde voor het St. Thomas-luiden te Oudehorne e.o. te bevorderen. Van zijn hand is nu verschenen *Luidklokken, klokluiden en klokkestoelen*, en hoewel dat niet alleen over Friesland gaat, spelen klokhuizen, Friese klokken (niet slechts uit klokhuizen) en het klokluiden bij gelegenheden er wel een grote rol in. Het boekje geeft gedegen documentatie, maar de auteur glijdt ook wel eens uit, zoals in zijn visie op ouderdom en oorsprong van het St. Thomasluiden, dat ook nu weer met heidense tradities in verband wordt gebracht. Zó eenvoudig ligt het niet!

S a g e n. Dr. J. van der Kooi vult de gehele aflevering nr. 23 van *Us Wurk* (1974), het tijdschrift van het Frysk Ynstitút te Groningen, met een studie over "Hengist en Horsa", welk onderwerp hij aangrijpt om "de tradysje by de 16de-ieuske Westerlauwersk-Fryske skiedskriuwers" na te gaan, maar tevens om een volkskundig interessant thema aan te snijden. Eerst in de 16de eeuw kreeg de hier al eerder bekend geworden H. en H.-traditie een belangrijke plaats in de overlevering, maar langer dan een eeuw heeft dit geen stand kunnen houden: toen keken de kroniekschrijvers al met twijfel in het hart naar de teksten van de Hollanders Johannes à Leydis en Cornelius Aurelius (die weer Keltische varianten doorgaven).

Stadsvolkskunde. De grote mode om boeken met oude prentbriefkaarten of met herinneringen aan de al dan niet goede oude tijden uit te geven, levert uiteraard ook enig volkskundig materiaal op. Zo vertelt H. W. Keikes in zijn bundel *Leeuwarden bij gaslicht* onder meer over bikkelen, Fries costuum, galgelappers, hannekemaaiers, huwelijksfeesten, kermis, lapkepoepen, oorijzers, uithangtekens en ijsport, en haalt de Franeker-kenner Corn. S. Roersma in *Franeker in vertellingen* herinneringen op aan (o.m.) kaatssport, schutterij, het werk van de melkboer, Jurjen Leicht (maker van kaatsballen), schippers en wagenvoerders, de nachtklopper. Ook in de geregeld verschijnende boekjes met oude ansichten komen soms volkskundig belangwekkende illustraties voor, maar hun aantal is naar verhouding te klein om hier gememoreerd te worden.

S. J. VAN DER MOLEN

FRIES GENOOTSCHAP

FRIES MUSEUM

JAARVERSLAGEN 1974

FRIES GENOOTSCHAP

VAN GESCHIED-, OUDHEID- EN TAALKUNDE

Beschermvrouwe H. M. Koninin Juliana

146e verslag, over het jaar 1974

Aan het begin van het verenigingsjaar, 2 januari 1974, vond de installatie plaats van een door het bestuur ingestelde "Monumenten-commissie", een kleine werkcommissie met tot doel de bestudering van en rapportering over — kort gezegd — de bestaande instellingen op het gebied van de Monumentenzorg in Friesland en de mogelijkheden tot verbetering van de huidige situatie en werkwijze op dit terrein. Het ligt in het voornemen van de commissie in de eerste helft van 1975 te rapporteren.

Er vond langs verschillende wegen regelmatig contact plaats tussen de besturen van het Genootschap en de Stichting Het Fries Museum. Het Genootschap ontwikkelt zich, naast zijn andere activiteiten, mede in de richting van een Vereniging van Vrienden van het Fries Museum.

Het bestuur van het Genootschap wijzigde zich dit jaar niet, daar alle drie periodiek aftredende bestuursleden tijdens de algemene ledenvergadering op 28 april werden herkozen. Het bestuur bleef derhalve samengesteld als volgt:

drs. L. van der Sluis, voorzitter (aftredend 1976)
mr. G. M. Bierman, secretaris (aftredend 1975)
drs. G. W. Spelde, penningmeester (aftredend 1975)
mr. J. G. Beversluis (aftredend 1975)
H. L. Sixma baron van Heemstra (definitief aftredend 1977)
meijuffrouw E. C. A. van Riesen (aftredend 1976)
mr. J. Rinzema (aftredend 1976)
dr. R. Steensma (definitief aftredend 1977)
H. Wierda (definitief aftredend 1977)

Aangezien door technische problemen de convocatie voor de ledenvergadering de leden niet binnen de statutair vereiste termijn van 4 weken vóórdien bereikte, zijn de in deze vergadering genomen besluiten bekrachtigd in een buitengewone algemene ledenvergadering, gehouden op 17 oktober 1974, voorafgaand aan een voordracht van mr. G. J. v. d. Mey te Leeuwarden over "Kanttekeningen bij het Oera Linda Boek". De spreker betoogde met overtuiging als auteurs van dit document de gebroeders Halbertsma te moeten aanwijzen.

Op 13 februari 1974 hield mevrouw drs. H. M. van den Berg een lezing over "States en Stinzen naar prenten uit de collectie van het Fries Museum". De zaal van het museum bleek lang niet alle belangstellenden te kunnen herbergen. Jammer genoeg kreeg deze voordracht door technische onvolkomenheden niet die presentatie, die het bestuur voor ogen stond. Deswege besloot het bestuur de voordracht op 18 april 1974 van ir. J. G. C. Vegter te Leeuwarden over "Stadsherstel" te houden in de aula van de Provinciale Bibliotheek. De spreker lichtte zijn betoog toe met zeer illustratieve eigen lichtbeelden en een film.

Het feit, dat de in december 1974 gedachte lezing van de heer H. Boone, verbonden aan het conservatorium te Brussel, over "De Noordse Balk" wegens verhindering van de spreker geen doorgang kon vinden, werd enigszins gecompenseerd door de uitnodiging van de Friese Bouwkring aan de leden van het Genootschap tot het bijwonen van de door deze kring georganiseerde voordracht door de heer G. D. van der Heide, verbonden aan het Zuiderzee Museum te Enkhuizen, over "Vondsten van oude scheepsresten en conservering". Alle lezingen ondervonden ruime belangstelling van de leden.

Aan de op 18 mei 1974 naar Haarlem gehouden dag-excursie (Teyler's Museum, St. Bavo Kathedraal en stadswandeling) werd door bijna 50 leden deelgenomen.

De catalogisering van de bibliotheek van het Genootschap, voorzover niet in de Provinciale Bibliotheek ondergebracht, is in het verslagjaar nagenoeg voltooid.

Op 19 mei 1974 overleed de heer E. J. Penning, tot zijn pensioenering kort voordien verbonden aan het Fries Museum, aan wie het Genootschap door langdurige samenwerking veel verschuldigd is.

Mede door het Genootschap werd aan dr. M. P. van Buijtenen, oud-bestuurslid van het Genootschap, een huldeblijk aangeboden wegens zijn 25-jarig ambtsjubileum als rijksarchivaris, voorheen in Friesland, thans te Utrecht.

Het ledenbestand van het Genootschap wijzigde zich gedurende 1974 nauwelijks.

Ten slotte moge het bestuur wederom zijn dank uitspreken voor de van zovele zijden ondervonden belangstelling en medewerking.

De secretaris,
G. M. Bierman.

Staat van ontvangsten en uitgaven 1974**Ontvangsten:**

Contributies	f 26.870,—
Donaties	„ 3.780,—
Verkoop depôtboeken	„ 3.459,20
Verhuur gebouw aan Stichting Het Fries Museum	„ 10.000,—
Vergoeding dienstwoning door Stichting	„ 1.066,—
Vergoeding gebruik roerende goederen door Stichting	„ 4.323,80
Renten	„ 14.385,02
	f 63.884,02

Uitgaven:

Bijdrage in exploitatiekosten museum aan Stichting	f 15.000,—
Idem uit Eysingafonds	„ 1.500,—
Lidmaatschappen, donaties	„ 115,—
Publicaties	„ 12.997,86
Secretariaat	„ 2.915,05
Lezingen, excursies	„ 2.108,22
Afschrijvingen	„ 2.650,—
Diversen	„ 7.997,39
Saldo	„ 18.600,50
	f 63.884,02

De penningmeester,
G. W. Spelde.

Stichting Het Fries Museum, jaarverslag 1974

De belangrijkste gebeurtenis van het jaar 1974 voor het museum was het begin van de eerste fase van de uitbreiding aan de Turfmarkt. Toen aan alle administratieve voorwaarden voldaan was, de nog in de gebouwen aanwezige inventaris verhuisd was en de conciërge, de heer Jonkman, het huis Turfmarkt 16 als woning betrokken had, kon met het werk worden begonnen, dat aangenomen werd door Bouwbedrijf S. Boringa & Zn. te Leeuwarden. Eind april werd met het slopen van de opstallen begonnen. De gevels van de panden Turfmarkt 18, 20, 22 werden zodanig aan een staalconstructie bevestigd, dat zij los van hun achterbouw overeind konden blijven staan. Na het verwijderen van het puin werd begonnen met het ontgraven van het terrein ten behoeve van de kelders. Bij deze werkzaamheden werden door de archeologische afdeling waarnemingen gedaan en, uit van oude bewoning overgebleven putten, belangrijke vondsten gedaan. Deze vondsten, voornamelijk 17e-eeuwse ceramiek, tin en koper, zullen in het nieuwe gebouw in een aparte vitrine geëxposeerd worden.

De eigenlijke opbouw werd formeel gestart op 27 september met het indrukken van de eerste paal volgens het systeem De Waal. Aan het eind van het jaar was, mede door voor de bouw gunstige weersomstandigheden, de eerste fase op het kelderdek na gereed. Begin 1975 zal dit gedeelte van het project opgeleverd kunnen worden. Intussen werd in 1974 hard gewerkt aan de tweede fase, de verdere opbouw, waarvoor bestek en begroting gemaakt werden, waarna ook deze bij het ministerie van Sociale Zaken kon worden aangemeld om in aanmerking te komen voor een A.C.W.-subsidie. Aan het einde van het verslagjaar werd bekend, dat ook hierop goedkeuring verleend was, zodat de bouw van de tweede fase onmiddellijk zal kunnen aansluiten op die van de eerste fase. De derde en laatste fase zal de afwerking en inrichting omvatten en het valt te verwachten, dat de oplevering van het totale werk in de loop van 1977 zal kunnen plaatsvinden.

Inmiddels verheugden wij ons met onze overburen, de Rijksarchivaris en zijn medewerkers, over de bouw van een nieuw Rijksarchiefgebouw naast de Provinciale Bibliotheek, waaraan de werkzaamheden ook in 1974 gestart zijn. Het bestuur van de Stichting Het Fries Museum wijdde met het oog daarop diverse besprekingen aan de toekomstige bestemming van de Kanselarij. Een voorstel om daar in de toekomst o.m. de kostuumverzameling en andere textilia, de 17e-eeuwse schilderkunst, de grote stadhoudersportretten en een afdeling betreffende de geschiedenis van Leeuwarden onder te brengen, gekombineerd met de mogelijkheid om van Provincie-wege ontvangsten in het gebouw te houden, is ter kennis van subsidiënten gebracht.

Op 21 maart werd in het Provinciehuis het *Rapport over de Musea in Friesland* door mr. H. Rijpstra, Commissaris der Koningin, aangeboden aan mr. H. W. van Doorn, Minister van C.R.M. Vele bij de museumwereld

betrokken instellingen en organisaties hebben sindsdien de gelegenheid gekregen tot het geven van kritisch commentaar. Het rapport zal in 1975 aan de Staten worden aangeboden.

De bestuurssamenstelling per 31 december 1974 was:

J. G. Brugman, voorzitter
 mr. E. N. Heemskerk, secretaris
 drs. C. Vlas, penningmeester
 mevrouw drs. M. A. Tichelaar-van den Hoek
 mr. J. G. Beversluis.

Het Stichtingsbestuur vergaderde 10 maal. Het totaal aantal bezoekers aan de door de Stichting beheerde musea bedroeg 46.548 (1973: 41.586).

Fries Museum

Personeel

Twee jaar geleden nam de heer E. J. Penning na een loopbaan van ruim 47 jaar afscheid van het museum. Niemand kon toen vermoeden, dat hij ons reeds op 19 mei 1974 door de dood zou overlijden. Bij zijn afscheid werd aan de heer Penning een dummy van de 2e druk van Elias Voet's Merken van Friese Goud- en Zilvermeden aangeboden, waarvan wij de verschijning in 1973 verwachtten. Helaas heeft hij dit niet meer mogen beleven, omdat door diverse oorzaken dit uitgelopen is tot begin 1975. Aan de totstandkoming van dit boek is door de heer Penning met grote vasthoudendheid gedurende 10 jaar meegewerkt. De laatste jaren van zijn loopbaan was hij eigenlijk praktisch voor dit werk vrijgesteld. Zoals wij in het verslag over 1972 memoreerden, heeft de heer Penning in het museum vele veranderingen zich zien voltrekken: in de huisvesting, in de personeelsbezetting en tenslotte in de beheersvorm. Hij diende onder drie directeuren en niet alle veranderingen vielen hem gemakkelijk. Maar *als* de veranderingen zich eenmaal voltrokken hadden, legde hij er zich bij neer en accepteerde ze positief als hij zag dat het veranderingen ten goede waren. Bij zijn afscheid kon ik zeggen: "U hebt om zo te zeggen alle stormen over U laten komen en bleef steeds handelen naar Uw eigen principes, ten dienste van het Fries Museum". De naam Penning is uit de geschiedenis van het Fries Museum niet meer uit te wissen. Wij houden zijn nagedachtenis in hoge ere.

In de bezetting van de post typiste-telefoniste vonden in de loop van het jaar enige mutaties plaats door op verzoek verleend ontslag aan mevrouw J. K. Huisman-Salverda (per 1 april) en door het indiensttreden van mevrouw C. Mülschlegel-Koornstra (die wegens ziekte van mevrouw Huisman reeds op 1 september 1973 in tijdelijke dienst was getreden) en mevrouw J. Bontekoning-Barendrecht (per 1 april), beide voor halve dagen. Mevrouw

C. Mülschlegel-Koornstra werd op haar verzoek ontslagen per 1 juli. In haar plaats trad op 2 september in dienst mevrouw E. Drost-de Jong. Voor het catalogiseren van de bibliotheek was tijdelijk werkzaam krachtens de T.A.P.-regeling mevrouw G. Postma van 1 mei tot 1 oktober. Zij heeft deze functie slechts één maand waar kunnen nemen, daar zij voor de overige tijd wegens ziekte uitgeschakeld was. Voor werkzaamheden in de bibliotheek werd per 1 december voor de tijd van een half jaar krachtens de T.A.P.-regeling aangesteld de heer J. van Wijk. De heer A. Struiksmā, fotograaf-encadreur, vierde zijn 65e verjaardag op 1 oktober en zijn dienstverband werd beëindigd per 31 oktober na een feestelijke bijeenkomst met het personeel. Ten behoeve van het encadreren van tekeningen en prenten werd hij in los dienstverband opnieuw aangesteld. Voor de fotografische werkzaamheden werd als toegevoegd medewerker via de D.S.W. aange trokken de heer F. M. de Lang, per 1 december. Eveneens via de D.S.W. trad per 1 augustus in dienst de heer T. de Jong, voor magazijnwerkzaamheden in de archeologische afdeling.

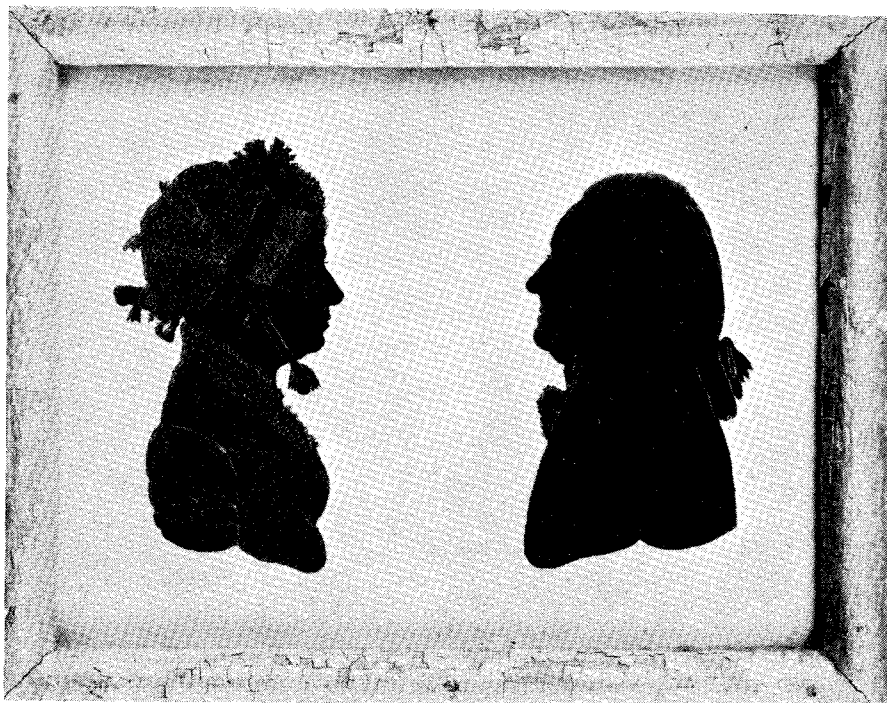
Met het voltallige personeel werd op 4 april een excursie gehouden naar Noordoost-Friesland.

De personeelssamenstelling per 31 december 1974 was:

C. Boschma, directeur
 J. A. Bosmans, conservator, plaatsvervangend directeur
 G. Elzinga, conservator archeologische afdeling
 H. Kingmans, hoofd educatieve dienst
 S. I. E. Engelsma, conservatrice textielafdeling
 M. R. Nauta, hoofd interne dienst
 F. de Vries, administrateur
 J. Hofstra, museumassistent
 S. T. Postma, museumassistent
 J. G. de Wal, museumassistent
 T. Elzinga-van der Brug, assistente archeologische afdeling
 J. Bontekoning-Barendrecht, typiste-telefoniste, halve dagen
 E. E. Drost-de Jong, typiste-telefoniste, halve dagen
 J. K. Boschker, veldassistent
 J. Jonkman, conciërge
 G. Zondervan, toegevoegd medewerker: museumassistent
 T. de Jong, toegevoegd medewerker: magazijnbediende
 F. M. de Lang, toegevoegd medewerker: fotograaf
 A. Struiksmā, encadreur
 J. van Wijk, bibliotheekassistent
 F. Plantinga-Steigenga, schoonmaakster

Gebouwen

Kleine onderhoudswerkzaamheden werden, evenals in voorgaande jaren, verricht door de conciërge, de heer J. Jonkman. Schilderwerk werd uitgevoerd rondom de binnenplaats. De ramen van de vleugel uit 1892 werden van markiezen voorzien.

S. Brenwald, Cornelia van Brakel en Hans Willem van Aylva, 1810, inv.nr. 1974-313

Per 1 juli werden aangekocht de panden van Vermeulen Bouwstoffen B.V. aan de Voorstreek 48 en 50 en Turfmarkt 16 met inpandig gelegen pakhuis. Tevens werd van een particulier aangekocht het pand Turfmarkt 14. De panden Voorstreek 48 en 50 werden in de loop van het jaar weer doorverkocht. Het overige complex is bedoeld voor toekomstige, nader te bestemmen uitbreiding van het museum.

Werkzaamheden

I n v e n t a r i s a t i e: De nieuw ingekomen voorwerpen werden geïnt inventariseerd, evenals niet-geïnt inventariseerde bruiklenen, welke bij de bruikleencontroles werden aangetroffen. Er werden 1174 inventariskaarten getypt. De heer Dingeman Korf rondde de beschrijving af van de majolica-scherven, die gevonden zijn bij de zeedijk bij Harlingen.

T e x t i e l a f d e l i n g: 1974 is voor de textielafdeling een goed jaar geweest. Vooral het "gewonere goed", zoals onderkleding en laat-19e-eeuwse textiel is rijk vertegenwoordigd evenals sieraden uit de tweede helft van de vorige eeuw. Geïnt inventariseerd werden al de nieuwe aanwinsten en verder groepen textilia zoals 18e-eeuwse jakken, poppen en damasten. De damasten werden daarna elk op een aparte koker gerold. Voor de poppen werd, op maat, een speciale standaard gekreëerd zodat de poppen staande bewaard kunnen worden. Het grootste deel is reeds zo opgeborgen. In de

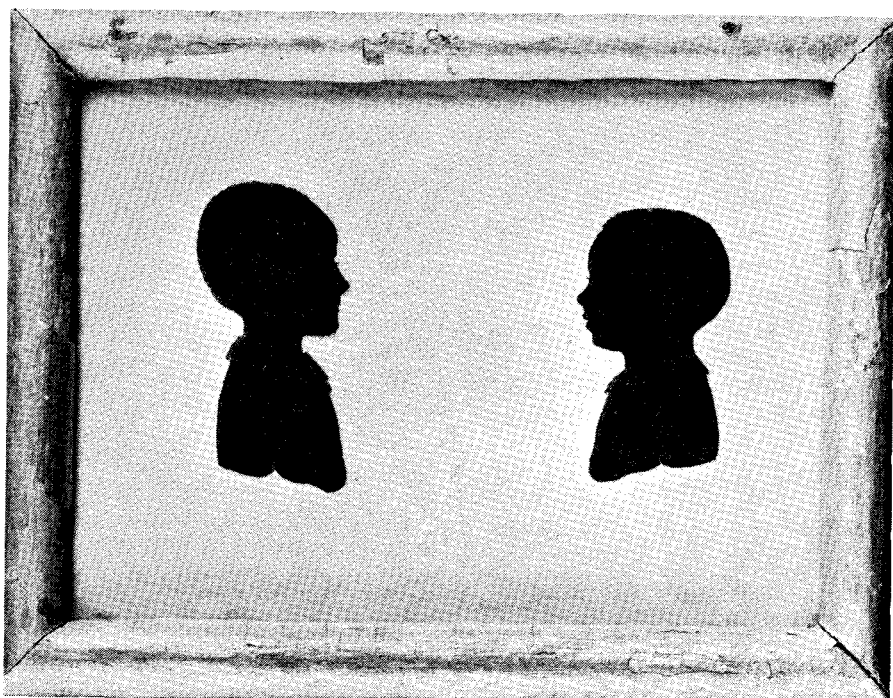
S. Brenwald, Anna Jacoba Wilhelmina van Aylva en Frederik Willem Floris Theodorus van Pallandt, 1810, inv.nr. 1974-315

daarvoor aangeschafte kast konden al enkele sieradengroepen worden geborgen. Evenals bij de damasten en de poppen is ook hier gestreefd naar solitaire verpakking. De sits-fotodokumentatie is dit jaar afgesloten; alle jakken tot 1830, al de damasten en een groot deel van de poppen zijn gefotografeerd. Ter oriëntatie werd een poppenkursus bezocht. Een dokumentatie werd aangelegd van in het museum gefotografeerde bruidsparen. De achterstand van het op kaart zetten van de beschrijvingen is ingehaald.

Mevrouw G. de Jong-Groenewoud uit Leeuwarden houdt zich sinds november enige uren per week vrijwillig bezig met de verzorging van diverse textilia.

In Fogelsangh State werd een tentoonstelling van poppen gehouden, die ook in de zomermaanden van 1975 nog te bezichtigen is. Deze laat onder meer de verschillende modebeelden zien vanaf 1750 tot 1890. Ook Hindeloopen is vertegenwoordigd. In de hal werden vitrines ingericht. Ze lieten (een deel van) een legaat zien en verder ook een overzicht van onze uithoven Janum, Veenklooster en Franeker. De laatste vitrine was ook te zien in Dokkum op de tentoonstelling "Oostergo '74". Een van de Hindeloper kamers werd voorzien van nieuwe gordijnen.

Bij de nieuw uitgekomen prentbriefkaarten is er een betreffende kinderspeelgoed; een andere betreft textielaccessoires. Eveneens zijn er twee patronen van merklappen uit het museum uitgekomen uit de jaren 1714 en 1730.

S. Brenwald, Hans Willem van Aylva van Pallandt en Joan Jacob Adolph Alexander van Pallandt, inv.nr. 1974-316

Inlichtingen werden verstrekt aan partikulieren en kommissies uit feestvierende plaatsen. Behalve adviezen over het Friese kostuum van $\pm$ 1860 werd ook voorgelicht over poppen, merklappen, borduursels en het maken van copie-kostuums. Rondleidingen werden een enkele maal gehouden voor speciaal in textiel geïnteresseerde groepen, zoals plattelandsvrouwen, innerwheelleden en huishoudscholieren.

Zilver: Na correctie van de proeven voor de 2e druk van Elias Voet's Merken van Friese Goud- en Zilvermeden moesten nog enkele technische moeilijkheden overwonnen worden. Het gelukte niet het boek nog in 1974 gereed te krijgen: de officiële verschijndatum werd vastgesteld op 3 februari 1975.

Diversen: Ondergetekende zette zijn werkzaamheden voor het boek over Willem Bartel van der Kooi voort. Aan het eind van het verslagjaar kon een schematisch overzicht van de inhoud worden samengesteld.

Samenwerking met de Rijksuniversiteit te Groningen werd gezocht en verkregen voor werkzaamheden ter voorbereiding van een schilderijen-katalogus. Drs. L. de Vries en zijn studenten zullen zich in eerste instantie wijden aan het werk van Wybrand de Geest.

Mr. C. F. van Veen te Wardeur hield zich bezig met het beschrijven van een deel van onze kinderprentencollectie, mede ten behoeve van een toekomstige publicatie.

Petrus Groenia, Sicco Douwe van Aylva, 1792
inv.nr. 1974-311

Petrus Groenia, Elisabeth Anna van Aylva, 1792,
inv.nr. 1974-312

De conservator J. A. Bosmans en ondergetekende namen zitting in de provinciale commissie voor het monumentenjaar M 75.

Medewerking werd verleend aan het vervaardigen door de fotograaf Paul Huf van een grote serie kleurstillevens met objecten uit het museum ten behoeve van de Grolsche Bierbrouwerij.

Bruikleencontrole vond plaats in Bolsward, Buitenpost, Kollum, Leeuwarden en Metslawier.

Onderhoud verzamelingen

De heer N. van Bohemen te 's-Gravenhage restaureerde de volgende schilderijen:

- Inv.nr. 1974-310 R. Keyert, Allegorie op de stad Leeuwarden,
1965-73 onbekend schilder, portret van Koning-Stadhouder
Willem III,
1965-74 onbekend schilder, portret van Mary Stuart.

Door de firma Bakker en Timmenga te Leeuwarden werd een kabinet-orgeltje, in 1827 gebouwd door A. van Gruisen en Zoon te Leeuwarden (inv.nr. 1972-38), geheel gerestaureerd en bespeelbaar gemaakt.

Aan de restauratie van het poortje van Bennema State werd in het Centraal Laboratorium te Amsterdam gestadig doorgewerkt.

Aanwinsten

Van de aanwinsten, die ook dit jaar velerlei waren, vermelden wij in het bijzonder een groot schilderij van Rienk Keyert (1974-310), voorstellende

Onbekende schilder,
Anna Jacoba Wilhelmina van Aylva,
1791, inv.nr. 1974-318

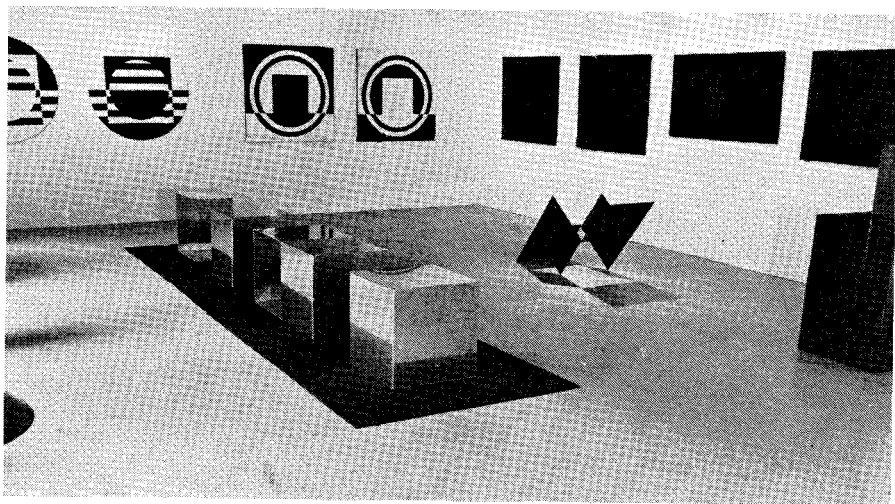
de Leeuwarder Stedemaagd, zittende tussen Hercules en Prudentia. Dit stuk werd uit particulier bezit in de Verenigde Staten aangekocht. Het moet oorspronkelijk in een stedelijk gebouw toegepast zijn geweest, waarschijnlijk als schoorsteenstuk. Aan de voeten van de Stedemaagd bevindt zich de ballotagezak met lotpenningen. Een originele ballotagezak van Leeuwarden wordt in het museum eveneens geëxposeerd. Na restauratie zal het schilderij in begin 1975 een plaats in het museum krijgen.

Enkele miniaturen uit het geslacht Van Aylva, o.a. van de hand van de Makkumer schilder Petrus Groenia, werden aangekocht. Zij zijn afkomstig van het kasteel Neerijnen in de Betuwe (1974-311-318).

Van de heer H. R. Wigersma, zoon van de numismaat S. Wigersma Hzn., bestuurslid van het Fries Genootschap, ontving het museum een legaat, waartoe o.m. een 17e-eeuws gezicht op de Vrouwenpoort te Leeuwarden behoorde, dat volgens oude veilinggegevens een werk zou moeten zijn van de schilder Willem van Drielenburch, werkzaam te Dordrecht. Het schilderij is vergelijkbaar met werken die aan Emanuel Murant worden toegeschreven (1974-347).

Door bemiddeling van de Fryske Kultuerried werd een serie werken van Leendert Scheltema (1876-1966), geboortig van Ameland, door mevrouw A. M. I. Milatz-Karssen aan het museum geschonken (1974-319-346).

Enkele interessante tegeltableautjes werden door de heer Dingeman Korf samengesteld uit 17e-eeuwse tegels, die verwerkt waren geweest in de kelder van het pand Turfmarkt 22, de vroegere conciërgewoning, en die bij afbraak tevoorschijn kwamen (1974-361-363).

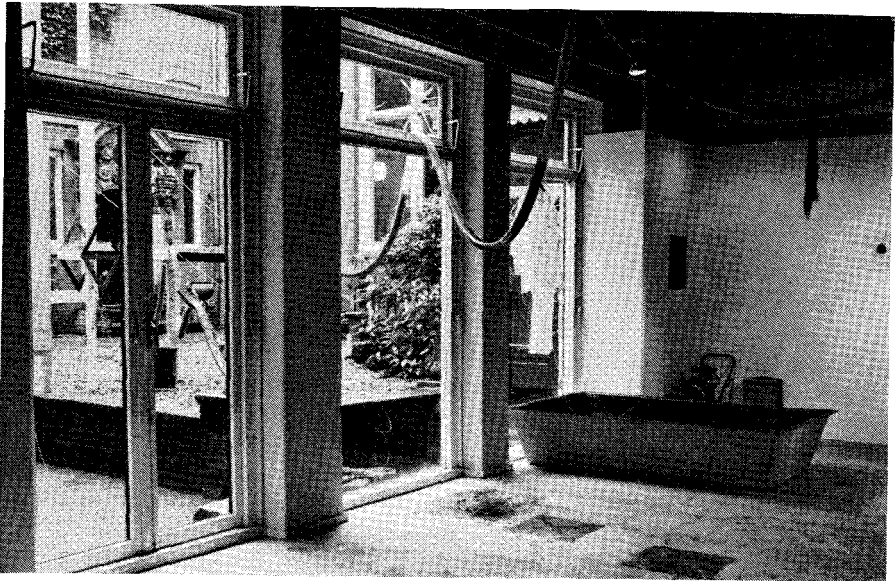
Tentoonstelling "Geometrische abstraktie", 26 juli - 15 augustus

Tentoonstellingen

De tentoonstelling "Leeuwarden autoloos", waarin uit eigen bezit materiaal betreffende de stad in de 19e en vroege 20e eeuw werd getoond, trok zoveel belangstelling dat de termijn verlengd werd tot en met 10 maart 1974. Het succes van deze expositie deed het plan ontstaan ieder jaar in de kerstvakantie de aandacht te richten op een Leeuwarder onderwerp.

Wederom werden in samenwerking met de Tentoonstellingsdienst van de Fryske Kultuerried zomertentoonstellingen van moderne beeldende kunst uit Friesland gehouden. Aangezien door de bouw van de uitbreiding van het Fries Museum het pand Turfmarkt 18 niet meer beschikbaar was, werd in de maanden juli en augustus de, dan toch weinig gebruikte, gehoorzaal met behulp van schotten voor expositie geschikt gemaakt. Aan de hand van de dokumentatiemap "Beeldende kunstenaars in Friesland" kozen wij drie groepen kunstenaars die belangrijke stromingen in de huidige beeldende kunst vertegenwoordigen. De eerste groep, met de titel "Realisme", omvatte werk van Rein Hesselink, Hans van der Horst, Daan van der Kroef, Geertje van Oudheusden, Eja Siepman van den Berg, Lode Pemmelaar, Sjoerd de Vries en Jan van der Zee (5–25 juli). Onder de naam "Geometrische abstraktie" exposeerden Harmen Abma, Geert van Fastenhout, Piet Keuning, Cyril Lixenberg, Fred Sötebeer, Jan Stroosma en Ids Willemsma (26 juli–15 augustus). Tenslotte exposeerde van 16 augustus–5 september een groep van kunstenaars, die zich met projekt- en ideeënkunst bezig houden: Jan de Bruin, Geert Duintjer, Ruudt Peters, K. F. Rahmann, Silvia Steiger, Jan van Tuinen en Lollo Wytsma.

Alhoewel deze tentoonstellingen van moderne kunst, en vooral de laatste, bij de niet-voorbereide bezoekers wel eens een reactie van bevreemding opriepen, was er toch veel interesse en instemming bij het publiek. Ook onder de beeldende kunstenaars in Friesland was er veel enthousiasme voor dit initiatief van het museum, wat ons met het oog op de toekomst zeer

Tentoonstelling projectkunst, 16 augustus - 5 september

verheugt. Immers, wij zijn bezig een tentoonstellings- en verzamelprogramma op het gebied van de moderne beeldende kunst in Friesland op te zetten, dat in de nieuwe vleugel over enkele jaren gestalte zal krijgen. Daarvoor zijn de opgedane ervaringen en de goede kontakten met kunstenaars van het grootste belang. Tevens is er een vruchtbaar overleg met de Fryske Kultuerried op dit gebied tot stand gekomen.

De wintertentoonstelling 1974/'75, welke op 19 december 1974 door gedeputeerde J. Spiekhout werd geopend, is gewijd aan de Grote Kerk te Leeuwarden. De restauratiekommissie van de kerk opperde het idee en verleende zeer grote medewerking bij de uitwerking en door het uitlenen van het kerkzilver, meubilair, delen van het orgel en bouwfragmenten. Verschillende partikulieren leenden afbeeldingen van de kerk uit. Het geheel werd aangevuld met materiaal uit het bezit van het Fries Museum. Ook deze expositie trekt zeer veel belangstelling.

Uitgegeven bruiklenen

Schilderijen en andere voorwerpen werden tijdelijk uitgeleend voor de volgende tentoonstellingen:

Leven in de Late Middeleeuwen, Centraal Museum Utrecht;

Laurens Alma Tadema, Princessehof Leeuwarden;

A. Scheffer, C. Rochussen, L. Alma Tadema, Rotterdamse kunststichting Rotterdam;

Matthijs Maris, Gemeentemuseum Den Haag;

Franeker Stadsgezichten, Stedelijk Museum Coopmanshûs Franeker;

Jacht en Wildbeheer, Rijksmuseum Twenthe Enschede;

De Joodse Gemeenschap in Leeuwarden, Princessehof Leeuwarden.

Vertegenwoordigingen

De directeur en de heer G. Elzinga woonden van 3–15 juni te Kopenhagen de algemene ledenvergadering van de I.C.O.M. bij.

Bezoek

Het totale bezoekersaantal van het Fries Museum bedroeg 40.120. Van deze bezoekers vermelden wij afzonderlijk: de ambassadeur van de Verenigde Staten, de heer Kingdon Gould, en de consul-generaal, de heer Eugene M. Braderman, op 11 februari; de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, mr. H. W. van Doorn, op 21 maart; de astronaut Jack Lousma en zijn echtgenote, op 20 juni; de ambassadeur van Frankrijk, de heer Jaques Senard, en de consul-generaal, de heer Drouilhet de Sigalas, op 14 oktober. De gasten werden steeds vergezeld door de Commissaris der Koningin, mr. H. Rijpstra.

Op 27 december werd wederom een "open dag" gehouden. Blijkens het grote aantal bezoekers (535) valt dit initiatief zeer in de smaak bij het publiek, dat in de gelegenheid werd gesteld antiek, of wat daarvoor doorging, te laten keuren.

Catalogi en gidsen

Er werden 2634 gidsen in de Nederlandse taal verkocht, 47 Engelse, 106 Franse, 272 Duitse. Het aantal verkochte prentbriefkaarten was: 4488 gekleurde en 1648 zwart-wit. Vier nieuwe gekleurde prentbriefkaarten werden aan het assortiment toegevoegd. Er werden 19 dia-series en 228 dia-sets verkocht.

Kerkmuseum Janum

Tot onze grote voldoening werd in de loop van het jaar in het kader van de aanvullende werken een subsidie verleend voor de restauratie van de beide woningen te Janum. Per 1 augustus kon met het werk worden begonnen. Het eerst werd het onbewoonde huis no. 8 aangepakt. De werkzaamheden daaraan waren aan het eind van het verslagjaar een heel eind gevorderd. Intussen was, begunstigd door de milde winter, een begin gemaakt met de restauratie in étappes van de woning no. 4. Eerst werd het voorhuis geheel onder handen genomen, waarna de familie Agema daarheen kon verhuizen, daarna werd het achterhuis aangepakt. Na gereedkoming van het geheel zullen we beschikken over een gerieflijke woning voor de beheerder en over een tweede museale trekpleister in de vorm van het andere huis, dat zoveel mogelijk naar zijn oorspronkelijke bestemming zal worden ingericht.

Het aantal bezoekers van het kerkmuseum was 2442 (1973: 2877). Er werden 860 gidsen verkocht.

Museum Fogelsangh State

De bouwkundige toestand van het gebouw, die al jarenlang zorgwekkend is, vereist het nemen van een aantal maatregelen. In het onderhuis is al veel verbeterd doordat de nieuwe verwarmingsinstallatie belangrijk bijdraagt tot het weren van overmatig veel vocht. Toch zullen er ook nog enige constructieve maatregelen genomen moeten worden om het gebouw voor de toekomst gaaf te kunnen bewaren. In overleg met de eigenaresse heeft de Stichting Het Fries Museum een gesprek met belanghebbenden georganiseerd, dat in begin 1975 zal plaats vinden. Wij hopen hierdoor een aanzet te kunnen geven tot consolidatie van het gebouw.

Het aantal bezoekers was 3160 (1973: 2864). Er werden 123 gidsen verkocht.

Landbouwmuseum op Stania State

De status quo, als beschreven in het vorige jaarverslag, bleef gehandhaafd. Mogelijkheden tot verbetering zijn in bewerking, doch nog niet geconcretiseerd.

Fries Munt- en Penningkabinet

Het aantal bezoekers bedroeg 826 (1973: 892). Van de voorlopige gids werden 84 exemplaren verkocht. Voor de aanwinsten en andere gegevens verwijzen wij naar de achter de algemene aanwinstenlijst opgenomen verantwoording.

C. Boschma

Educatieve Dienst

Wellicht ten overvloede heeft het jaar 1974 aangetoond, dat de museumwereld zich mag verheugen in toenemende belangstelling, maar tevens gevoelig blijft voor de onberekenbare factoren van ons klimaat. Zo werd de paasvacantie, die doorgaans een drukke periode van tien dagen oplevert, vorig jaar begunstigd door uitzonderlijk fraai voorjaarsweer, zodat het in het Fries Museum opmerkelijk rustig was. Over het weer van de zomer-vacantie behoeft hier niet te worden geschreven. Dat heugt zo goed, dat slechts het effect in het museum behoeft te worden vermeld: een aanhoudende drukte, die culmineerde in een bezoekersaantal van ruim 600 op één – totaal verregende – dag, een dagrecord, dat het museum nog nimmer had genoteerd.

Toch is het zeker niet zo, dat het Fries Museum zijn uiteindelijke bezoekerscijfer – voor het eerst boven de 40.000; die veertigduizendste werd overi-

gens op de laatste dag van '74 ingehaald — uitsluitend aan de weersomstandigheden te danken heeft. Bepaald niet, want bijna het gehele jaar door lagen de maandcijfers hoger dan in 1973. Ook het groepsbezoek, gelukkig regelmatig over het jaar verdeeld dan in voorgaande jaren, was weer drukker: 398 groepen (in totaal 9266 bezoekers, een gemiddelde van ruim 23 bezoekers per groep) tegen 349 in het voorgaande jaar.

Met de groepen kon in veruit de meeste gevallen niet alleen in het museum, maar ook in het gehoorzaaltje worden gewerkt. In de maanden juli, augustus en begin september, in de periode dus, dat het groepsbezoek bijna wegvalt tegen het individuele bezoek, was het zaaltje aan zijn eigenlijke bestemming onttrokken en ingericht als expositiezaal voor drie achtereenvolgende, aan Friese kunstenaars gewijde tentoonstellingen. Om de bezoekers toch enige informatie te kunnen geven in de vorm van een klankbeeld werd de projectie overgebracht naar de bestuurskamer, waar een zeer frequente vertoning van het algemene klankbeeld over het museum mogelijk bleek en dus bij een volgende gelegenheid opnieuw mogelijk zal zijn (en die gelegenheid komt er in 1975 weer, want de reeks zomertentoonstellingen van hedendaagse kunstuitingen wordt voortgezet). Van de drie tentoonstellingen wekte de derde, aan projekt-kunst gewijde expositie de meeste bevreemding. In overleg met de Fryske Kultuerried, waarmee het museum voor het realiseren van deze tentoonstellingen nauw samenwerkt, werd besloten, dat er in het vervolg ook aandacht zal worden besteed aan begeleiding der tentoonstellingen.

Aan de reeks vaste klankbeelden werd er één toegevoegd over "Dagelijks leven in de achttiende eeuw", waarvan een beeld werd gegeven aan de hand van velerlei tekeningen en prenten en van het museumgebouw zelf, een woning immers uit de 18e eeuw. Het klankbeeld werd ingezet in de paasvacantie en ondersteunde een speurtocht naar voorwerpen uit die eeuw, verspreid over het hele museum. Aan die speurtocht werd door ruim duizend jongeren intens gewerkt, maar het aantal was kleiner dan in de overeenkomstige periode van 1973 (en dat was een gevolg van het uitbundige voorjaarsweer). En al werden na afloop van de vakantie de geschenkbonnen aan de prijswinnaartjes toegezonden, om dat gewin blijkt het toch niet in de eerste plaats te gaan, want het hele jaar door zijn de speurtocht-formulieren door groepen en door individuele jongeren met plezier ingevuld. Bij groepsbezoek was er dan ook de mogelijkheid om na afloop van de speurtocht nog eens in te gaan op de 18e eeuw en op de voorwerpen, die al zoekend waren gevonden.

In december werd een klankbeeld gemaakt over de Grote Kerk te Leeuwarden, waarin aan de hand van 60 dia's de geschiedenis van de bouw en van het functioneren der kerk kon worden verduidelijkt als inleiding op het tentoonstellingsbezoek.

In het verslagjaar werden tenslotte 31 lezingen gehouden, te weten in Sint Annaparochie, Bolsward, Dokkum (twee keer), Franeker, Gorredijk, Grouw, Harlingen, Hilversum, Kollum, Leeuwarden (acht maal), Marrum, Oldeberkoop, Opeinde, Roodhuis, Rijperkerk, Scherpenzeel, Sexbierum, Sneek, Tzummarum, Vlieland, Wageningen, Wolvega en Workum.

H. Kingmans

Archeologische Afdeling

Algemeen

Helaas leidden de omstandigheden er toe dat dit jaar ons verslag niet zo uitvoerig is als gewoonlijk. Wij hopen een aantal zaken echter in het verslag over 1975 alsnog te kunnen behandelen. Een en ander is een gevolg van de steeds groter wordende druk op de afdeling, waardoor vooral de administratieve sector een zeer bedenkelijke achterstand heeft opgelopen.

Sommige feiten en bijzonderheden kunnen echter niet ongenoemd blijven. De in 1974 doorgevoerde sloop van de woningen Turfmarkt 18 t/m 22 bracht een omvangrijke verhuizing van de in het pand no. 20 opgeborgen depotgoederen met zich mee alsmede de inrichting van een voorlopig nieuw depot in een pakhuis achter het pand no. 14. Hierin werden twee verdiepingen van grote schappenrekken en verlichting voorzien, waarin alle over te brengen goederen gemeentegewijs gerangschikt werden. Hiermede waren enige weken gemoeid. Ook werden bij deze gelegenheid de op zolders en in andere kleine ruimten van het eigenlijke museumgebouw bewaarde voorraden overgebracht. In het pand 14 zelf werd de voormalige keukenruimte als noodspoelruimte in gebruik genomen en twee opkamertjes als sorteerruimten.

Administratieve en conserverende zorg

Per 1 augustus kon de heer T. de Jong uit Berlikum door middel van de (Leeuwarder) Gemeentelijke Dienst Sociale Werkvoorziening zijn werkzaamheden in de depots aanvangen. Hij deed dit met veel enthousiasme en is thans bezig met het reinigen en sorteren van de hierboven genoemde overgebrachte depotinhoud. De grote vondstcomplexen van IJlst, Hijum en Menaldum zijn thans gereinigd en liggen voor nadere bewerking gereed.

Mevrouw G. P. Mertens-Slieker uit Hardegarijp zette, op basis van vrijwilligheid, gedurende één dag per week haar werk aan het ordenen van de uit dierlijk materiaal vervaardigde terpvondsten voort. Zij kwam geheel gereed met de voorwerpen van hertegewei. Deze ordening is niet alleen van belang voor het toekomstige nieuwe depot, maar vooral ook voor een juist inzicht in de gebleken vormen- en typenrijkdom. Zeer gewaardeerd wordt ook het werk van de heer G. A. van Eldert te Leeuwarden, die zich geheel vrijwillig in vrije uren bezighoudt met het uitpluizen van vondstcomplexen op nog te restaureren stukken en daar al opmerkelijke resultaten mee heeft bereikt.

De vaste assistenten J. K. Boschker en mevrouw T. Elzinga-van der Brug vervulden de hen opgedragen taken weer met accuratesse en enthousiasme. De heer Boschker, die voornamelijk te velde bezig is, ontdekte weer een flink aantal oudheidkundige vindplaatsen en verzamelde en documenteerde

Secundair ingebouwde panoven in noordoosthoek van baksteenoven. Bruggeburen, Winsum.

Vondstenberging in de bouwput van het Fries Museum, Turfmarkt, Leeuwarden.

vele vondsten in de ruilverkavelingen, bij wegeaanleg, dorps- en stads-uitbreidingen etc., terwijl de assistente naast al het typewerk voor de steeds groter wordende correspondentie etc., zich ook intensief bezighield – voor zover de tijd dat toeliet – met het beschrijven en inventariseren van de nieuwe aanwinsten. Er wordt echter naar gestreefd deze taken te splitsen, daar de thans gevolgde, helaas nog noodzakelijke werkwijze tot grote achterstanden leidt.

Wij willen hier ook graag aandacht schenken aan de groep amateurs van de Archéologyske Wurkgroep van de Fryske Akademy en het Fries Museum, waarvan er telkens weer enigen zich bereid verklaren – evenals de vaste personeelsleden van de afdeling – zich op vrije dagen etc. vrijwillig in te zetten bij noodopgravingen e.d. Velen zijn ook bereid sorteeren en reinigingswerk te verrichten, maar helaas is hiervoor tot nu toe nog steeds geen adequate ruimte beschikbaar.

Veldwerk

Het veldwerk was dit jaar weer zeer intensief. Men zie hiervoor o.m. "Archeologie" in het Panorama 1974. Grote onderzoeken betroffen vooral de 16de/17de-eeuwse steen- en panoven op Bruggeburen onder Winsum, de middeleeuwse kerkplattegronden te Hardegarijp en Britswerd en de 16de/17de-eeuwse poortfundamenten van Tjessinga State bij Minnertsgea, terwijl talrijke kleinere onderzoeken werden verricht, o.m. te Raard (mesolithicum), Oostrum (neolithicum), Ferwerd, Oldeboorn, Oldelamer en Witmarsum (m.e. putten), Kollumerzwaag (panoven), Dokkum (m.e. putten en m.e. kelder), Lichtaard (grafkist in Herv. Kerk), Blessum (m.e. afvoer), Bornwird en Leeuwarden (m.e. afvalputten). Het bijzonder natte najaar verhinderde helaas enkele opgravingen af te ronden, dan wel aan te vangen. Van bijzonder karakter waren de (nood)onderzoeken te Leeuwarden en Bornwird in rond 1600 te dateren afvalputten. Daarbij kwam zeer veel aardewerk en ander huisraad te voorschijn, vooral uit de putten die op het bouwterrein van de uitbreiding van ons museum zelf werden gevonden. Eén put aldaar bevatte meer dan 200 afzonderlijke stukken, waaronder opmerkelijke majolica, loodglazuur aardewerk, eetbestek en houten en koperen voorwerpen. Een en ander is zowel bij eigen personeel, bij vrijwilligers als bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in restauratie. Het bergen van de vondsten, waarbij de aannemer alle medewerking verleende was een avontuur, waarbij het gehele museum personeel zich betrokken voelde, doch dat door het personeel van de afdeling – vaak in zwembroek en buiten de officiële arbeidsuren – werd verricht. Een artikel over deze vondsten is in voorbereiding.

Ook dit jaar werden ten behoeve van de voorlichting e.d. een aantal lezingen gehouden, excursies geleid en publicaties geschreven of voorbereid. Ook werd aan diverse tentoonstellingen in en buiten het museum medegewerkt. Alleen al de brievenlijst "algemeen" voor 1974 vermeldt 152 adressen waarmee werd gecorrespondeerd, terwijl de correspondentie op onderwerpen, die aan bepaalde Friese gemeenten gekoppeld kunnen worden, meer dan 200 adressen omvat! Twintig bijzondere binnen- en buitenlandse gasten bestudeerden op het museum zelf allerlei onderwerpen.

vuurstenen sikkel, omgeving Baard, l. 19.2 cm.
(FM 1974-IX-5)

14e-eeuwse kan, Dokkum, h. 22.7 cm.
(FM 1974-VIII-19c)

De lijst van aanwinsten is dit jaar zeer groot en gevarieerd. De lengte wordt vooral veroorzaakt door de reeds genoemde grote vondstcomplexen uit de latere middeleeuwen en de vroege geschiedenis. Hoewel het thans dus niet mogelijk is, elke aanwinst uitvoerig te vermelden, willen wij hier graag toch ook de schenkers etc. van ogenschijnlijk minder belangrijke stukken, ook als zij niet vermeld worden, graag hartelijk danken voor hun loyaliteit. Het zijn immers vaak kleinere zaken, die een bepaald collectie-onderdeel juist zò aanvullen dat het geheel een grotere betekenis krijgt dan aanvankelijk werd gedacht. Ook de vele instellingen en personen, die het mogelijk maakten aanwinsten te verkrijgen, dan wel opgravingen op hun gronden toestonden, zij hier van harte dank gebracht. Het is verheugend dat deze medewerking alom groter wordt, al zijn ook dit jaar bepaalde teleurstellingen niet uitgebleven. Maar prikkelen deze juist niet tot nog groter inspanning en een zich nog meer inzetten voor een goede zaak?

Uit de verschillende perioden noemen we thans met graagte:

Jong-Palaeolithicum en *Mesolithicum*. De heer J. K. Boschker verzamelde uit deze tijdvakken onzer voorgeschiedenis door geheel Friesland heen weer een groot aantal vuursteen artefacten, zowel van reeds bekende als nieuw ontdekte vindplaatsen. Met name in de ruilverkavelingen Hommerts - Jutrijp en Oost- en Westdongeradeel werden door hem nieuwe "stations" ontdekt; o.m. bij Raard leidde dit tot een met amateurs uitgevoerd onderzoek van een mesolithische nederzetting, die weliswaar door de later er overheen spoelende zee vernield was, maar het nog

verzamelde materiaal geeft een duidelijk inzicht in de soorten gereedschap die daar verblijvende voedselverzamelaars gebruikten. Het onderzoek, dat in 1975 nog wordt voortgezet, is mogelijk dank zij de medewerking van de Cultuurtechnische Dienst.

Neolithicum. Een groot fragment van een grote vuurstenen bijl van de Trechterbekercultuur te *Oudemirdum* gevonden (III-4), schonk de familie A. J. Sligting te Den Haag en een z.g. napjessteen uit *Rijs* (II-6) de heer J. Laverman te Bergum, terwijl de heer H. van der Wey uit *Sonnega* een bijzonder grote vuurstenen kling (IV-4) uit deze plaats ter beschikking stelde.

Brons- en IJzertijd. Uit deze periode stamt de in Friesland tot nu toe mooiste vuurstenen sikkel uit *Baard* (IX-5), gevonden en ter beschikking gesteld door de heer J. W. Durksz te Oosterlittens, en nabij *Wommels* vond Th. Schuitemaker uit Franeker een fraaie scherf van R.W. I-vaatwerk (VII-6).

Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen. Uit *Hijum* zijn afkomstig een versierd kootbeen (VIII-13) en scherven van Angelsaksisch vaatwerk (III-3) als geschenk van A. Zomers te Leeuwarden, terwijl J. Scheffer uit Menaldum een aantal terpvaatwerkscherven uit *Marssum* afstond (V-6/16). De heer R. Schraa uit IJlst schonk een wrijfsteen uit *Hayum* (V-17), de heer A. Meindersma te Balk een hertshoornen werktuig uit *Ee* en de heer P. de Haan uit *Stiens* een benen punt (VII-4).

Middeleeuwen. Een zeer bijzondere aanwinst is het 13de-eeuwse ijzeren zwaard met bronzen pommel uit *Koufurderrige*, door de heer J. Ypey te Amersfoort (R.O.B.) gerestaureerd en door de heer U. v. d. Kooij in bruikleen afgestaan (III-5). Mevrouw P. Heegers-Dallinger te Delfzijl schonk een kalkstenen wijwaterbekken (?) uit Bolsward (VII-1) en de heer P. Zwaan een maalsteen van bazaltlava uit *Staveren* (II-7). Uit een noodonderzoek van een vermoedelijke steenbakkerij-plaats nabij *Lichtaard* verkregen wij een aantal middeleeuwse baksteenfragmenten van bijzondere vorm en een interessant stuk dakpan met de afdrukken van een grote en een kleine hondepoot, de laatste vermoedelijk van een jong (VII-14, 26/36). Van groot belang is een aantal middeleeuwse putvondsten uit *Dokkum*, beschikbaar gesteld door de familie Vogt aldaar en gevonden in een bouwput, voornamelijk door eigen personeel van de archeologische afdeling met behulp van amateurs. De vondsten, ten dele uit afvalputten geborgen, bestaan, naast een groot aantal scherven, leerwerk enz., o.m. uit drie nagevoeg gave, geglazuurde kannen uit de 14de eeuw, die tot nu toe slechts heel zelden in Friesland zijn gevonden en een bolpotje met steel in een tot nu toe hier unieke vorm (VIII-19/96). Wij zijn bijzonder erkentelijk voor de melding van het graafwerk die tot deze vondsten leidde en de grote medewerking (tot soms in de nacht toe!), die de familie Vogt ons bij het bergen verleende. Uit *Waaxens* (W.D.) schonken de erven H. R. Wigtersma te St. Annaparochie een gave bolpot (VIII-97).

Na 1500. Het leeuwendeel der aanwinsten bestaat dit jaar uit na 1500 te dateren bodemvondsten, vrijwel alle door eigen personeel of met behulp van amateurs op diverse plaatsen in Friesland geborgen. Door der-

benen heft, vrouw met glas,
Werkmanslust, Leeuwarden, h. nog 7.2 cm.
(FM 1974-II-9)

Venetiaans glas, 1577, Dronriip,
h. 14.5 cm. (FM 1973-VII-2)

den gevonden en verkregen stukken zijn o.m. een serie zeer interessante 16de-eeuwse (?) vier- en achtkantige dikke tegels met wit of lichtblauw glazuur uit *Sexbierum*, geschonken door de familie G. Knol aldaar en de heer H. L. Sixma baron van Heemstra te Balk (IV-6/7 en V-18/19). De eerste stond ook een 17de-eeuwse bij graafwerk gevonden aardewerken schaal af (IV-8). Bij *Dronriip* werden twee geglazuurde deksels – waarvan één met jaartal 1564 – gevonden en door de heer B. Stornebrink te Leeuwarden in bewaring gegeven (IV-1; VIII-9), terwijl uit dezelfde plaats een aardewerken stempel met ruiter te paard afkomstig is, dat de heer J. v. d. Veer te Schingen ter beschikking stelde. De vondsten, w.o. verschillende modellen bakstenen, dakpannen en gebruiksaardewerk, gevonden bij de opgegraven steenoven te *Winsum*, werden onder nr. IV-25 e.v. geïnventariseerd. Te *Marssum*, *Franeker*, *Harlingen* en *Langezwaag* werden door eigen personeel, amateurs en personeel van de Psychiatrische Inrichting en de familie Veltman te Wijtgaard talrijke schervvondsten uit de 16de en 17de eeuw gedaan en geschonken. Er bevinden zich vaak fragmenten van nog onbekende aardewerkvormen bij.

De vondsten te Leeuwarden zijn al ten dele genoemd. De rijke putvondsten uit de bouwput aan de Turfmarkt werden reeds geïnventariseerd en beschreven onder de nrs. IX-6/175 e.v. Ook de vondsten uit de bouwput van het Rijksarchief aan de Boterhoek waren interessant. Enkele gawe stukken, o.m. een fraaie kan uit het Duitse Rijnland, papkommetjes, een fles en Deens aardewerk werden daar met grote medewerking van de Rijksgebouwendienst geborgen (o.a. VI-4/13; VII-7/13; X-23). Een fraai besneden benen heft uit de 17de eeuw kwam te voorschijn bij Werkmanslust en werd door W. Smit te Leeuwarden op het museum gebracht (II-9), terwijl de heer T. Oegema van der Wal een bij de Oldehove gevonden menselijke schedel afstond (IV-7). In in buitenwijken gestorte grond uit de binnenstad trof Klaas Bus verscheidene oudheidkundige vondsten aan, w.o. een 16de-eeuwse tinnen lepel (IV-12/13), terwijl Menno Smits een door

hem gevonden 17de-eeuws loden gewichtje met Leeuwarder keuren afstond (X-24).

Van bijzondere aard zijn ook de met toestemming van de familie Hiemstra te *Bornwird* op hun erf geborgen scherf-vondsten uit 1600. Hieronder bevinden zich veel gedateerde stukken van Rijnlands en inheems Fries aardewerk, o.m. uit het Duitse centrum Wanfried en in ringeloortechniek gedecoreerde Friese schotels. Tevens een fragment van een daklei met een ingekraste nog niet ontcijferde tekst.

Uit de in 1973 gememoreerde glasfragmenten uit *Dronrijp*, geschonken door de heer B. M. de Haan aldaar — die ook dit jaar een aantal ceramische bodemvondsten afstond — konden door de R.O.B. twee laat-16de-eeuwse bekers worden gerestaureerd en wel een 1577 gedateerd Venetiaans glas met goudlustre en een vermoedelijk Nederlands glas met gelobde voet. Beide stukken zijn bijzonder interessant, daar voorbeelden hiervan nog niet in het Fries Museum aanwezig waren.

Behalve de bovengenoemde vondsten, die direct aan het Fries Museum ten goede kwamen, mag toch niet onvermeld blijven dat ons ook een aantal stukken bekend werd, die elders verblijven of nog niet verworven konden worden, maar dank zij de medewerking van de huidige beheerders/ bezitters gedocumenteerd kunnen worden en soms werkelijk bijdragen tot een uitgebreidere kennis. Wij willen hiervan thans één stuk noemen en wel een alsengemme met drie figuren, die reeds vóór 50 jaren te Jorwerd is gevonden. Het is de 17de bekende uit Noord-Nederland en de tiende uit onze provincie Friesland, waardoor opnieuw het belang van ons gewest op het gebied van de alsengemmen blijkt. Interessant is ook dat het de kleinste is van de negen alsengemmen met drie figuurtjes; de tiende heeft twee figuurtjes (Zie G. Elzinga in *De Vrije Fries* 51, p. 54 - 60).

G. Elzinga

Lijst van aanwinsten

Inventaris- nummers 1974

- 1 Trapnaaimachine, ± 1920-'30.
- 2 Letterlap, 1902, met borduursel in diverse kleuren:
Janke Fopma 1902.
De nrs. 1 en 2 geschenk van mevr. J. Dijkstra-Fopma, Wirdum.
- 3-4 Twee tasjes van kralenbreiwerk, 1817.
Geschenk mej. drs. A. M. Michell, Leeuwarden.
- 5-7 Drie rouwfalies van zwarte plisséstof.
Geschenk van S. Bakker, Winsum.
- 8 Zwarte wollen omslagdoek met franje.
Geschenk erven Frou H. Bosma-Gerbens, Weidum.
- 9 Kapothoed/kypske.
Geschenk van Y. Kruys Posthumus, Emmeloord.
- 10 Kostuum van bedrukte zijde, ± 1850.
- 11-13 Drie fichu's, resp. van witte tule, wit neteldoek en witte batist.
- 14-15 Twee floddermutsen.
De nrs. 10-15 aangekocht.
- 16 Jodenster, 1940-1945, van geel bedrukte katoen.
Aangekocht.
- 17 Legerspel, bestaande uit infanterie, cavallerie, marketentster en vlaggemasten, gedrukt op dun karton en ingekleurd, totaal 253 stuks.
Aangekocht.
- 18-29 Verzameling textiel, waaronder merklap 1870, rouwband, omslagdoek, babyjaponnetje van neteldoek, 4 kindermutsjes, poppekleding.
Aangekocht.
- 30-33 Vier beursjes, waarvan drie met zilveren beugel.
- 34-44 Verzameling sieraden, waaronder drie snoeren van resp. bloedkoralen, gitten/granaten en granaten, 1 broche van granaat in gouden zetting, twee paar oorhangers, vijf ringen, goud, granaat.
- 45 Kinderpultrum, met drie laden en schuin geplaatst schrijfbld.
- 46-51 Verzameling sieraden, waaronder gouden broche, twee zilveren broches, twee schakelkettingen.
- 52 Stilletje van eikehout met wit porseleinen pot.
- 53-63 Verzameling sieraden, waaronder zes broches, 2 paar oorhangers, gouden horlogeketting.
- 64-129 Verzameling gebruiksvoorwerpen, waaronder haaknaaldhouder, naaldenkokers, rijgnaalden, lepeltjes, messen, scharen, kraantjeskan met komfoor.
De nrs. 30-129 legaat mevr. Tj. Boelstra-v. d. Velde, Leeuwarden.
- 130 Doodshemd van wit linnen, 1762.
Geschenk erven oud-notaris P. T. Zwart, Leeuwarden.

- 131 Kasjmir slingerdoek van kamgaren.
Geschenk B. Polstra, Darmouth/Canada.
- 132 Kypske van zwart krullende kunststof.
Geschenk van mevr. Lolkema-v. d. Weg, Leeuwarden.
- 133 Jak, 1850-1860, kamgaren met ingeweven streep.
- 134 Wiegekleed van wit katoen gehaakt.
- 135 Omslagdoek van zwarte taftzijde.
De nrs. 133-135 geschenk van mevr. J. Kiestra-Bergsma, Poppingawier.
- 136-154 Verzameling textiel, waaronder stoplappen, naailappen, letterlappen,
drie mutsen, twee kinderjurkjes, borstrok voor kind.
- 155 Drie garenklosjes van hout.
- 156-157 Twee etuis.
De nrs. 133-157 legaat mevr. A. de Walle-v. Buren, Leeuwarden.
- 158-199 en
211-233 Verzameling textiel, waaronder foarpeldooken, doeken van Hindeloper
bont, jakken, blouses, rouwfalies, sjaals, fichu's, handschoenen,
kraagjes, mutsen.
Geschenk mevr. G. Veninga-v. d. Zee, Leeuwarden.
- 200-210 Elf portretten van leden van het geslacht Van Welderen Rengers.
Bruikleen Jhr. H. C. van der Wyck, Londen, en
Jhr. H. J. M. van der Wyck, Wassenaar.
- 234-235 Laken en sloop, kind, van linnen.
- 236-237 Twee hemden van wit linnen.
De nrs. 234-237 aangekocht.
- 238 Letterlap van katoen stramien, 5 alfabetten, 1 cijferreeks:
Sjoerdje Dekenga 1900.
Geschenk S. Dekenga, Leeuwarden.
- 239 Jak van bedrukt katoen.
- 240 Sabel, kort in leren schede, gesigeneerd S. de Jager, Haarlem.
De nrs. 239-240 geschenk van mevr. Douma, Giekerk.
- 241-259 Verzameling textiel, waaronder geluksdoek, kousen, omslagdoek,
mutsen, slaapmutsen.
Geschenk van mevr. S. Swaen-Hannivoort, Twello.
- 260-261 Twee mutsen: 1 tipmuts, 1 floddermuts.
Geschenk fam. Botma, Foudgum.
- 262 Kleedje gehaakt van twee kleuren katoen.
- 263 Servet van wit katoen, damast.
De nrs. 262-263 geschenk van fam. Dorhout, Oosterwyckel.
- 264 Schort van zwarte zijde.
Geschenk R. van Dijk, Bergum.
- 265-278 Verzameling textiel, waaronder tafelkleed, 2 floddermutsen,
broek (man), spreij.
Schenker(s) onbekend, reeds eerder binnengekomen.
- 279-290 Verzameling textiel, waaronder onderrokken, floddermutsen,
onderblouses.
Geschenk mevr. A. Buiskool-Zwiers, Sneek.
- 291-295 Verzameling textiel, waaronder gordijnhouders, fichu, 2 sjaals.
- 296 Handwerkmateriaal van been en metaal, haaknaald, naaldenkoker.
De nrs. 291-296 geschenk via mevr. J. de Jong-Brouwer, directrice
Thabor, Sneek.

- 297 Tafelkleed, wol velours.
Geschenk van mevr. P. Gorter-Smids, Kortenhoef.
- 298-299 Twee haarschilderijtjes: grafsteen met treurboom en opschrift in zwart houten lijstje.
- 300-301 Twee armbanden met zilver slotje met glas waaronder haar.
De nrs. 298-301 geschenk fam. Kok-Drayer, Drachten.
- 302-309 Verzameling siervoorwerpen, waaronder zilveren lepel (1765), 1 paar veren, mutsenspelden, horlogeketting.
Geschenk mevr. R. Buitinga-Jepkema, Goutum.
- 310 Schilderij door Rienk Keyert (1709-1775), voorstellende een allegorie op de stad Leeuwarden, gesigneerd R. Keyert 1742, olieverf op doek, $\pm 213 \times 213$ cm.
Aangekocht.
- 311 Miniatuurportret door P. Groenia van Sicco Douwe van Aylva (1734-1807), gesigneerd Groenia f 1792.
- 312 Miniatuurportret door P. Groenia, voorstellende Elisabeth Anna van Aylva (1738-1794), gesigneerd Groenia f 1792.
- 313 Silhouetportret door S. Brenwald van Hans Willem van Aylva (1751-1827) en zijn echtgenote Cornelia van Brakel, gesigneerd Brenwald fecit 1810.
- 314 Silhouetportret door S. Brenwald van Anna Jacoba Wilhelmina van Aylva (1778-1814), gesigneerd Brenwald fecit.
- 315 Silhouetportret door S. Brenwald van Anna Jacoba Wilhelmina van Aylva en haar echtgenoot Frederik Willem Floris Theodorus van Pallandt van Keppel (1772-1853), gesigneerd Brenwald fecit 1810.
- 316 Silhouetportret door S. Brenwald van Hans Willem van Aylva van Pallandt van Waardenburg (1804-1881) en Joan Jacob Adolph Alexander van Pallandt van Westervoort (1807-1876), design. Brenwald fec.
- 317 Silhouetportret door S. Brenwald van een onbekende dame, gesigneerd Brenwald fecit.
- 318 Miniatuurportret van Anna Jacoba Wilhelmina van Aylva (1778-1814).
De nrs. 311-318 zijn aangekocht.
- 319 Portret door Leendert Scheltema (1876-1966) van oude dame, olieverf op karton, $24 \times 32,2$ cm.
- 320 Dezelfde, portret van Teunis Scheltema, olieverf op doek, $80 \times 60,5$ cm.
- 321 — , portret van Maarten Meivogel, 1903, olieverf op doek, $60,5 \times 55,2$ cm.
- 322 — , portret van Nico Scheltema, olieverf op doek, $70 \times 60,2$ cm.
- 323 — , Christuskop, 1943, olieverf op doek, $47,5 \times 38,5$ cm.
- 324 — , zelfportret, 1918, olieverf op doek, $22,6 \times 26,5$ cm.
- 325 — , landschap van wilgen, olieverf op doek, 27×37 cm.
- 326 — , interieur van het atelier, olieverf op doek, 39×31 cm.
- 327 — , portret van Prof. van Niel, 1927, olieverf op doek, $60 \times 50,5$ cm.
- 328 — , portret en profil, olieverf op doek, 32×40 cm.
- 329 — , landschap "Winter in Wateringen", olieverf op karton, $37,8 \times 45$ cm.
- 330 — , winterlandschap "Wateringen in de sneeuw", 1908, olieverf op doek, 31×43 cm.

- 331 — , landschap "Fors Riet", olieverf op doek, 37,5 × 44,5 cm.
- 332 — , landschap "Zeetje", olieverf op doek, 24,3 × 34,7 cm.
- 333 — , portret van Christientje Kuypers, olieverf op doek.
- 334 — , portret van grootvader Wassenaar, 1914, olieverf op doek, 48 × 45,3 cm.
- 335 — , landschap "Katwijk aan Zee", 1903, olieverf op doek, 44 × 48,5 cm.
- 336 — , portret van Klaas van Leeuwen, 1903, olieverf op doek, 46,3 × 42,1 cm.
- 337 — , portret van Grietje Hiddema, 1904, olieverf op doek, 32,5 × 33 cm.
- 338 — , landschap "Riet", olieverf op doek, 30,5 × 39,5 cm.
- 339 — , portret van een Amelander, 1915, olieverf op doek, 32,7 × 43,5 cm.
- 340 — , landschap "Wilgen in de sneeuw", olieverf op doek, 28,5 × 39 cm.
- 341 — , landschap "Knotwilgen en riet", olieverf op doek, 37,5 × 43,2 cm.
- 342 — , stillevens met suikerpot, olieverf op doek op paneel, 18,7 × 25 cm.
- 343 — , landschap "Wilgen", olieverf op karton, 26,7 × 34,7 cm.
- 344 — , landschap "Zomer", olieverf op doek, 25 × 30,3 cm.
- 345 — , landschap "Zomer op Ameland", 1905, olieverf op doek, 43,5 × 60,5 cm.
- 346 — , portret van een man met snor, 1925, olieverf op doek, 63 × 44 cm.
De nrs. 319-346 geschenk mevr. A. M. I. Milatz-Karssen, Utrecht.
- 347 Gezicht op Vrouwenwaterpoort en Vrouwenpoort te Leeuwarden, door Willem van Drielenburch (1635 - na 1677), olieverf op doek, 63 × 76 cm.
- 348 Jachtafereel, door Ids Wiersma, olieverf op doek, 57,5 × 46,5 cm.
- 349 Drie vrouwen in middeleeuwse klederdacht, door Ids Wiersma, olieverf op doek, 22,3 × 19,8 cm.
- 350 Vrouw bij bosvijver, door Ids Wiersma, olieverf op paneel, 27 × 18 cm.
- 351 Drie ruiters bij een karos met vier paarden in een bos, door Ids Wiersma, olieverf op paneel, 17,9 × 27 cm.
- 352 Bloempot van geel koper.
- 353 Veger van paardehaar met bamboestok.
- 354 Oprekker voor handschoenen.
- 355-356 Twee rokken.
De nrs. 347-356 legaat H. R. Wigtersma, St. Annaparochie.
- 357 Rolmangel (speelgoed) van hout, beschilderd met Hindeloper motieven. Geschenk mevr. S. H. Seret Opzoomer-Talma, Oranjewoud.
- 358 Drie miniatuur pulletjes van crèmekleurig aardewerk, beschilderd. Geschenk mevr. Kop-v. d. Berg, Leeuwarden.
- 359 Gipsen plaque met profiel-portret van dr. F. M. Wibaut, door Tjipke Visser.
- 360 Wasstel, wit geglaazuurd aardewerk met bouquetjes bloemen.
De nrs. 359-360 geschenk S. Grijpsma, Leeuwarden.

- 361 Tegeltabelau van 9 veelkleurige bloemtegels, Harlingen, ± 1650.
- 362 Tegeltabelau van 4 blauwe diertegels, Harlingen, ± 1650.
- 363 Tegeltabelau van 4 paarse bloemtegels zonder hoekvulling.
De nrs. 361-363 afkomstig uit pand Turfmarkt 22, Leeuwarden.
- 364 Ovaal raamkozijn van zandsteen, gebeeldhouwd in een bloemen- en vruchtenguirlande, XVIII.
Aangekocht.
- 365 Muuranker van ijzer, gesmeed, met jaartal 1737.
Afkkomstig van huisje in Garijp, afgebroken ± 1964.
- 366 Muuranker van ijzer, met opschrift Anno 1753.
- 367 Ronde roodkoperen kom op geelkoperen standring.
- 368 Poffertjespan van rood koper.
- 369 Asbak van geel koper.
- 370 IJzeren haardtang, handvat met langgerekte knop.
- 371 IJzeren haardtang, handvat met simpel knopje.
De nrs. 367-371 geschenk mevr. R. Buitinga-Jepkema, Goutum.
- 372 Torchère van gepolychromeerd hout in de vorm van een moor.
Geschenk.
- 373 Wasstel van crèmekleurig geglazuurd aardewerk met opgedrukte bruine decoratie.
Aangekocht.
- 374 Karnmolen met keisteen waarop de spil draait, de omliggende vloer bestaande uit plavuizen en gele klinkers.
Geschenk H. Minnema, Hijum.
- 375 Boerenwagen met opstaande naar voren aflopende zijwanden, een raamwerk voor het opladen van hooi. Groen geverfd.
Aangekocht.

Fries Munt- en Penningkabinet

Bijzondere aanwinsten en enkele andere gegevens

Ons kabinet mag zich in een toenemende belangstelling verheugen; dat blijkt niet alleen uit het aantal bezoekers en de aangevraagde rondleidingen, maar ook uit het getal der belangrijke aanwinsten, de uitgebreider wordende correspondentie en het steeds groter wordend aantal munten en penningen dat ter determinatie wordt aangeboden. Dit jaar kwamen er 120 personen met vaak meer dan een exemplaar, terwijl er circa 50 schriftelijk om inlichtingen vroegen. Gelukkig kon steeds bevredigend antwoord worden gegeven, waarbij in moeilijke gevallen het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage zeer gewaardeerde hulp verleende. Niet zelden had een en ander ook aanwinsten ten gevolge. Mevrouw H. de Vries te Franeker vervulde het dagelijks toezicht weer op voortreffelijke wijze, waarbij opnieuw veel medewerking mocht worden ondervonden van het gastvrijheid verlenende kantoor Franeker van de Friesland Bank. De verlichting, met name de "spots", werd verbeterd, zodat thans de panelen met de Romeinse munten en van het Koninkrijk sedert 1813 veel beter tot hun recht komen.

Enkele bijzondere activiteiten vallen te vermelden. Zo werd medewerking verleend aan het boekwerk van S. J. van der Molen "Wat Friese munters sloegen", uitgegeven ter gelegenheid van de opening van het hoofdkantoor van de Friesland Bank te Leeuwarden op 7 oktober. De daarin afgebeelde numismatica zijn namelijk op één na eigendom van het Fries Munt- en Penningkabinet, terwijl ook geassisteerd werd bij het samenstellen van de tekst en het overzicht van Friese munten. Op verzoek van de directie van de bank werd door ondergetekende de tekst samengesteld die het geschenk begeleidde dat de Friesland Bank op de openingsdag aan de Commissaris van de Koningin, mr. H. Rijpstra, aanbood, namelijk een Friese leeuwen-daalder van ca. 1620 (die in het F.M.P. al aanwezig is). Als dank voor een en ander stelden bestuur en directie een groot aantal exemplaren van het boek van de heer Van der Molen ter beschikking, om dit tegen de normale prijs ten gunste van het F.M.P. te laten verkopen, terwijl tevens een zeer

zeldzame op Ameland gevonden gouden munt, namelijk een "cruzado calvario" van Joan III van Portugal (1521-1557), aan het F.M.P. ten geschenke werd gegeven. Wij zijn bestuur en directie van de Friesland Bank bijzonder erkentelijk voor deze gestes.

Medewerking werd verleend aan de grote tentoonstelling van ereprijzen en -medailles te Akkrum van mevrouw Atje Keulen-Deelstra ter gelegen-

heid van haar officiële afscheid van de wedstrijdschaatssport, waarbij haar uit naam van het Fries Museum het door ruim 3000 bezoekers getekende gastenboek werd overhandigd.

Een gekleurde prentbriefkaart met provinciale Friese munten werd vervaardigd, terwijl in "De Florijn" 1974, nr. 13, p. 297-305 een artikel over ons kabinet werd geschreven, hetgeen ook tot aanwinsten leidde! Over de in 1973 ten geschenke ontvangen (zie Verslag 1973, p. 151) gouden medaille, in 1846 door Koning Friedrich Wilhelm IV van Pruisen aan dr. Joost Hiddes Halbertsma vereerd, werd een artikel samengesteld voor "It Beaken" (jrg. 36, 1974, nr. 6, p. 235-242) en over een te Franeker gewonnen schuttersprijs ter gelegenheid van de verjaardag van Koning Willem I op 24 augustus 1824, een artikeltje in de Franeker Courant.

Van bijzondere waarde is de vrijwillige hulp die mevrouw Nubé-Hijink te Grouw ons aanbood én verleent met het op kaart brengen van de collectie Romeinse vondstmunten uit Friesland.

Hoewel in het Verslag over 1973 de hoop werd uitgesproken de in dat jaar gedane aanwinsten in het Verslag 1974 gerubriceerd weer te kunnen geven, moet daarvan thans, evenals voor dit jaar, helaas toch worden afgezien. Wij hopen nu maar op 1975!

Toch willen wij ook thans niet voorbijgaan aan enkele der belangrijke aanwinsten en aan die personen, welke zeer genereuze schenkingen etc. deden. Zonder ook maar diegenen te kort te doen, welke een op het oog "kleinere", maar in wezen ons kabinet toch verrijkende schenking deden, noemen wij in alfabetische volgorde: fam. Van Balen-Lunter, Franeker; gebr. G. en P. van den Bosch, resp. Akkrum en Heerenveen; mevr. R. Buitinga-Jepkema, Goutum; K. B. van Dijk, Rinsumageest; J. van de Kamp, Leeuwarden; Kon. Zeilver. "Oostergoo", Leeuwarden; G. J. Kranenbrug, Leeuwarden; A. Meindersma, Balk; mevr. S. H. Seret Opzoomer-Talma, Heerenveen; fam. C. Sligting, 's-Gravenhage; G. Venema, Dronrijp; J. B. Westerhof, Sneek; wijlen H. R. Wigtersma, St. Annaparochie en erven; K. Wilkeshuis, Wijnaldum.

Onder de aanwinsten uit de dit jaar 200 nummers tellende lijst zijn de *munten*: As van Magnentius 351-353, de eerste uit Friesland, door assistente archeol. afd. bij Minnertsga gevonden; dubb. stuiver ca. 1500 Philips de Schone, gev. te Beetgum; snaphaanschelling 1509 Karel van Gelre, gev. te Franeker; gouden cruzado calvario ± 1535 Joan III van Portugal, gev. op Ameland; zilveren teston ± 1550 Solothurn, gev. te Dronrijp; rijksdaalder 1569 Gelderland (Philips II), gev. te Lemmer; 1/10 Philipsdaalder 1571 Utrecht, gev. te Rinsumageest; snaphaanschelling 1599 Friesland, gev. te Raard; 2-realenstuk 1600-1615 Philips III, gesl. te Toledo, gev. bij Wijnaldum; stuiver 1623 Friesland met Franse klopp van ± 1642; zilveren taler 1632, Tirol, gev. in Friesland; floriijn 1666 Friesland met dubbele klopp; z.g. "Bleijensteinse" duit 1819, Nederland; gulden Willem II 1854.

Van de *penningen, medailles en draagtekens* noemen wij: zilver. vroedschapspenning Leeuwarden door A. Andeles (1687-1754) op dubbele zwaarte; zilver. penning op Watersnood 20/21 nov. 1776; zilver. ereprijspenning schutterij Franeker 1824; draagteken VRIESE SCHUTTERIJ, 1e afd. 1831 (de

eerst bekendel); zilver. prijspenning Ver. Nijverheid en Handel voor H. Wigersma Szn. te Leeuwarden 1881; zilver. prijspenning wielervedstrijd Workum 1897; prof. dr. Sape Talma (Dokkum 1847-Utrecht 1918) 25 jaar medisch hoogleraar 1901, gouden, zilveren en bronzen legpenning in cassette; zilver. penning geb. Prinses Juliana 1909; zilver. prijspenning hardrijden (op de schaats) depot genietroepen, gewonnen door E. Buitinga 1917; bronzen penning Nat. Crisis Comité, uitgereikt aan mevr. A. J. A. M. Lunter-Akkerman te Franeker 1936; mgr. P. A. Niermans, bisschop van het Bisdom Groningen (waartoe Friesland behoort), brons, 1956; bronzen H. H. Buisman-legpenning van de Ned. Ver. tot Bescherming v. Vogels 1966; gouden penning geb. Johan Friso 1968.

Tevens willen wij memoreren dat de heer H. R. Wigersma Szn. te Sint Annaparochie, de in 1974 overleden enige zoon van de vroegere conservator van ons kabinet Servaas Wigersma (1837-1912), enkele stukken legateerde en bij zijn leven reeds had toegestaan dat zijn erven uit zijn verdere nalatenschap een keuze mochten schenken. Wij verkregen zodoende nog een aantal interessante Oranje-penningen, plaquettepenningen van beroemde Nederlandse en Belgische numismatici en pluimvee-medailles. De Kon. Zeilver. "Oostergoo" schonk zeer gewaardeerde na-oorlogse prijspenningen, terwijl wij ook op het gebied van andere sporten, o.m. de kaats-sport, enige interessante prijspenningen mochten ontvangen.

Aan nauw met de numismatiek samenhangende voorwerpen mocht het Fries Munt- en Penningkabinet nog ontvangen: een Keuls, maar in Ee steeds gebruikt muntgewichtdoosje van 1747; een 19de-eeuwse metalen spaarpot en een houten geldtonnetje; een ca. 1850 uit een bronzen geldstuk in één keer gedreven miniatuur keteltje; een ca. 1905 door Arend Roosjen te Hindeloopen in notenhout gesneden reliëf van een muntatelier naar een prent van Jan en Casper Luyken (1694), en een 19de-eeuwse glazen muntbokaal met zilveren deksel, waarin een zilveren munt van de Abdij van Corvey uit 1709. Dit is interessant vanwege de historische relatie van Corvey met de kerk van Oldehove te Leeuwarden. Het reliëf en de bokaal zijn afkomstig uit de collectie van de reeds genoemde Servaas Wigersma.

Aan allen die op enigerlei wijze medewerkten aan de belangen van het kabinet wordt op deze plaats van harte dank gebracht.

G. Elzinga